

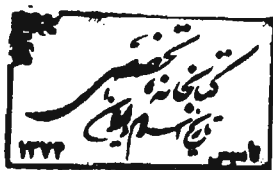
کتاب

راهنمای جغرافیای تاریخی قم

(مجموعه متون و اسناد)

راهنمای جغرافیای تاریخی قم

[مجموعهٔ متون و اسناد]

در چاپخانه حکمت قم به چاپ رسید

مهرماه ۳۵ = شوال ۹۶

راهنمای جغرافیای تاریخی قم

[مجموعه متون و اسناد]

مجلد اول

به کوشش :

مدرسی طباطبائی

در این مجلد :

- ۷ (۱) کتاب شناسی قم در دوره ناصری
- (۲) کتابچه تفصیل احوالات دارالایمان قم
- ۱۷ محمد تقی بیگ ارباب
- (۳) کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم +
- ۶۷ میرزا غلامحسین خان افضل الملك
- (۴) کتابچه تفصیل حالات و نفوس و املاک دارالایمان قم +
- ۱۵۱ (۵) علی آباد نامه یاسفر نامه ذهابیه قم
- ۲۰۷ (۶) علی آباد نامه
- ۲۸۱ سرکار محمد کاظم خان کاشانی
- ۳۱۳ (۷) ابرستجان نامه

مجموعه حاضر جزء اول از «راهنمای جغرافیای تاریخی قم»
است که به یاری حق جزئی دیگر در پی خواهد داشت . برای تسهیل کارمجموع
فهارس اعلام دو جزء در پایان جزء دوم گذارده خواهد شد . بعون الله وحسن
توفیق .

کتاب‌شناسی قم در دوره ناصری

آثاری که درباره شهر قم از دیرزمان تدوین گردیده به اختلاف وجه نظر نگارندگان آن برچند گروه است :

(۱) تواریخ کلی که جامع مطالبی گوناگون درباره گذشته و سوابق تاریخی این شهر است و از هر یک بخشی از خصوصیات قم در روزگار نگارش آن اثر دانسته می‌شود. از این گروه است :

- * کتاب قم. نگارش حسن بن محمد بن حسن قمی به سال ۳۷۹.
- * خلاصة البلدان. نگارش صفی الدین محمد حسینی قمی در سال ۱۰۷۹.
- * تاریخ دارالایمان قم. از محمد تقی بیگ ارباب در سال ۱۲۹۵.
- * تاریخ قم. علی اکبر فیض قمی.
- * انوار المشعین. نوشته شیخ محمد علی ارجستانی کچویی در سه مجلد.
- * مختار البلاد. تألیف محمد حسین ناصر الشریعه در پیرامون سال ۱۳۴۰ ق.
- * تحفة القاطمین. نوشته شیخ محمد حسین مفلس در دو مجلد.

(۲) کتابچه‌ها و سفرنامه‌ها که نیز مشتمل بر بسیاری نکات تاریخی و جغرافیایی درباره این شهر، و عموماً از دوره ناصری به بعد است. سه کتابچه از این جمله در مجلد اول مجموعه ناصری است و سه دیگر در این بین الدفتین به چاپ می‌رسد. سفرنامه‌های متعددی نیز از چهل سال اخیر دوره قاجار درباره قم به دست داریم.

(۳) کتاب‌ها و رساله‌های مربوط به سرگذشت بزرگان و دانشمندان و محدثان و سرایندگان قم در ادوار پیشین که «تذکره مشایخ قم» منعل و «تنزیه القمیین» ابوالحسن شریف عاملی و «تذکره شعرای معاصرین دارالایمان قم» علی اکبر فیض از آن جمله است. در دوره اخیر نیز نوشته‌هایی متعدد در این موضوع تدوین شده که رساله تألیفی مرحوم معلم حبیب آبادی درباره اشعریان قم (۱) از آنهاست.

(۴) رساله‌های مربوط به فضایل قم واحادیث منقول از پیشوایان دین در این باب ، از سعد بن عبدالله اشعری وقاضی احمد قمی ومحمد مهدی حسینی قمی و کرملی خان حاجی حسینی ومحمد علی قراچه داغی وحاج شیخ عباس قمی (۱) ومحمد حسین مفلس .

* * *

دربخش اول رساله « کتاب شناسی آثار مربوط به قم » (چاپ قم - ۱۳۵۳) تعداد ۲۹ کتاب و رساله که از نیمه دوم قرن سوم هجری تا پایان دوره قاجار درباره قم به نگارش در آمده یاد ومعرفی گردیده است . پس از نشر آن اثر برچند رساله دیگر که در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه (۱۲۶۴ - ۱۳۱۳) درباره این شهر نوشته شده آگاه شدم . چنین است فهرست آثار مربوط به قم در این دوره اعم از آنچه در رساله مزبور شناسانده شده آنچه بعداً به نام آن برخورد گردیده است :

I

آثار علی اکبر فیض

از میرزا علی اکبر فیض فرزند میرزا محمد فرزند میرزا علی اکبر خوانساری نویسنده وادیب وشاعر قم در دوره ناصری ، زاده ۱۲۴۵ در تهران و در گذشته ۱۳۱۲ در کر بلا ، متولی مقبره فتحعلی شاه در قم از سال ۱۲۷۸ تا ۱۳۰۵ ، پنج اثر درباره قم در دست است .

سرگذشت زندگی وفهرست آثار فیض در رساله مزبور (ص ۸۲ - ۱۱۴) آمده وبرچند اثر نیز پس از نشر آن رساله آگاه شدم که چون از بیش تر آثار اومطالعی درباره قم دانسته می شود نوشته های دیگر اوراهم در اینجا فهرست وار نام می بریم :

۱ - رساله فراقیه ، نگاشته ذح - ۱۲۷۱ . مجموعه پسانزده گزارش مربوط به اوقات فراق امیرزاده محمد حسین میرزا فرزند نواب حاجی همایون

۱ - آشنایی باچند نسخه خطی ، دفتر اول ، ص ۱۰۵ .

میرزا که باهم نزد میرزا اسحاق مدرّس درس می خوانده اند و او در ماه صفر این سال به زیارت عتبات عالیات رفته بود. از این رساله بسیاری نکات تاریخی دربارهٔ قم دانسته می شود. نسخهٔ اصل در کتابخانهٔ مجلس شورای ملی به شمارهٔ ۹۱۸۶ در ۴۲ برگ.

۲ - دیوان اشعار، در ۱۸۸ برگ، به شکسته نستعلیق او در تواریخ مختلف از ۱۲۸۰ تا ۱۳۰۸. نسخهٔ اصل در کتابخانهٔ ملک تهران به شمارهٔ ۵۵۳۴ (۱).

۳ - رساله در شرح ایات مشکل دیوان انوری، نوشتهٔ سال ۱۲۸۱ در ۲۴ برگ. نسخه درقم.

۴ - فیض نامه، نگاشتهٔ رجب ۱۲۸۶. نسخه اصل در کتابخانهٔ غرب مدرسهٔ آخوند همدان به شمارهٔ ۵۳۴۷ (۲).

۵ - رساله در علم قافیه. نگاشتهٔ ذق - ۱۲۹۲. نسخه درقم.
۶ - رساله ای در شرح حال خاندان خود، که دونسخه از آن در دست است گویا بادو تحریر. نسخهٔ سید محمود مرعشی مورخ رجب ۱۲۹۳ در ۲۴ برگ. نسخهٔ دیگر هم درقم است.

۷ - ترجمهٔ فارسی لهُوف سید بن طاووس، میان سطور نسخه ای از آن به ثلث او مورخ دوشنبه ۲۸ محرم ۱۲۹۴. نسخهٔ سید مهدی لاجوردی درقم.
۸ - مزار. نگاشتهٔ ۱۳۰۰. نسخهٔ اصل در کتابخانهٔ جامع گوهرشاد در مشهد به شمارهٔ ۱۱۲۵ (۳).

۹ - جنگ شعراء. نسخهٔ شمارهٔ ۱۴۶ کتابخانهٔ آفای مرعشی نجفی

۱ - ذریعه ۹: ۱۸۵۳ / منزوی ۳: ۲۴۷۴.

۲ - فهرست شهرستانها ۳: ۱۶۰۳. او در آغاز این رساله خود را «علی اکبر یاسبان ستودان فتحعلی شاه» خوانده که به معنی متولی مقبره است.

۳ - فهرست شهرستانها ۱: ۱۷۴.

درقم در ۲۶۴ برگ (۱) .

۱۰ - جنگ متفرقات . نسخه شماره ۱۶۲ همان کتابخانه در ۱۱۵

برگ (۲) .

۱۱ - جنگ دیگر . متعلق به سید محمود مرعشی درقم .

۱۲ - جنگ دیگر . متعلق به سید مهدی لاجوردی درقم .

رساله فیضیه نسخه شماره ۳۲۸ کتابخانه شخصی اصغر مهدوی ، به نسخ
ونستعلیق سده ۱۳ (۳) باید همان رساله حاج ملاغلامرضا شیشه‌گر قمی باشد
که در سال ۱۲۷۱ نوشته و به چاپ نیز رسیده است (۴) .

فیض خطی خوش داشته و در سرگذشت او در کتاب شناسی قم فهرستی
از نسخه‌ها و کتبه‌هایی که به خط او در دست است گذاشته شده . چند نسخه‌ای
نیز پس از آن دیده‌ام که اینهاست :

۱ - نسخه شماره ۹۳۲۱ کتابخانه مجلس شورای ملی از قصیده‌لامیه
العجم طغرائی ، در ۱۸ برگ ، به نسخ و ثلث او با سرلوح که برای میرزا
آقاخان نوری نوشته است .

۲ - نسخه شماره ۷۵۱۷ کتابخانه مدرسه سپهسالار از کلام الملوك
میرزا نقی علی‌آبادی مورخ ۱۲۹۰ (۵) .

۳ - نسخه شماره ۲۴۴۷ کتابخانه ملی تهران از مختصر کلام الملوك
مزبور مورخ ج ۱ - ۱۲۹۰ برای اعتضادالسلطنه در ۱۴ برگ (۶) .

نسخه شرح و ترجمه عهدنامه مالك اشتر نوشته محرم ۱۲۷۶ درقم که از

۱ - فهرست آن کتابخانه ۱: ۱۶۵ .

۲ - فهرست همانجا ۱: ۱۸۱ - ۱۸۲ .

۳ - نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه درباره نسخه‌های خطی ۲: ۸۹ .

۴ - ذریعه ۱۶: ۴۰۹ / منزوی ۲: ۱۳۰۶ / مشار: ۱۲۰۵ .

۵ - فهرست منزوی ۶: ۴۳۷۳ .

۶ - فهرست آنجا ۵: ۵۸۷ .

کتابهای اهدائی حسنعلی غفاری به کتابخانه دانشگاه است گویا خطاوست (۱).
نسخه عبرت نامه مورخ ۱۲۸۱ کتابخانه بیات (۲) نیز شاید - مانند دو نسخه دیگر که از این کتاب دیده ام - به خواهش او استنساخ شده باشد .
آثاری که درباره قم از او در دست است :

(۱) تاریخ قم :

تألیف سال ۱۳۰۳ در پانزده باب . نسخه اصل در ۱۲۵ برگ متعلق به سید محمود مرعشی در قم . معرفی شده در کتاب شناسی قم : ص ۱۰۴ - ۱۱۴ .
این کتاب بهترین و جامع ترین تاریخی است که در دوره قاجار برای شهر قم نوشته شده است .

(۲) تذکره شعرای معاصرین دارالایمان قم :

تألیف سال ۱۲۷۷ با اصلاحات بعدی ، نسخه شماره ۱۴۵ کتابخانه آقای مرعشی نجفی در قم در ۲۱۸ برگ (۳) که نیز در کتاب شناسی قم : ص ۹۸ - ۱۰۴ به تفصیل شناسانده شده است .

(۳) کتابچه تفصیل حالات و نفوس و املاک دارالایمان قم :

در ۲۸ برگ . نسخه آقای سید محمود مرعشی در قم . شناسانده شده در همان کتاب شناسی : ۹۶ - ۹۷ .

(۴) تفصیل وقایع قحطی سال ۱۲۸۸ قم :

نگاشته سال ۱۲۸۹ در ۳۵ برگ که از آن در تاریخ قم خود نیز یاد می کند . نسخه اصل در قم .

(۵) قانون قم :

در شرح قوانین مدرسه قمیان . از افادات قله الانامی میرزا اسحاق مدرس .
نسخه سید مهدی لاجوردی در قم .

۱ - نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه درباره نسخه های خطی ۵: ۷۲۳ .
اصل نسخه باید دیده شود .

۲ - مأخذ پیش ۶: ۹۰ .

۳ - فهرست آنجا ۱: ۱۶۳ - ۱۶۵ .

II

آثار محمد تقی بیك ارباب

معروف به ارباب جان بابا فرزند حسنعلی بیك قمی. ادیب و فاضل و نگارنده کتابی در مقتل .

(۶) تاریخ دارالایمان قم :

نگاشته سال ۱۲۹۵ به خواهش میرزا سید مهدی حکمران قم . دو نسخه شماره «۱۸۱۷۴ دفتر» کتابخانه مجلس سنا و شماره ۴ مجلد اول مجموعه ناصری (ش ۷۲۵) کتابخانه وزارت دارایی که اکنون در کتابخانه بیوتات سلطنتی است). چاپ ۱۳۵۳ قم .

(۷) کتابچه تفصیل احوالات دارالایمان قم :

نگاشته سال ۱۳۰۵ به خواهش میرزا علی اکبر حکیم باشی . همراه نسخه شماره Or.I.4(14) موزه بریتانیا. فیلم شماره ۳۸۴۳ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۱) .

III

آثار افضل الملك

میرزا غلامحسین خان افضل الملك زندی شیرازی (۱۱۷۹ - ۱۳۴۸) .

(۸) کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم :

نگاشته سال ۱۳۰۵ برای اعتماد السلطنه . نسخه شماره ۵۵۱۴ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در ۳۱ برگ .

(۹) سفرنامه قم (۲) :

نگاشته ۱۳۱۰ از زبان اسدالله میرزا جلال السلطان فرزند محمد تقی

۱ - فهرست فیلم ها ۲: ۲۵۶ .

۲ - از آثار مربوط به قم که در کتاب شناسی قم یاد نشده یکی هم سفرنامه قم مرحوم حاج سید احمد زنجانی است که آنرا در ۱۳۳۵ هجری قمری در دوره پادشاهی احمدشاه قاجار نوشته و آنرا «جنگل مولی» نام داده است .
بینید : آشنایی با چند نسخه خطی ، ص ۱۶۷-۱۶۸ .

میرزا رکن الدوله. چاپ انتشارات وحید - تهران با نام تاریخ و جغرافیای قم براساس نسخه شماره ۹۷ کتابخانه مجلس شورای ملی. دیباچه این اثر با نامه‌ای که افضل‌الملک درباره آن به اسدالله میرزا نوشته در مجموعه متفرقات او (نسخه شماره ۸۱۲ کتابخانه ملک تهران) هست.

IV

آثار دیگر

(۱۰) تاریخ مشاهد و قبور واقعه دربلده قم:

یادشده در برگ ۱۴ ر مجموعه یادداشت‌های پراکنده افضل‌الملک (شماره ۸۱۲ کتابخانه ملک) سطر ۳. او از این رساله در سفرنامه قم خود نیز یاد نموده است (۱).

(۱۱) فضائل بلدة قم:

از: محمدعلی قراچه داغی تبریزی درگذشته ۱۳۰۱ (۲). از چند اثر دیگر در این باب نیز در کتاب‌شناسی قم: ص ۶۵ یادشده که متعلق به دوره‌های پیش‌تر است. نسخه‌ای نیز بعداً در کتابخانه مجلس شورای ملی دیده شد به شماره ۹۰۸۰ موقت.

(۱۲) تاریخ قم:

رساله شماره ۱ مجلد اول مجموعه ناصری: ش ۷۲۵ کتابخانه وزارت دارایی که اکنون در کتابخانه بیوتات سلطنتی است، در برگ [۱پ-۳۴]. در این دفتر اعداد نفوس اهالی شهر و بلوک برحسب خانواده و دکان محللات شهر و تفصیل بلوک مذکور است و در سنه ۱۲۹۹ (تنظیم شده است (۳).

۱ - چاپ تهران، ص ۷۲

۲ - ذریعه ۱۶: ۲۶۳ / نقباء البشر: ۱۳۴۱.

۳ - فرهنگ ایران زمین، مجلد ۶، ص ۸.

۱۳) کتابچه مختصر از اولیت قم و تمصیر آن و تعداد ده طایفه از قبایل سکنه آن :

رساله شماره ۲ مجلد اول مجموعه ناصری، در ۸ برگ [۳۶ پ- ۴۳ ر].
در صفحه اول می نویسد : «چون بهمدلول فرمان قضا توأمان شاهنشاه...
ناصرالدین شاه قاجار حکم محکم ملوکانه بهترقیم آبادی قم و تشخیص معارف
وعشایر و ایلات آن بلدشرف صدور یافته لهذا . . . » (۱) .

۱۴) تفصیل و حالات و املاک و مستغلات و قنوات و بلوکات دارالایمان قم :

«در هذه السنة بارسئیل (محرم ۱۲۹۶) حسب الحکم جناب اعتضادالدوله
قلمی می شود . . . » . رساله شماره ۳ مجلد اول مجموعه ناصری در ۴۵ برگ
[۴۵ پ - ۸۹ ر] (۲) .

۱۵) فضائل قم:

نوشته کرملی خان فرزند حاجی محمد رضا بیک حاجی حسینی قمی
متخلص به فکار (۳) . احادیثی است که در ستایش از این شهر و مردم آن در
کتابهای مذهبی آمده است .

۱۶) علی آباد نامه :

یا سفر نامه ذهابیه قم . شرح مشاهدات سفر سال ۱۳۰۴ امین السلطان
صدراعظم به قم . نوشته یکی از واقعه نویسان او که در این سفر همراه وی بوده
است ، در وصف راه جدید تهران به قم و منازل میان راه . نسخه شماره ۲۳۱۵
کتابخانه مجلس شورای ملی در ۴۴ برگ باد و تصویر (۴) .

۱ - همان مأخذ و همان صفحه .

۲ - ایضاً همان مأخذ .

۳ - سفرنامه قم افضل الملك ، ص ۱۱۱ چاپ تهران .

۴ - فهرست مجلس ۲۲۵:۶ / منزوی ۴۰:۴۵ .

کتابچه تفصیل احوالات دارالایمان قم

محمد تقی بیک ارباب

از محمد تقی بیک ارباب ادیب و فاضل قم در دوره ناصری و در گذشته سال ۱۳۱۱ که در روزگار خود از آگاه ترین کسان به وضع و حال این شهر بود (۱) دو اثر درباره قم به دست داریم :

۱ - تاریخ دارالایمان قم که آن را در سال ۱۲۹۵ به درخواست میرزا سید مهدی حکمران قم نگاشته و از رسائلی است که به منظور تدوین مرآت البلدان ناصری برای دارالتألیف همایونی فراهم آمده است .
از این رساله نسخه ای به شماره ۱۸۱۷۴ دفتر در کتابخانه مجلس سنا ،
و نسخه ای دیگر ضمن هشت مجلد رسائل تدوین شده برای دارالتألیف به شماره ۷۲۵ کتابخانه وزارت دارایی اکنون در کتابخانه بیوتات سلطنتی است (۲).
این رساله سال گذشته بر اساس نسخه سنا به کوشش نویسنده سطور در قم چاپ شد .

۲ - کتابچه تفصیل احوالات دارالایمان قم از بدوآبادی الی

۱ - سرگذشت او در تذکره شرعی معاصرین دارالایمان قم از علی اکبر فیض : ۲۲-۲۶ پ نسخه ش ۱۴۵ کتابخانه آفای مرعشی در قم ، تاریخ قم
همو : ۲۳-۲۴ پ نسخه اصل ، شرح زندگانی من مستوفی ۱ : ۵۱۷-۵۱۸
چاپ دوم ، تحفه الفاطمین ۲ : ۱۴۰-۱۴۲ ، کتاب شناسی آثار مربوط به قم :
۷۳ - ۷۸ و مصادر دیگر دیده شود .

۲ - فرهنگ ایران زمین ۶ : ص ۸.

یومنا هذا، که آنرا ده سال پس از اثر نخست در سال ۱۳۰۵ (و به حسب قاعده طی یکی دوروز) به خواهش میرزا علی اکبر حکیم باشی طهرانی - طبیب خاصه شاهزاده فخر الملوك در قم (۱) - نگاشته و در ۶ صفر این سال به پایان برده است. او در هیچ جای این اثر به نام خود به عنوان نگارنده آن تصریح نکرده، لیکن در ذیل سخن از قنات ناصری قم که خود «میراب» و سرپرست امور آن بود (۲) به شناساندن خویش پرداخته و از مساعی خود در احداث و سرپرستی امور آن یاد کرده است.

این رساله با آن که تقریباً در همه موارد کوتاه تر و فشرده تر از رساله نخستین است به خاطر در برداشتن آگاهی هایی افزون تر پیرامون وضع آن دوره قم، از رهگذر تحقیق در تاریخ و گذشته این شهر اثری سودمند و ارزنده است. نسخه ای از آن در ۳۶ برگ همراه نسخه ای از ترجمه کتاب قم در کیمبریج و فیلمی از همین نسخه به شماره ۳۸۴۳ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۳) است که اغلاط و اشتباهات و انداختگی هایی بسیار دارد و در اینجا به نشر آن بر اساس فیلمی که در دانشگاه هست با اصلاحات قیاسی مبادرت می رود.

م. ط

۱ - سفرنامه قم افضل الملك : ۱۴۶ چاپ نویسنده.

۲ - تاریخ دارالایمان قم همو : ۸۵-۱۱۶ و ۸۶، مستوفی ۱ : ۵۱۸،

تذکره فیض : ۲۲-۲۶، سفرنامه افضل الملك : ۶۲.

۳ - فهرست فیلم ها ۲ : ۲۵۶.

هو

بسم الله الرحمن الرحيم

کتابچه تفصیل احوالات دارالایمان قم از بدو آبادی الی یومنا هذا

بنابر خواهش قبله و سرور مکرم افلاطون الزمان جالینوس الدوران دأس
ورئیس اطباء ایران نمونه حکمت طبیعی بوعلی سینا میرزا علی اکبر خان حکیم
باشی بهرشته تحریر درآمده .

* * *

ولایت قم از بلاد عراق عجم وسط معموره بلاد جبل است . از جمله چهار
شهری است که عرض و طول او را در قدیم صد در صد گرفته اند . اگر چه حال اکثر
محال او جزو عراق و کاشان شده .

از قراری که از تواریخ عرب و عجم معلوم می شود صفحه این شهر در زمان
سلطین کیان محل ورود رودخانه انار بار بوده و بحیره کوچکی بوده ، در اطراف
او چراگاه حشم و یلخی سلطین عصر بوده ، در اطراف او گله بانان خانه ها ازنی
ساخته « کومه » می گفته و « کم » می نامیدند . بعد که به دست حکام عرب افتاد
« قم » نامیدند .

اول فرجه او از آب به حکم کیخسرو شده و امنای دولت آن پادشاه بعد
از خالی شدن زمین از آب هریک نهری از رودخانه جاری ساخته ، محل زراعت
و قلعه و سکنه قرار داده و به اسم خود موسوم نمودند که از اسامی آنها معلوم می
شود که اعلام مجوس بوده ، دخلی به اسامی عربی ندارد . مثل این که انهار و
مزارع را « براوستان » و « جمکران » و « ابرستجان » و « کمیدان » و از این قبیل

نامیده‌اند و به‌چهل حصاران مشهور بود .

در ازمئه سابق حقوق دیوانی او جزو حکومت اصفهان بوده تا آن‌که بعد از رسالت خاتم پیغمبران - صلی‌الله‌علیه و آله - خلفای راشدین این ملک را مفتوح ساختند جزیه بر مجوسان قرار دادند .

تا زمان خلافت عبدالملک مروان اموی در سنه هشتاد و دو هجری که حجاج بن یوسف ثقفی امیر عراقین بود عبدالرحمن بن محمد اشعث کندی را شصت هزار سوار داده ، به تسخیر ولایت کابل و قندهار فرستاد. بعد از چندی در تقسیم خمس غنائم میان عبدالرحمن و حجاج اختلافی پیدا شده، عبدالرحمن لشکر عرب را با خود متفق ساخته ، سر از اطاعت حجاج پیچیده ، اسم امارت بالاستقلال بر خود نهاده ، به کلی از ارسال غنائم سر باز زده ، خبر این غائله به حجاج رسید. چند مرتبه لشکر از عراق عرب و بصره و خوزستان به دفع فتنه افرستادند منتهزاً مراجعت نمودند. تا آنکه عبدالرحمن در خراسان و عراق عجم استقلال پیدا کرد. در آخر امر لشکر بی‌شمار از شام و عرب به رزم فرستادند . در اهواز تلاقی فریقین شده ، «داین کرت لشکر عبدالرحمن منهزم شده به طرف قندهار به امید حمایت «رتیل» حاکم آن دیار رفت . لشکر او متفرق شدند و «رتیل» با او غدر کرده ، گرفتار و مقتول گردید .

از آن جمله لشکر عبدالرحمن قبایل اشعری بودند که از وفدین بودند که در عهد حضرت رسالت پناهی به شرف اسلام فایز شده بودند و در خلافت خلفا ساکن عراق عرب بودند. از بیم حجاج ترك وطن مألوف کرده ، به عراق عجم آمدند. در چهل حصاران در کوه یزدان فاذا که غربی قم است چادر نشین شدند. مقارن ورود آنها سواران دیلم به غارت مجوسان چهل حصاران آمده ، اسیر و حشم زیاد به غارت بردند. اعراب که سواران مهیا و باجالات بودند بر آنها تاخته ، اسرا و اموال مجوسان را استرداد نمودند . مجوسان مجاورت آنها را مغتنم شمردند قریه کمیدان را که از قراء معتبر خودشان بود به جهت مرتع و زراعت و سکناى اعراب معین نموده ، به طریقه دوستی سلوك نمودند .

تا آن که بعد از زمانی به جهت اختلاف دین و مذهب مؤالفت مبدل به مخالفت شده، در شب عید نوروز عجم رؤسای عرب غلامان خود را فرستاده، رؤسای مجوسان را در خوابگاه مقتول ساخته، صبح عید عزای همه مجوسان شد. لشکر عرب بر آنها تاخته، اموال وحشم آنها را تصرف نمودند. چون تفرقه آنها اسباب فتنه بود بنای شهر قم را نهادند که تمام مجوسان در يك محل جمع باشند. در اراضی ممجان و میان رودان بنای شهر را گذاشتند.

در آن وقت مشایخ اعراب عبدالله واحوص و مالك اشعری بودند. شهری بنامودند دوهزار و پانصد ذرع عرض و دوهزار و پانصد ذرع طول، که به حسب مساحت معمول قم - که يك صد و بیست ذرع زمین را يك من تبریز بذرافشان حساب می کنند و ریسمان مساحی را بیست ذرع شاه گرفته درهم ضرب می کنند حاصل ضرب را هر سه ریسمان يك جریب می دانند - اراضی داخل باره شهر از این قرار می شود (۱):

عرض: دوهزار و پانصد ذرع.

طول: دوهزار و پانصد ذرع.

از قرار بیست ذرع يك طناب:

عرض: يك صد و بیست و پنج طناب.

طول: يك صد و بیست و پنج طناب.

مقرراً مضروبی: پانزده هزار و شش صد و بیست و پنج طناب.

المقرثلث: پنج هزار و يك صد و بیست و پنج (۲) جریب.

از قرار ده جریب يك خروار دیوانی: پانصد و دوازده خروار و پنجاه من محل بذرافشان محوطه شهر می شود.

در این دولت جاوید آیت به واسطه اجرای قنات مبارکه ناصربه که حسب

الامر اقدس شاهنشاه جم‌جاه به‌جهت سلامتی وجود اقدس وقف شهرشد تمام این محوطه آباد شده ، وداخل شهر به‌جهت سلامتی هوای شهر يك حلقه باغات درکنار باره ساخته‌اند که از هرطرف بادهای سموم بوزد سمیت اورا اشجار گرفته ، حالت نسیم صبا پیدا کند . به‌قدر يك صد خروار این اراضی باغات است که داخل شهر است و احاطه به بیوتات دارد و از آب رودخانه حقا به دارند و مالیات می‌دهند و در جمیع بیوتات باغچه خانه‌ها دارند که به‌قدر کفاف اهل خانه‌ها غالباً میوه می‌دهد . شهری است خرم و باصفا ، آب و درشوارع جاری و اشجار او هویدا .

آب او از رودخانه انار بار که از کنار شهر می‌گذرد و سرچشمه رودخانه از کوه‌سار که فاصله میان بختیاری و خوزستان است مشهور به زرد کوه . از سرچشمه تا شهر قم به‌خط مستقیم هفتاد و پنج فرسخ طول دارد و از شهر قم گذشته به قمرود و مسيله می‌رود و در آن بیابان مستهلك می‌شود . الان چند سال است که از مسيله رفتن مانعی پیدا کرده که به‌کوبیر حوض سلطان می‌رود و بحیره شده .

اما صفحه قم واقع است در همواری که عرضاً چهار فرسخ و طولاً پنج فرسخ است که در این صفحه مزارع و باغات قم است . انهار آن که از رودخانه آب بر می‌دارد - به‌غیر انهار جدید - ده نهر دارد که به‌قدر هفتاد سنگ از رودخانه آب بر می‌دارد و به‌زراعت حومه شهر می‌رود از قرار تفصیل ذیل :

نهر براوستان - نهر کرج - نهر شمس آباد خالصه - نهر جمکران - نهر شهرستان - نهر مهر ویان - نهر ایرستجان - نهر تنه پایین و چهار باغ - نهر مزدیجان - نهر کمیدان .

در این انهار حقا به زراعت و باغات شهر قم است .

* * *

باعث او از قرار تفصیل ذیل است که بعضی قدیم و بعضی در این دولت جاوید آیت آباد شده :

باغات قدیم :

باغ قلعه حاج میرعلی نقی - به قدر هشت خروار / باغ قلعه میرزا جان -
 شش خروار / باغ معصوم آباد وقفی حضرت معصومه - سیزده خروار / باغ
 دلگشا - چهار خروار / باغ کوچه خوزیان - شش خروار / باغ ریگ - چهار
 خروار / باغ قاضی (بیوتات شده) - شش خروار / قلعه افغانی - سی من / باغ
 مورچی - چهار خروار / غیاث آباد - هشت خروار / سلطانم - دو خروار /
 دولت خانه - سه خروار / باغ صفا - چهار خروار و پنجاه من / باغچه نو -
 پنجاه من / ایضاً باغچه نو - سه خروار و پنجاه من / زنبیل آباد - دوازده خروار /
 عنایت بیگ - شش خروار / باغ دودانگه - چهار خروار / باغ میرزا ابراهیم -
 چهار خروار / باغ حماط - پنج خروار / باغ قاسم دباغ - هفت خروار /
 مراد آباد وقفی - هشت خروار / باغ مسکران - شش خروار / باغ کرباسی -
 سه خروار / سلاخ خانه - سه خروار / باغ منده - سه خروار / خواجه جعفر -
 چهار خروار / باغ حیدری - چهار خروار / باغچه محب - سه خروار /
 باغ پشم - سه خروار / باغ گنبدسبز - سه خروار و پنجاه من / باغ دراز - سه
 خروار / باغچه علی - پنجاه من / شاه مراد - سه خروار و سی من / فخر آباد -
 دوازده خروار / باغ نو سروکاج - هشت خروار و سی من / باغ حاجی علی خان -
 سه خروار / باغ حاجی میرزا محمدعلی - سه خروار / شمس آباد - سه خروار
 و سی من / باغ دراز - چهار خروار .

باغات جدید که در این دولت جاوید آیت آباد شده:

باجک متولی باشی - سه خروار و پنجاه من / نیم حصه متولی باشی -
 سه خروار / باغ حاجی عسکرخان - شش خروار / باغ حاجی قربان خان بیگ -
 چهار خروار / باغ آقا حسین - سه خروار / باغ صاحب آباد - شش خروار /
 باغ محمدتقی بیگ ارباب - سه خروار و سی من / باغ قهیان وقفی - سه خروار /
 باغ حاجی میرزا علی نقی - سه خروار و سی من / باغچه آقا سید حسن - پنجاه
 من / زنبیل آباد جدید - شش خروار .

این باغات همه مشجر . از فواکه بهاره سیب وزردآلو و گوجه و قیسی دارد در نهایت فراوانی که اکثر اوقات يك من تبریز به صد دینار و سه شاهی می رسد و میوه پاییز آنها انار و انجیر و به و امرو و آلو و خواجگی که اغلب سالها خرواری يك تومان و پانزده هزار می شود در نهایت فراوانی و کسادی فروش می رود .

* * *

مزارع این بلد که از آب رودخانه مشروب می شود به هفتاد حصه قسمت می شود که هر حصه سی خروار تا چهل خروار بذر کاری می شود که بازراعت باغات به قدر سه هزار خروار بذر آب رودخانه این بلد می شود و سه هزار خروار جنس به دیوان می دهند . حاصل زمستانی آنها جو و گندم و باقلا و سنگک است . حاصل تابستانی آنها جوزق و کرچک و خیار و خربزه و هندوانه و کدو و کنبج است و از بقولات همه سبزی دارند از کاهو و اسفناج و ترب و نعناع و تره و ترتیزک و ریحان و پیاز .

* * *

خانوار این شهر به قدر چهار هزار خانه و عدد نفوس از صغیر و کبیر موافق شماره سنواتی بیست و پنج هزار می شود . ربع این نفوس تخمیناً سادات و علما ، و ثلث آنها اهل بازار و اصناف و اهل صنعت ، ثلثی رعیت زراعت کار و باغبان ، باقی هیزم کش و فعله می باشند که مزدوری می کنند . والله العالم بحقایق الامور .

وضع ولایت قم

ازبابت نقاط شهر

دارالخلافه در نقطه شمال او واقع است . اصفهان مقابل نقطه جنوب ،
کاشان و کویرات در نقطه شرقی ، ساوه و توابع در غربی او می باشد .

دهات و بلوک و توابع اوازمین قرار : قراء جنوبی کوهسار و بیلاق است .
شمال اوچندان آبادی ندارد . در شرقی قنوات حومه شهر است که اقرب آنها
تاشهر یک فرسخ و ابعد آنها چهار فرسخ است . در غربی بیش تر از یک قریه
ندارد از قرار تفصیل ذیل :

بلوک قهستان / بلوک جاسب / بلوک اردهال / بلوک وازکرد / بلوک
کنارودخانه / بلوک حومه شهر / بلوک قمرود و توابع .
مقرراً آن که :

بلوک قهستان

در جنوب شهر قم واقع است . اقرب آنها تاشهر سه فرسخ و ابعد تاهفت
فرسخ می شود . کوهستان و بیلاق با آب های شیرین گوارا . موافق تفصیل :

قریه ورجان :

به قدر یک صد خانوار دارد . آب اواز قنات ، میوه باغات او انار
وانجیر چنان که هر درختی پنجاه من میوه می دهد و فواکه بهاری هلو و شلیل و زرد
آلودارد و حاصل زمینی آن گندم و جو ، اغلب صیفی اوجوزق و کرچک . اقرب
دهات قهستان به شهر قم . تاشهر سه فرسخ مسافت دارد .

قریه سیره :

ازقراء قهستان. مسافش تاشهر سه فرسخ. خانوار اوبه قدر بیست خانه. هوای اومعتدل. درجگه واقع است. باغات اوانار وانجیر و فواکه. حاصل ارضی او گندم وجو وجوزق و کرچک. آب ازقنات است.

قریه کهک :

ازمعلم قراء قهستان. جمعیت اوبه قدر يك صد و پنجاه خانوار. صفحه اودريك (۱). باغات افواکه خوب دارد. انار وانجیر هم دارند. حاصل آنها گندم وجو. جوزق کاری آنجا مشهور است. رعیت باوقوف خوبی دارد. مشتمل بر چند قنات و چند مزرعه مرغوب. تاشهر چهار فرسخ مسافت دارد.

قریه قبادبزن :

ازبلوک قهستان قم. تاشهر قم پنج فرسخ مسافت دارد. جمعیتش به قدر چهل خانوار. باغاتش فواکه. حاصل او گندم وجوزق ونخود. رعیت های آنجا چندان اعتباری ندارند. آبش ازقنات است.

قریه فردو :

ازقراء قهستان. هوایش ییلاق. در میان کوهسار واقع است. آبش از قنات و چشمه سار. خانوارش به قدر يك صدخانه. باغاتش جوز و سیب و قیسی و سایر فواکه. حاصل ارضی او جو و گندم وجوترشه ونخود و ماش و عدس و لویا. «وریچ» جناب متولی باشی از تبعه اوست که عمارات عالی و باغات با صفادارد. گوسفند فردو شیر بسیار می دهد.

قریه خاوه و طیره :

دوقریه مختصر است در اسفل فردو. باغات به اندازه خود دارند و زراعت کمی. خانوار آنها به قدر چهل خانه. فواکه خوب دارند و هوای ییلاقی و مرتع مرغوب و تیول شاهزاده هندی است که ازجار و جوار این دولت جاوید آیت است. جای باصفایی است.

(۱)

قریه وشنوه :

ازقراء معتبره قهستان . در آب و هوا به تخمین جنات اربعه دنیا در میان جبال راسیات . باغات بی شمار ، اشجار لاتعد ولاتحصی دارد از قبیل جوزق و بادام . فواکه اوانگور و سیب وزردآلو و قیسی و هلو و گلایی . چون باد در آنجا به واسطه کوهسار کمتر حرکت می کند توت آنجا را از درخت نمی ریزد چنانچه تمامش رسیده به درخت می ماند تادستی بریزند. تریاك و شنوه به همه جا ترجیح دارد . هوایش ییلاق. آبش از رودخانه بیرقان که از تمام آبهای عالم باصفا تر و گوارا تر است . در آنجا مگس و هوام الارض کمتر یافت می شود . حاصل آنجا گندم و جو ترشه و نخود و عدس است . زیاده حاجت نیست .

قریه کرمجگان :

از دهات معتبره قهستان است. هوایش ییلاق و آبش از چشمه سار در نهایت فراوانی که شبها از صدای آب که به اشجار می خورد خواب مردم ضایع می شود . صفحه رودخانه او با اشجار بی شمار از قبیل سیب وزردآلو و هلو و آلوبخارا و امروود . سیب انباری آنجا به شدتی می شود که عطر او تادو فرسخ می رود . خانوار آنها يك صدخانه متجاوز است . حاصل زمینی آنها گندم و جو و جو ترشه و نخود و عدس و لوبیا . جبال راسیات دارد که در اغلب سالها برفش برطرف نمی شود. آبهایش در تابستان حالت آب یخ دارد .

قریه بیدهند :

ازقراء قهستان . در اسفل قریه کرمجگان واقع است . آبش از چشمه سار شیرین و گوارا . باغاتش بانزهت و صفا مشتمل بر اشجار مشمر از جوز و بادام و سیب و امروود و گلایی و بهوآلو و آلوبخارا. درختی است در این قریه از جنس آلو که آنرا «هرهریچه» می گویند آن قدر بارور می شود که درخت او خرد

۱ - يك صفحه از نسخه اساس - به طبع مشتمل بروصف دوقریه میم و دستجرد - در عکس ما و فیلم دانشگاه نیست .

می‌شود. مکرر دیده شده که درخت سبب آنجا چهارخروار دیوانی ثمر می‌دهد. حاصل‌زمینی آنها گندم و جو و جو ترشه که در وسط تابستان کشته می‌شود و در میزان به‌دست می‌آید. خانوار آنجا به‌قدر يك صد خانوار می‌شود و چند مزرعه با صفا دارد.

قریه ابرجس :

ازقراء قهستان. هوایش ملایم. آبش ازقنات وفاضل آب ییده‌ند. باغاتش قلیل. میوه آنها جوز و بادام و فواکه. حاصل ارضی آنها گندم و جو و جو ترشه و نخود و عدس و جوزق و کرچک. خانوار او به‌قدر پنجاه‌خانه. از همه دهات شریر تر و پرشورتر، اکثر ایام در میان آنها نزاع است یا شاکی از حکومت هستند. باین واسطه اکثر مالیات خود را تخفیف گرفته‌اند.

قریه و نارج :

ازقراء قهستان. درسه فرسخی شهرقم واقع است. هوایش ملایم. آبش ازقنات. مردمش زبان ترکی خلجی دارند. باغات مختصری دارد از انار و انجیر و فواکه. عمده حاصل آنها گندم و جو و در تابستان جوزق و کرچک خوب دارند و مداخل و معاش آنها ازگوسفندی گذرد.

قاعده دارند که در تابستان پنیر و روغن خود را درجایی گذاشته، روی او را می‌پوشند و پوشش او را «باسرق» می‌گویند. اگر غریبی وارد شود بهر قیمتی نان‌خورش بخواند نمی‌دهند تا فصل پاییز که از «باسرق» بیرون بیاورند. مردمش بلید و پلید، دیر آشنا می‌باشند. به‌قدر پنجاه خانوار سکنه دارد که غالب سال در میان خود نزاع دارند.

قراء سبعة جاسب

در عرض مغربی قهستان واقع است از چهار سمت کوهسار و راه‌های دشوار. اغلب زمستان راه او از برف مسدود می‌شود. هوایش بیلاق. می‌گویند محل چراگاه رمة همای دختر بهمن بوده «جای اسب» می‌گفته‌اند به کثرت

استعمال «جاسب» نامیده شده . در سه فرسخی او آتشکده‌ای بوده مشهور به «آتش کوه» که الان جدار آتشکده برجاست . سنگ‌های عظیم در آنجا کار کرده‌اند اگرچه سنگ باصفا ندارد لیکن در بزرگی خیلی عرض و طول و قطر دارد . یکی از آن سنگ‌ها را ذرع کردم سه ذرع و نیم طول و یک ذرع و نیم عرض داشت و دوازده گره قطر سنگ بود . این‌ها را در ستون‌ها بر روی هم چیده‌اند در نهایت استحکام . از زیر آتشکده چشمه‌آبی جاری است که به آن آب زراعت می‌کنند . اهل آنجا طایفهٔ بختیاری وحشم‌دارند .

قریهٔ کروکان :

از قراء سبعةٔ جاسب . تاشهرقم هشت فرسخ مسافت دارد . در کنار کوه . اشجارش جوز و بادام و انگور و فندق و فواکه . هوایش در نهایت ییلاقی . آبش از درهٔ کوهسار . حاصل زمینی آنها گندم و نخود و لویا و عدس . خانوار آنها به قدر صد خانوار . مردمش اکثر کاسب حلواپزی که در شهرها می‌روند . حلوا می‌پزند خوب می‌پزند که در لذت ترجیح به حلویات شکر دارد .

قریهٔ واران :

از قراء سبعةٔ جاسب . اعظم دهات آنجاست . آبش از کوهسار و قنات . باغاتش جوز و بادام و فواکه و انگور . حاصل زمینی آنها جو و گندم و نخود و عدس و لویا و جو ترشه . هوایش سرد ییلاقی . مردمش کاسب و رعیت پیشه . اکثر حلواپز و گیوه‌کش . در تابستان در جاسب سکنی دارند و زمستان در بلاد قم و کاشان و طهران مشغول حلواپزی هستند . به قدر دویست خانوار دارد . مسافتش تاشهرقم هشت فرسخ . مردمش هنگامه طلب ، اکثر اوقات با اهل دیوان نزاع دارند .

قریهٔ زر :

از قراء سبعةٔ جاسب . وسط الحال در جمعیت . یک صد و پنجاه خانوار دارد . هوایش ییلاق . آبش از قنات . باغات آنجا جوز و بادام و انگور و فواکه . حاصل زمینی آنها گندم و جو و جو ترشه و نخود و ماش و عدس و لویا .

مردمش رعیت پیشه و کاسب از حلوانی و گیوه کشی و جولایی . در زمستان در بلاد متفرق می شدند و در تابستان در بلاد خود سکنی دارند . نسبت به سایر دهات جاسب در مایه بهترند .

قریه هرازجان :

از قراء سبعة جاسب . اکثر مردمش سادات عالی درجات ، و از جمله سادات مرحمت پناه شاه صاحب بود که از جمله اقطاب روزگار بود . مداخل ملکی او به قدر خرج خانه نبود و مطالبه از کسی نمی کرد و هرگاه کسی بدرسم عطیه چیزی می داد قبول نمی کرد و با این حالت خرج های فوق العاده می کرد از مهمانی و روضه خوانی و صدقات و عطا های به فقراء و سادات ، و معنوم نبود از کجا می آید . خانوار این قریه به قدر پنجاه خانه . هوایش ییلاق . آبش از قنات . باغاتش جوز و بادام و انگور و فواکه . حاصل ارضی گندم و جو و نخود و عدس و لوبیا و جوترشه و غیره .

قریه وشتکان :

از قراء سبعة جاسب . در وسط دهات واقع است . هوایش ییلاق . آبش از قنات و چشمه ای دارد که در درون آن چشمه اشجار با طراوت و جای باصفا ، نزهت گاه خوبی است . اشجارش جوز و بادام و فندق و انگور و فواکه . خانوارش به قدر شصت خانه . حاصل ارضی جو و گندم و جوترشه و نخود و عدس و ماش و لوبیا . مردمش رعیت پیشه و سلیم النفس . در آن قریه سیدی دیدم درس نیک صند و چهارده سال و با این حالت مشغول رعیتی بود و مثل جوانان کار می کرد .

قریه و سقونقان :

از قراء سبعة جاسب . در اسفل جاسب واقع است . به قدر شصت خانوار رعیت دارد . هوایش ییلاق . آبش از قنات . اشجارش جوز و بادام و انگور و فواکه . حاصل ارضی آنجا جو و گندم و جوترشه و نخود و عدس و ماش و لوبیا . مردمش رعیت پیشه و کارکن . هوایش ییلاق با اعتدال .

قریه بیجکان :

از قراء سبعة جاسب . هوايش از ساير دهات جاسب معتدل تر . آبش از رودخانه و قنات . خانوارش به قدر يك صد و پنجاه . عمده اشجارش بادام است كه مالیات و معاش آنها از قيمت بادام می گذرد . جوز و فواكه بسيار دارد . محل ورود همه آب های قراء سبعة جاسب . حاصل زمینی آنها از ساير دهات بهتر است و انگور شیرین و هلو ی خوب دارد .

سوراخ جاسب در اسفل این قریه واقع است كه تمام آب های دره ها و رودخانه جاسب از آن سوراخ می گذرد و رودخانه آن وارد به رودخانه قم می شود و در اغلب سال ها به قدر صد سنگ فاضل آب دارد . در چند سال قبل مرحوم مستوفی الممالك میرزا یوسف كه صدر اعظم ایران بود خواست سدی بر آن سوراخ و رودخانه بیدد كه آب ها در پشت كوه جمع شده ، به تدریج بیرون برود در حدود دلیجان زراعت كنند . چون دیدند در بستن آب اراضی بیجكان زیر آب می رود موقوف نمودند .

قراء اردهال

ابعد بلوك قم است كه تاشهر ده فرسخ مسافت دارد . هوايش ییلاق اما نه به شدت جاسب . دهاتش با صفا و دلگشا . صفحه اش روح افزا . پنج قریه دارد ، دو قریه آن كه ارمك و مشهد سلطان [علی بن] محمد باقر است خیلی تعریف دارد . ارمك جایی است كه نه از سرما نفس متألم می شود و نه از گرما . مردمش با بضاعت و ثروت . هر صاحب ملكی قلعه به خصوص دارد كه تابعه خود در آنجا سكنی دارند .

مشهد مقدسش محل ورود زوار و ارباب حاجت . قالیچه ای دارند كه مشهور است جسد مطهر امام زاده را در آن كفن کرده اند . در این امتداد زمان او را در خزینه حراست می نمایند ، همه ساله در فصل خزان از كاشان و دهات در آنجا اجماع می شود به طریقه ییابان عرفات ، و چهار بازار مهیا کرده هر كس متاعی

دارد در آنجا به فروش می‌رساند. از هر قریه باید جمعی باشند.
 (۱)
 . . . درخت است و نفوس آن دهات به قدر سیصد خانوار می‌شود و باغات
 آنها از همه میوه‌ای سوای انار و انجیر دارد. جوز و بادام و انگور بسیار دارد.
 حاصل زمینی آنها جو و گندم و نخود و ماش و عدس و لویا و پنبه کاری دارند.
 رعیت کارکن و صاحب خیلی دارند. آب آنها از قنات، شیرین و گوارا.
 مزرعه و سف و وردی جز و ولایت آنهاست که بی‌لاق کاملی است که در تابستان
 بی‌بالا پوش نمی‌شود ببرد. شکار در آنجا از کبک و تیهو و شکارهای کوهساری
 بسیار است. کبک دری که به اندازه خروسی می‌شود در آنجا بسیار است. زراعت
 آنجا را باید بکارند و بعد از کاشتن بدرآیند حصادت سال قبل را نمایند و خرمن
 بردارند. همه ساله باید نسق دو ساله مهیا داشته باشند. و در ماه اول میزان اغلب
 سالها برف صفحه آنجا را مستور می‌نماید و تا بعد از عید برداشته نمی‌شود.

قراء و از کرود

از بلوک قم در دوفرسخی شهر واقع است مجاور حومه شهر. سه قریه:

قریه لنجروود:

آب او از قنات و از رودخانه بیرقان. هوایش ملایم نزدیک به هوای
 گرمسیر. باغاتش انار و انجیر چنان که هر درختی پنجاه من انار و انجیر می‌دهد.
 درخت توت بسیار دارد و فواکه به اندازه دارد. اراضی او مرغوب. بهتر از
 حومه شهر غله خیز. هندوانه او به قدر سه من و چهار من می‌شود. گندم و جوش
 در نهایت ریع و صیفی کاری خوب دارد از قبیل جوزق و کرچک و نخود و ماش
 و لویا. مردمش رعیت پیشه و کارکن. خانه‌های آنها در قریه خورآباد است
 در زمستان، و در بهار و پاییز به باغات لنجروود بصرمی‌برند. ملگاً از قریه خورآباد

۱ - در اینجا هنگام استنساخ در نسخه اساس صفحه یابریگی وا گذاشته
 شده و مطلب ناتمام مانده است.

بهتر است و هوای خورآباد ملایم تر ، به این جهت سکنی در خورآباد دارند .
از آنجا تا خورآباد به قدر ثلث فرسخ مسافت دارد لیکن خود آنجا جمع
جداگانه دارد .

قریه خورآباد :

از قراء و از کزود . هوایش معتدل مایل به گرمسیر . آبش از قنوات .
باغاتش عمده ثمرش انار و انجیر به خوبی مشهود و معروف . غله کاری خوب
دارند . صیفی از جوزق و کرچک و نخود و لویا خوب به عمل می آید . خانوارش
به قدر صدخانه . در دوفسخی شهر قم واقع است در میان مشرق و جنوب . مردمش
رعیت پیشه .

قریه صرم :

از قراء و از کزود واقع در بین مشرق و جنوب قم . قریه معتبر . مردمش
رعیت پیشه و فتنه انگیز . مزارعش مستعد و باغاتش اکثر و اغلب انار و انجیر ، از
همه انار آن حدود با مزه تر و آبدارتر ، در نهایت ارزانی ، خرواری يك تومان
و پانزده هزار می شود . آبش از قنوات مستعد آسمان نگر . در سال های کم بارشی
کم آب می شود و در بارندگی زود آبش جاری می شود . همه میوه اش به شهر
قم فروش می رود . به قدر يك صد خانوار سکنه دارد که اشتغال به امر رعیتی
دارند .

قراء و مزارع کنار رودخانه اناربار

از قدیم النسق و جدید النسق که جزو مالیات قم است .

قریه طایقان :

از قراء قدیم النسق قم به قدر هفتاد خانوار رعیت دارند و هوای او معتدل .
حاصل باغاتشان انار و انجیر و فواکه . حاصل زمینی آنها گندم و جو و جوزق
کاری در نهایت اعتبار . آبشان از رودخانه اناربار .
از غرایب روزگار این که در میان رودخانه سنگی اتفاق افتاده که آب

رودخانه از روی سنگ می ریزد به قدر شش ذرع مثل ناودان . در اول ماه جوزا که می شود آنچه ماهی که در گرمسیر است می رود روبه ییلاق باید آب را عبره کرده از این ناودان بالا بروند و به طرف ییلاق بروند . ماهی به قوت خود از میان آب بالا می رود که هرگاه کسی بخواهد به قوت خود سنگی را به ریسمان بسته ، بالا بکشد نمی شود و این سنگ و آبشار را « تلمبه » می گویند . حکایت عجیبی است بالا رفتن آنها .

قریه چشمه علی :

از قراء جدید النسق است که مالیات جدید براو بسته اند . تا شهر قم پنج فرسخ مسافت دارد . آبش از رودخانه . هوایش معتدل . باغاتش انار و انجیر و قدری فواکه . حاصلش جو و گندم . [صیفی] پنبه کاری دارند و نخود و کرچک . اغلب معاش آنها از گوسفند می گذرد . به قدر ده خانوار رعیت دارد . از حکایات تازه که قابل نوشتن است : در کنار رودخانه محاذی چشمه علی کوهی است سنگ زرد رنگ دارد و سر کوه چشمه ای است که به فرق کوه اتفاق افتاده و به قدر دیگر کوچکی سراو باز است ، در جوشش است مثل دیگر که آتش بسیار در زیر آن باشد می جوشد و کف می کند ، به قدر دو گره کفش از دهه سنگ بالامی آید که گویا در روی سنگ جاری می شود ، بعد فرو می رود . متصل جوشش دارد ، بالا می آید و فرو می رود . آبش سرد است و شوری دارد . کسی ندانسته سبب جوشش و رد کردن چیست .

قریه لریجان :

از قراء جدید النسق کنار رودخانه قم . صفحه وسیعی دارد . آبش از رودخانه . در میان رودخانه سد محکمی بسته اند و نهر او را جاری کرده اند . حاصلش جو و گندم و پنبه . باغاتش انگور و هلو و فواکه . تا محلات دوفرسخ است . سبب خوب دارد قرمز به رنگ یاقوت . قیسی دارد کمالی می گویند در نهایت شیرینی . به قدر سی خانوار سکنه دارد .

از جاهای باصفای آنجا باغ حاجی آخوند محلاتی است که در سر راه

ساخته، چنار و نارون‌های خوب دارد و همه میوه‌ای دارد و این باغ را حاجی آخوند وقف عابرین سیل کرده، دسر راه کمره و گلپایگان و محلات واقع است. تختی در اول باغ ساخته‌اند، نهر آب از زیر تخت می‌گذرد و در هر فصلی میوه آن باغ را درسیدها کرده روی تخت می‌گذارند، عابرین سیل می‌آیند به‌قدر اشتها و میل از آن میوه می‌خورند و می‌روند؛ حق بردن ندارند. اضافه خرج خوراک آن‌ها را می‌برند می‌فروشند. خداوند رحمتش کند.

* * *

سایر مزارع کنار رودخانه بسیار است. به‌قدر هفتاد نهر تا محلات و نیمور از رودخانه برمی‌دارند و زراعت آنها گندم و جو و پنبه‌کاری و کرجک دارند و هفده فرسخ مسافت این دهات و مزارع است که بعضی جزو جمع قم و بعضی جزو جمع عراق و بعضی جزو سایر بلوک است. جایی که تازگی داشته باشد که قابل نوشتن باشد ندارد مگر دو جای آن فی الجمله قابل نوشتن است:

یکی **بند نیمور** است که سد سنگی در رودخانه بسته‌اند. در عهد جمشید می‌گویند بسته‌شده و تا حال برقرار است. در آنجا سنگ‌ها به‌کار برده‌اند که همه آن‌ها را مهر کنده‌اند که کسی جای دیگر نبرد. در کنار آن سد و بند شترگلوبی کنده‌اند که به اصطلاح اهل دارالخلافت طهران «منگل» می‌گویند. از آن شترگلو به‌قدر سی سنگ آب به نهر نیمور می‌رود و هرگز محتاج تنقیه نشده. و از عجایب آن شترگلو این که هرچه در بالای آن به آب بریزند از طرف اسفل قطعه قطعه بیرون می‌آید. کسی ندانسته در آنجا چه صنعت به‌کار برده‌اند. هرچه خواسته‌اند شترگلو را خالی کنند که سر این کار معلوم شود میسر نشده به‌جهت آن که از خود شترگلو چشمه آب بیرون می‌آید. و در بالای نیمور چشمه‌ای است که به آبادی نیمور می‌آید به‌جهت صرف ریختن. سالی یک مرتبه ممر آن آب سنگ می‌شود که قابل تنقیه نیست.

حالت ملک و اراضی نیمور - به‌قدر سی صد خروار ملک دارد در

دامنه که تمام آن را قطعه قطعه به قدر جریب هموار کرده اند . البته به قدر صد هزار تومان خرج هموار کردن آن اراضی شده . ونهری دارد که در وقت حاجت سی آسیا گردان آب از رودخانه برمی دارد . باغات آنها اغلب انگور است وفواکه . وبه قدر يك صد خانوار دارد . خالصه دیوان است جزو عراق .

آب گرم محلات چشمه ای است در دوفرسخی محلات . در کنار رودخانه واقع است . خاقان خلد آشیان البسه الله حلل النور در سر آن چشمه دودستگاه عمارت ساخته ودوحوض که آب از او بیرون می آید . درحوض اول آن قدر گرم است که کسی تاب نمی آورد پنج دقیقه در آن مکث کند ودرحوض دوم اندکی ملایم می شود . در وقت ورود رایحه گوگرد به مشام می رسد . آبش شیرین است . این بنده وقتی در آنجا رفتم يك خانوار به رسم سرایداری در آنجا بود چشم های آنها را مجروح ومأوف دیدم ، گویا از استعمال آن آب باشد . آبش از آن بلندی می آید تا کنار رودخانه ، قلعه وسکنه دارد ، در آنجا زراعت می شود ، درممر آب آنجا خمیره ای دیدم که به مثل پوست گوسفند از هم جدا نمی شد ، گویا آن هم از تأثیر همان آب باشد . اما زراعتش بدنمی شود . والله العالم .

دیگرازمزارع رودخانه دونهراست که قلعه ای دارند مسمی به محمد آباد وهر دو از املاک جناب غفران مآب حاجی ملا محمد کاشی است . حاصل شتوی و صیفی خوب می دهد لیکن سکنه ورعیت در آنجا مکث نمی کنند به واسطه آن که مردمش اغلب مبتلای تب ولرز غریبی می شوند حتی آن که بعضی از سال ها سنگ ها و مرغ ها که در آن آبادی هستند لرزمی کنند وچند ساعت در کنار رودخانه می لرزند ، بعد قدری مبهوت می مانند وراه می افتند . معلوم نیست تأثیر آب و هوای آنها چه قدر مورث تب ولرز می شود .

* * *

این مزارع کنار رودخانه اغلب از چم هایی است که در پیچ وخم رودخانه کنار افتاده ومحل زراعت شده ، وبعضی رفته زراعت کرده وقلعه ساخته اند که ذکر آنها موجب تطویل می شود . به این جهت به اختصار کوشیده تا

خوانندگان را ملالی به هم نرسد اگر بخواهند ثانیاً اسامی آنها را، اعلام کنند تا نوشته شود (۱).

[قمرود]

و دیگر از توابع قم قمرود و توابع آنجاست که در میان مشرق و شمال قم واقع است، به مسافت چهار فرسخ تاشهر قم در سر راه طبران است. از قرار تفصیل :

قمرود :

قریه ای است از قراء قم که چهار فرسخ تاشهر مسافت دارد. اگر چه اهلش اظهار اسلام و اثنی عشری می کنند لیکن در باطن از جمله غالیانند که نسبت ربوبیت به حضرت علی بن ابی طالب می دهند و او را خالق و رازق می دانند یا به واسطه یابی واسطه و نشانه آنها آن است که شارب رامی گذارند تا بلند شود و دهان آنها را بپوشد.

قره ای به خاطر آمد که از جناب شریعت مآب آقا حسین شنیدم که از مرد نقه ای از طلاب عتبات عالیات ذکر کرد که از فضلا بود. گفت مادو نفر بودیم که از کربلا مسافرت به طرف ایران کردیم. از جمله طلاب من مذهب تشیع اثنی عشری داشتیم و رفیق من مذهب سنت و جماعت داشت. هر دو وارد شدیم در کردند که از توابع کرمانشاهان است و اهالی آنجا به علی الهی شهرت دارند. در آن منزل جشنی و ضیافتی داشتند، به جهت تماشا و جلب نفعی بر آنها وارد شدیم، ما را اکرام کردند و جا دادند، تا آن که نزدیک به صرف غذا شد. رئیس مجلس گفت همه پاك دين و درست عقیده هستید یا خارجی در میان شما هست؟ همه اظهار پاك دینی کردند. گفت اعتقاد شما به امیر المؤمنین کامل است؟ گفتند بلی. ما هم گفتیم پاك اعتقادیم. رفیق من که سنی بود از راه نقیه اظهار تشیع کرد.

۱- کذا و باید چنین باشد: اگر اسامی آنها را بخواهند اعلام کنند تا ثانیاً نوشته شود.

میر مجلس گفت اسباب امتحان را بیاورید . غداره برنده ای آوردند در دست گرفته به هر يك از اهل مجلس گفت اعتقاد صحیح داری، گفت بلی، غداره به گردن اومی زد آسیبی به او نمی رسید . تابه مادو نفر رسید . من که تشیع داشتم مضطرب شدم که غداره برنده به گردن زدن مناسبتی ندارد، از بیم رنگم زرد شد، لاعلاج بداین کارتن در دادم و توسل به آن حضرت نمودم . غداره رابه گردن من زد اثر آن ضرب که کاغذی به گردن بخورد بیشتر نکرد .

رفیق من مطمئن شده، در مقام امتحان نشست، غداره که به گردن او خورد سرش از بدن جدا شد و خون ریخت در آن مجلس . نعلش او را بیرون کشیدند و پیش کلاب انداختند . بعد از آن سفره ضیافت کشیدند و غذا را صرف نمودند و مرا اکرام کردند . زاد و راحله دادند .

اهالی قمرود را نسبت می دهند که همان مذهب دارند . لیکن اظهار نمی کنند . آب و ملك آنها از قنات و رودخانه اناربار . باغات و اشجار ندارد . حاصل شتوی و صیفی آنها در نهایت خوبی بهتر از شهر قم به عمل می آید . خالصه دیوان است . خانوار آنها به قدر يك صد و پنجاه خانه میشود . اکثر آنها قاطرو الاغ مکاری دارند که نصف مالیات آنها از سرانه و مواشی برخاسته می شود و حاصل آنها به شهر قم و منازل راه دار الخلافه به فروش میرود . صفحه اودو فرسخ در چهار فرسخ است . گرمسیر است .

قریه دولت آباد :

در صفحه قمرود واقع است در کنار رودخانه، ملکی مغفرت مآب حاجی سید جواد اعلی الله مقامه، الان در تصرف اولاد آن مرحوم است . باغی دارد و زراعتی در نهایت مرغوبی . رعیت آنجا از شهر قم است ، در وقت زراعت در آنجا سکنی دارند و عیال آنها در شهر قم است ، هوایش گرمسیر و آبش از رودخانه و دوقنات . حاصلش بسیار خوب و مرغوب و جو و جوزق و کرچک و خربزه و هندوانه، چنانکه به قدر پانزده روز پیشتر از صیفی قم به دست می آید و خوب به فروش می رود .

قلعه شریف آباد :

وقتی سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیها سلام الله است و صرف معاش خدام و روشنایی آن آستان ملائک باسبان میشود. حاصل آنجا مثل دولت آباد است و ملکش مقابل و برابر هم میرود و باهم به عمل می آید و به فروش می رود . بذر آنجا کمتر از دولت آباد کشته میشود .

قنات قنبر علی :

از قنات صفحه قمرود است. ملکی جناب امام جمعه حاجی آقا جلال، غله خیز و پر ریع، خاصه پنبه کاری او به قدری خوب می شود که از قد آدمی بلندتر می شود پر بار، هر چه بکارند از صیفی خوب می شود. آبش ملوحتی دارد .

قنات امیر آباد و شریف آباد :

این دو قنات ملکی جناب مستطاب حاجی میرزا سید حسین متولی باشی است که در صفحه قمرود است. آب خیلی دارند. ملکش مرغوب و حاصل خیز است؛ طعم ایشان بهتر از قنات قنبر علی است. پنبه کاری آنها خوب میشود .

قنات شیرین آباد :

در اسفل صفحه قمرود است. ملکی رعیت قمرود . آبش ملوحت دارد . خاصاش خوب است. سکنه ندارد . رعیت او از سکنه قمرود است.

کوه سفید :

دیگر از مزارع قمرود سفید کوه است مشهور به سپر رستم. در آن کوه دایره ای است به شکل سپر که خط و تراوسی ذرع میشود «سپر رستم» می گویند (۱).

۱- این شرح در برگ ۲۹ پ و ۳۰ نسخه اساس، پس از بخش ایلات قم آمده و مربوط به این جاست :

«سپر رستم واقع در کوه سفید به شکل دایره طبیعی است واقع در شکم کوه که خط و تراو که تقاطع قوسین می کند به قدر چهل ذرع می شود و به اندازه دودرعی به کوه فرو رفته . در میان آن چند گودالی شبیه به قبه سپر نمایان است و این سنگ طبیعی است . به واسطه بزرگی تشبیه او به سپر رستم از قرار تشبیه

کوه سفید آب از رودخانه برمی دارد . غله کاری دارند صیفی کاری ندارند چون آب رودخانه ساوه در آن حدود در تابستانها زیاد شور میشود و گرمای تابستان و پشه در آن بیابان زیاد است ، حاصل خود را برمی دارند و به طرف ییلاق میروند . ملکی عرب کلکو می باشد که شتر کلائی دیوانی به دست آنها است . رعیتش از سکنه (۱) که مرتع شتر کلائی است در تابستان توقف در آنجا مشکل است ، اعراب کلکو حافظ شتر کلائی دنبال شتر می روند هفته ای یک بار نان به آنها نمی رسد ، معاش آنها از شیر شتر است که هم نان آنهاست هم (۱) [در] عوض ایشان مردم تنومند و قوی استخوان بردل ، چنانچه در وقت داغ کردن شتر دم شتر را می گیرند و حرکت می دهند و پای خود را جلوی پای شتر می گذارند شتر قوی هیکل به زمین می خورد ، روی گردن شتر افتاده داغ می کنند و شتر قوه حرکت ندارد .

* * *

در حدود قمرو در اعلاى ملك بندى از سنگ و ساروج در قدیم بسته اند مشهور به « بند عمر » (۲) که آب رودخانه را به صفحه قمرو می برده اند به انهار

اقوی به اضعف است مثل تشبیه نور خداوندی به مشکوه و زجاجه . چون رستم زابلی پور زال و نواده سام بود که نسب او به جمشید می رسد از پهلوانان ایران و معاصر کیان سپهسالار ایران بود ، از سلطنت کیکاووس و کیخسرو تا سلطنت لهراسب که به حیلۀ شغاد برادر خود هلاک شد . تیراورا به نیزه تشبیه کرده اند . اکثر غزوات ایران و سلاطین کیان با افراسیاب پور پشنگ تورانی به سعی و شجاعت او بوده . در تنومندی نظیر قوم عاد بود . هر شجاعی را تشبیه به رستم میکنند و این دایره را سپر رستم می گویند . در سمت خط شرقی قم واقع است . تاشهر قم پنج فرسخ است و در وسط او و شهر قم قریۀ قمرو و شریف آباد و دولت آباد است .

۱- کذا ، دو جمله افتاده است .

۲- این شرح در برگ ۳۰ آمده و مربوط به اینجاست :

« بند عمر واقع در رودخانه قم . تاشهر سه فرسخ است . در اسفل شهر

متعدد، والان آن سد خراب است. اگر امنای دولت جاوید آیت آن سدرایندند
 زراعت قمرود خالصه سه برابر می شود. الان قمرود نهری دارد که ازسربند تا
 ملك دوفرسخ مسافت دارد، قمرود و شریف آباد از آن يك نهر مشروب می شود .
 کمال عسرت رابه واسطه کم آبی دارند .

دیگر ازقنوات صفحه قمرود قنات میرزا مهدی مشهور به البرز است که
 الان ملکی جناب مستطاب متولی باشی است. در غربی رودخانه مقابل دولت
 آباد و شریف آباد است. آبش شیرین است. ملکش راشنه باد آورده خراب
 دارد. چندان حاصلخیز نیست. در سر راه قدیم طهران است. در آنجا کاروانسرا
 و باغ بزرگی ساخته اند و قهوه خانه داشت. از وقتی که راه را از راه شوسه و علی
 آباد قرار داده اند آن کاروانسرا و قهوه خانه متروک و مخروبه مانده است .

۶- [قنوات]

واژ توابع شهر قم قنوات حدود سراجیه می باشد که در میان مشرق و
 شمال قم واقع است. به قدر چهل رشته قنات است که بعضی سکنه و قلعه دارند،
 بعضی در قلعه جات نزدیک آنجا منزل دارند. حاصل آنها جو و گندم و پنبه کاری
 زیاد که به طرف فرنگستان می برند. خربزه کاری زیاد دارند که در فصل خزان

است در سر اراضی و محل زراعت قمرود خالصه و شریف آباد وقفی و دولت آباد
 در میان دو کوه . عرض او به قدر شش ذرع و طول او صد ذرع و ارتفاع او به
 قدر هفت ذرع میشود. بانی او معلوم نیست که عمر خلیفه ثانی بود یا کسی که
 بدین اسم موسوم بوده. از قرار تسمیه معلوم است که در عهد اسلام ساخته شده،
 و آب رودخانه را بالا آورده اند و انهار متعدد داشته که به صفحه قمرود می رفته
 و زراعت کلی می شده الان گوشه ای از آن برجاست . در آنجا سنگ سساروج
 بسیار است و به آسانی ساخته می شود . نفع آن به دولت البته بعد از ساختن
 پانصد خروار هر سالی می شود. خرج نهرو سد آنجا به قدر دوهزار تومان میشود
 و خیلی اسباب فراغت رعیت و کثرت زراعت میشود .

خریزه آنجا راه طهران می برند. صفحه این قنات سه فرسخ در سه فرسخ است. آب هایشان قدری شیرین و قدری شور. آنها که آب شور دارند خریزه آنها شیرین تر، پنبه کاری آنها بهتر می شود. هوایشان گرمسیر است و پشه زیاد دارند. از قرار تفصیل بعد نموده می شود :

سراجہ :

ام القرای این صفحه ازدهات قدیم است. صاحب فرهنگ نوشته در لغت سین مهمله وهای هوز: سراجہ ازدهات حومه قم است. خریزه آنجا امتیاز دارد در قدیم آبادی داشته به قدر پانصد خانوار، در فتنه محمود افغان غلیجایی خراب کرده اند. الان به قدر شصت خانوار دارد. آب از قنات شیرین و گوارا از قنات صافی مشهور به «سیاه آب». اهل قم عادت دارند در تابستان می روند به دهنه قنات او، ارتماسی می کنند به این خیال که آبش از برای ثورات سودایی و صفرائی نافع است. حاصل آنجا جو و گندم و پنبه و کرچک و خریزه خوب و مرغوب که اغلب حمل به طهران می شود. در خرابه های قدیم آنجا عقرب بسیار است که هر کس را بگزند اغلب هلاک می شوند .

مخفی نماند که قنات حدود سراجہ همه قدیم بوده، به قدر چهل رشته الان آباد است و باقی مخروبه می باشد. این قنات در فتنه افغان که در آخر دولت سلاطین [صفویه] در ایران حادث شد اهالی قم را قتل عام کردند از بی- صاحبی مخروبه شد. در اواسط دولت خاقان خلد آشیان فتحعلی شاه در زمان سلطنت محمد شاه غازی و از ابتدای این دولت جاوید آیت که اهل ایران درمهند امن و امان آسایش دارند این قنات را جاری ساختند و مالیاتی به آنها بسته اند در جزو جدیدالنسق، که از قرار تفصیل استعداد بذرکاری آنها معین می شود تا معتبر و غیر معتبر آنها معلوم باشد :

سراجہ که ام القری است بذر شتوی آنجا يك صدو بیست خروار است و به قدر شصت خروار زمین زیر صیفی اومی رود .

[شاه آباد] :

قنات دیگر شاه آباد و جزستان. وقف مقبره میرزا حسن مستوفی الممالک

است. قلعه وسکنه دارد به قدرسی خانوار. به قدر هفتاد خروار بذر آنجا درشتوی می شود و به قدر چهل خروار زمین زیر صیفی کاری آنجا می رود که پنبه کاری و خربزه کاری می کنند.

قنات نجم آباد : ۱-

قنات مختصری [است]. قدری بذرش از آب قنات [کشت] می شود و قدری از آب رودخانه. آبش شیرین است. بذر شتوی آنجا چهل خروار، محل صیفی آنها پانزده خروار.

قنات حاجی آباد : ۲-

در میان رودخانه صیفی آباد. سکنه آنجا از ایلات قم طایفه سعدوند است. آبش شیرین. حاصلش جو و گندم. بذرش به قدر چهل خروار. صیفی کاری او اغلب خربزه و جوزق. چند قطعه باغی دارند مختصر. خانوارش .. (۱)

..... :

.. بذر شتوی آنها شصت خروار. زمین صیفی کاری به قدرسی خروار. اغلب صیفی آنجا پنبه کاری است و بعضی از اراضی خود را به واسطه بی آبی به قنات همسایه اجاره می دهند.

قنات زعفرانی : ۳

ملکی اهالی کاشان است. قلعه وسکنه دارد به قدر بیست خانوار. آبش شیرین. غله کاری آنها به قدرسی خروار. صیفی کاری به قدر پانزده خروار. اغلب صیفی آنجا پنبه کاری است.

قنات مروارید : ۴-

برعکس نهند نام زنگی کافورا. آبش شور و مختصر. قلعه دارد و ده خانوار. بذر غله آنها به قدر بیست خروار و صیفی کاری ده خروار. ملک بی محصول دارد که حاصل سه چهار تخم بیشتر نمی شود و خربزه کاری نمی شود. پنبه کاری دارند بهتر از غله می شود.

قنات دولت آباد :

قلعه وسکنه دارد به قدر چهل خانوار. آبش شور و زیاد که مشروب نمی شود. چاهی دارند که در زمستان از آب رودخانه بسراو می بندند و در تابستان بعینه همان آب سرد و گوارا پس می دهد، شرب آنها از آن چاه است. غله خوب در آنجا به عمل نمی آید مگر به قدر نان و بذر خودشان و کاه خران. جوزق آنها در نهایت امتیاز است که از دهات دیگر [بهتر] به عمل می آید. بذر او نود خروار. محل صیفی او به قدر چهل خروار است.

قنات حسین آباد :

در آخر قنات است، آبش شور و اراضی آن کویر. غله کمی دارد. پنبه کاری او خوب می شود. قلعه و ده خانوار سکنه دارد.

قنات علی آباد :

وقتی سرکار فیض آثار حضرت معصومه سلام الله علیها. آبش شیرین. اراضی او حاصلخیز. رعیت آنجا به قدر ده خانوار. بذر آنجا به قدر بیست و پنج خروار. محل صیفی آنجا به قدر ده خروار. قلیلی خریزه و باقی را پنبه کاری می کنند. رعیت آنجا در سراجیه مسکن دارند و قناتشان از آبادی سراجیه می گذرد.

قنات رستم آباد :

ملکی ورثه جناب غفران مآب حاجی سید جواد رحمه الله تعالی و اعلی الله مقامه. آبش از قنات و شیرین و گوارا. رعیتش به قدر سی خانوار. حاصلش از شتوی جو و گندم و صیفی کاری خریزه و پنبه کاری. بذر آنجا از شتوی به قدر شصت خروار. اراضی صیفی کاری به قدر سی خروار. معر قناتش از آبادی سراجیه می گذرد و حاصلش در بی آفتی به قدرشش تخم عاید می شود.

قنات مبارک آباد :

اقرب قنات سراجیه به قم. ملکی ورثه محمد حسین خان خلیج. آبش شیرین و گوارا. قلعه و عمارت خوبی دارد که حاجی آقاخان مرحوم بنا کرده،

مرگ امان نداد که تمام کند . باغ مشجر خوبی دارد که میوه آن انار و انجیر و کمی فواکه می باشد . سکنه آنجا به قدر چهل خانوار . زراعتش از شتوی گندم و جو . صیفی کاری خریزه کاری و پنبه دارند . چند سال است به واسطه آفت «گل عمر» خریزه کاری را موقوف کرده اند .

چون ذکر «گل عمر» شد لازم است حالت آن گل نموده شود: گلی است ساقه آن به قدر قلمی می شود . دسته بیرون می آید گل زرد و آبی دارد ، نه تخم دارد نه ریشت اودر اراضی پیدا می شود . هر گاه زمین را غله کنند یا جوزق و کرچک بیرون نمی آید . هر گاه خریزه و هندوانه و تنباکو و کرچک و کنجد شود بیرون می آید . به محض بروز بته آن محصول خشک می شود و از حاصل و بار دادن باز می ماند .

بذر شتوی آنجا نود خروار و محل صیفی به قدر چهل خروار است .

قنات فرج آباد :

ملکی جناب شیخ الاسلام و اخوان که دو دانگ آن وقف روضه خوانی جناب خامس آل عبا است . قلعه و سکنه دارد به قدر پانزده خانوار . آبش پر شور نیست و شیرین خالص هم نیست . باغ ندارد . حاصلش گندم و جو . صیفی خریزه و پنبه و کرچک . بذر شتوی چهل خروار . محل صیفی کاری به قدر بیست خروار . حاصل خوب می دهد . اکثر سالها قناتش خراب می شود .

قنات مؤمن آباد :

در محاذی سراجیه اتفاق افتاده ، قناتش هم برابر هم بالا می رود لیکن سراجیه آبش شورتر است . سکنه او به قدر صد خانوار می شود . باغی دارد به قدر بیست و پنج خروار زمین داخل محوطه باغ است به قدر ربع او مشجر انار و انجیر است . بذرش یک صد خروار . اراضی صیفی کاری او به قدر پنجاه خروار می شود . حاصلش گندم و جو ، خریزه و جوزق و کنجد دارد .

قنات عباس آباد :

قلعه و سکنه ندارد . آبش شور است . حاصلش جو و گندم . بذرش به

قدر سی خروار. اراضی صیفی او به قدر ده خروار. باغات و سکنه ندارد. رعیشی از سکنه مؤمن آباد است.

قنات حسن آباد :

ملکی اولاد ملا عبدالله عرب. آبش نزدیک به شیرینی. قلعه و سکنه دارد به قدر بیست خانوار. دوسه قطعه باغ خوب دارد. حاصل آنجا گندم و جو و جوزق و کرچک و خربزه کاری و کنجد دارد. ربع این قنات وقف مقبره مرحوم ملا عبدالله و روضه خوانی است. به قدر چهل خروار بذر غله آنجا است و به قدر بیست خروار محل صیفی آنجا است.

در آنجا و مؤمن آباد تریاک کاری دارند خوب به عمل می آید.

قنات هاشم آباد و کویر آباد و صید آباد :

این سه قنات ملکی اولاد ملا عبدالله عرب است. یک قلعه دارند به قدر سی خانوار سکنه دارد. آبشان شور است. پنبه کاری و غله کاری دارند. غله آنجا خوب نمی شود اما جوزق و خربزه آنجا خوب می شود. اراضی او کویر است. باغات ندارد.

قنات حاجی آباد :

جناب مستطاب متولی باشی. در اسفل املاک شهرستان و براوستان واقع است. قنات جدیدی است آبش گوارا و شیرین. قلعه خوب و عمارت مرغوب در آنجا ساخته اند خاصه آب انبار بزرگی در آنجا ساخته، چون در سر راه کاشان است عابرین سیل در آنجا منزل می کنند. چون اراضی آنجا را تازه به زراعت آورده اند از حالت کویری بیرون نیامده، امید است مرغوب شود. بذر غله آنجا شصت خروار و محل صیفی کاری او به قدر بیست خروار است.

قنات احوص آباد :

در وسط قنات است. آبش شیرین است. قلعه و سکنه دارد به قدر بیست خانوار. حاصلش گندم و جو. صیفی کاری جوزق و کرچک و خربزه و کنجد بذر شتوی آن به قدر پنجاه خروار، محل صیفی کاری او به قدر بیست خروار

می‌شود. اراضی مرغوب دارد ازشتوی و صیفی و محل قنات خیلی تعریف دارد.

قنات بطلی جرد :

وقتی سرکار فیض آثار حضرت معصومه علیها سلام الله . وقف خدام والامقام و مداخلش در جزو موقوفه قسمت می‌شود. آبش شیرین و گواراست . به قدرده خانوار سکنه دارد. حاصلش گندم و جو ؛ صیفی کاری جوزق و کرچک و خربزه . بذرش درشتوی سی خروار و محل صیفی دوازده خروار .

قنات حسین آباد :

آب مختصری دارد. کمی غله و کمی صیفی در آنجا می‌کارند . دوسه نفر رعیت دارد که سکنه احوص آباد هستند .

قنات رضا آباد :

قنات مختصری است. قلع و آب شوری دارد. پنج شش خروار غله و دوسه خروار زمین جوزق می‌کارند .

قنات کول کوه :

آب شوری دارد . به قدر پانزده خروار غله در او کشته می‌شود و قدری آبش به مؤمن آباد می‌رود . سکنه ندارد، رعیت او در مؤمن آباد است .

قنات خلیج آباد :

آب زیاد شور دارد که غله از او به عمل نمی‌آید و صیفی کاری نمی‌شود. آسیایی دارد که سالی دو یست تومان به اجاره می‌رود . آبش می‌رود به اراضی کادوس ها که در آنجا قدری یونجه (۱) می‌کارند .

قنات نواران :

جناب مستطاب متولی باشی . آبش زیاد . قدری شوری دارد . سکنه او به قدر پنجاه خانوار از ایلات سعدوند . زراعتش گندم و جو . صیفی او پنبه کاری و خربزه و کرچک . کنجد کاری زیاد در او می‌شود . بذرش به قدر هشتاد

خروار . به قدر چهل خروار اراضی دراو صیفی کاری می شود . عمارت نوساز و قلعه خوب دارد .

قنات کریم آباد :

ملکی اولاد حاجی حسین . زراعتش جو و گندم . صیفی خربزه و پنبه و کرچک و کتجد . قلعه خوب دارد و به قدر پانزده خانوار سکنه دارد . آبش شیرین . بذرش به قدر شصت خروار . محل صیفی به قدر بیست خروار .

قنات فتح آباد :

ملکی جناب مستطاب متولی باشی و نصرالله خان . آبش شیرین . قلعه و سکنه دارد به قدر بیست خانوار . زراعتش جو و گندم . صیفی اوجوزق و کرچک و خربزه کاری . به قدر پنجاه خروار بذرغله و بیست خروار محل صیفی کاری دارد .

قنات جعفر آباد :

مخروبه . اراضی اورا از آب دنباله شمس آباد و حاجی آباد قدری غله می کارند . صیفی ندارد .

قنات حصارشنه :

ملکی اولاد مرحوم حاجی علی قلی بیگ . آب شیرین گوارا دارد . قلعه و به قدر بیست خانوار سکنه عرب خراسانی در آنجا منزل دارند که شتر دارند . بذر آنجا (۱) از بادهای عواصف است که رشته قنات آنها را انباشته می کند و غله و صیفی آنجا را فرو می گیرد . باید در گاه ها تماماً گرفته باشد و دور زراعت آنجا را گاو بزنند و نه بر بکنند که شنه در آنجا جمع شود و ضرر کلی به زراعت وارد نیاید . سالی مبالغی صرف رفع این کار می شود با وجود این ضرر کلی وارد می آید .

قنات کرم آباد :

آبش شیرین و گوارا . قلعه و به قدر بیست خانوار سکنه دارد . غله او خوب می شود و جوزق کاری خوب دارد . بذر آنجا به قدر چهل خروار ، محل صیفی بیست

خروار. حالت شنه و باداو مثل ضرر حصار شنه می باشد .

قنات جنت آباد :

از حالت شنه و باد بدتر از حصار شنه و کرم آباد است. قلعه و خانه در آنجا ساخته اند ، باد شنه آورده دیوارهای قلعه را فرو گرفته و خانه ها را پر کرده، سکنه آنجا به کرم آباد رفته اند. آبش شیرین و گوارا، در سر راه کاشان به کار قافله خیلی می آید. زراعتش از غله به قدریست خروار جو و گندم. صیفی پنبه کاری دارند. به قدرده خروار محل صیفی آنجاست .

قنات های قاسم آباد :

یکی قاسم آباد و دیگری زالون آباد . در چهار فرسخی شهر قاسم طرف شرقی. در قدیم قریه بزرگی بوده، الان قلعه دارد و چند خانوار رعیت. آبش شیرین و گوارا. زراعتش جو و گندم و پنبه کاری. در سالهای پر بارشی اراضی او آب بالا می دهد و زراعتش فاسدمی شود.

شدت بارش و ریگ روان به قدری است که بسیار شده مردم را هلاک کرده. این بنده وقتی باد و نفر به بر آورد به قیمت کردن آن آب و ملک رفتم به قدریست روز به عید مانده. چهار ساعت به غروب مانده در بین راه با حرکت کرد و جاده را مسدود کرد. چشم رانمی شد باز کنیم که راه را بدانیم. در میان حیران ماندیم و هوا سرد شد، مثل شب تاریک شد. مال های سواری از حرکت ماند. کلمه شهادت گفتیم و دل از زندگی کشیدیم که از ترحم خداوندی به قدر چهار دقیقه باد آرام گرفت، قلعه ای به نظر آمد، اسب انداز رفتیم به قلعه رسیدیم سکنه نداشت ، معلوم شد قلعه جنت آباد بود . طویله و پناهی داشت، در آنجا به سر بردیم تا آمدند و ما را به کرم آباد بردند و ضیافت کردند . شکر نعمت بناها را به جا آوردیم که صنعت بنایی دارند. روز دیگر که به قاسم آباد رفتیم غله آنها تماماً زیر ریگ روان رفته بود به این جهت مشتری را از خریداری آنجا منع کردم.

در میان آنجا علف قلیاب بسیار است و مرتع قشلاق عرب میش مست می باشد که مالیات به قم می دهند. در زمستان در آن حدود سکنی دارند، ایل معتبری هستند.

قنات شمس آباد :

خالصه دیوان در حد غربی (۱) قم واقع است و از رودخانه هم به قدر گنجایش نهر آب برمی دارد و چهار آسیای دیوانی را گردش می دهد. تاسر ملک و زراعت چهار فرسخ می رود و بعد دو فرسخ هم مسافت زراعتش می شود. از قلعه او تا شهر قم دو فرسخ است. پنجاه نفر عملاً زراعت دارد. دوهزار و پانصد تومان مالیات دیوانی و یک صد و پنجاه تومان ربیع طواحين سادات اخوی طهران و یک صد و پنجاه تومان مالیات جزو مزارع و مواشی و به قدر پانصد تومان نسق زراعت و دو بیست و پنجاه خروار بذر که تماماً را بعد از وضع ربیع حق رعیت باید حاکم بلد بدهد. اگر پنج هزار تومان نقد و دو بیست و پنجاه خروار غله و سیصد خروار کاه عمل کند از عهده مالیات برمی آید.

با وجود آن عمارات سکنه رعیت قلعه او خراب شده، رعیت بساید از شهر روزی دو فرسخ برود و شام برگردد و در آنجا کار هم بکند، رعیتش به این واسطه در نهایت عسرت است، این تفصیل را دادم شاید امنای دولت [ترتیبی دهند که رعیت] آسوده شود.

محل گاو و گاه و بذر در قلعه شمس آباد است و مهتر گاو در آنجا سکنی دارند. به این واسطه بعد مسافت رعیت باید به حکم حکومت در آنجا بروند و الا به اختیار نمی روند. حاصلش گندم و جو و ذق و کرچک و خربزه و غیره می باشد. خربزه او خوب می شود چنان که در حکومت و مالکیت عبدالله خان امین الدوله در آنجا مهمان شد آب خربزه لطیف را که سفید رنگ است و آن چه ید مشک دارد عوض شربت قند صاف کرده در مجلس آوردند و اهل مجلس تمیز ندادند که آب خربزه یا شربت قند است.

خربزه [او] نوعی از خربزه قم است که رنگ پوست او زرد دارد و رنگ مغز او سفید و معطر، آن قدر نازک است که هرگاه سواری در شب از کنار او بگذرد اغلب می شکافد و در وقت بریدن خربزه به محض آن که چاقو بر او برسد چند

پاره می‌شود و اگر مغز او را بفشارند يك من خریزه دوسیر سفلی باقی نمی‌ماند، و او را باید در ولایت صرف کرده بلاد خارج نمی‌رسد مگر آن که در صندوقی بگذارند، و انباری نمی‌شود در تابستان و اوایل خزان باید صرف کرد. این نوع خریزه را در قم کم می‌کارند به جهت آن که اول که باز پته زایش می‌کند به قدر تنده (۱) خرمایی می‌شود، از بس که لطیف است مگسی هست که در او نشسته و نیش می‌زند و جای نیش او کرمی می‌شود به قدر نخ ابریشمی، بعد بزرگ می‌شود و شود و خریزه را فاسد می‌کند. باید به عسرت گل او را در زیر برگ نگاه دارند و بعد خاک خشک بر روی او بریزند تا از آفت مگس مصون بماند. بهترین میوه های عالم است.

در میان میوه‌های خوش مزه شاه‌انگور است و سلطان خریزه!

قریه نصرت آباد :

احدائی میرزا نصرالله اردبیلی که صدر الممالک ایران بود در دولت محمد شاه غازی البسه الله حلل الرحمة والمغفرة. در غربی قم واقع است در سر راه ساوه. قنات پر آبی دارد مایل به شوری، و قدری از آب رودخانه دارد که داخل آب قناتش می‌شود. قلعه‌ای دارد دو پست ذرع در دو پست و پنجاه ذرع. به قدر يك صد و هشتاد خروار بذرغله در او کشته می‌شود و به این اندازه صیفی کاری دارد از جوزق و و کرچک و خربزه و هندوانه. به قدر پنجاه نفر رعیت دارد. در زمستان ایل زندیه چند طایفه آنها در آن قلعه قشلاق و سکنی دارند. تیول اولاد صدر الممالک است عوض مواجب دیوانی آنها. تا شهر قم يك فرسخ است.

* * *

[قنات ناصری:]

دیگر از قنات قم قنات مبارکه ناصریه است که وقف شهر است. در اول کتابچه اشاره به او شد. مشروحاً آن که در سی سال قبل که سته هزار و دو پست و هفتاد و پنج هجری بود موكب همایون شاهنشاهی تشریف فرمای دارالایمان قم شدند

اهالی از بی آبی شکایت کرده، استدعای آب نمودند. رأفت و رحمت ملوکانه شامل حال آنها شده، ازوجه حلالی سه هزار تومان مرحمت شد به حاکم ولایت که در آن سال میرزا حسن خان مستوفی گرگانی بود، و حاکم مذکور اتمام این خدمت را در عهده این بنده درگاه جهان پناه نهاده از میامن بخت همایون و دولت روزافزون به اندک زمانی غیرت و دودنیل و چشمه سلسبیل گردید. به قدر سه سنگ آب جاری شد که داخل شهر می شود و به بیوتات و باغچه خانه ها گردش می کند. از این موهبت عظمی شهر دو برابر آبادان و باغچه خانه ها مشجر گردیده و به قدر هزار و پانصد خانه بر شهر افزوده [شد]. و از دیوان اعلی همه ساله یک صد و پنجاه تومان به جهت تنقیه او برقرار بود که خرج قنات تحمیل بر رعیت نشود تا آن که در سنه ماضیه به جهت مفسده مفسدین قطع فرمودند. در هذه السنه که تشریف فرمای شهر قم شدند به خواهش علماء و نیکی فطرت جناب مستطاب آقای امین السلطان دام اقباله العالی و اهتمام جناب جلالت مآب آقای اعتضاد الدوله دام اجلاله یک صد تومان آن را برقرار فرمودند. خیلی باعث امتنان کافه رعیت شده. خداوند این دولت روزافزون را تا قیام قیامت باقی بدارد که اهل ایران در مهد امن و امان در ظل حمایت این دولت قوی شوکت زندگانی کنند و به دعا گوئی ذات خجسته صفات اقدس شهر یاری روح العالمین فداه لایلا و نهاراً اقدام نمایند. بالنبی و آله الکرام.

[ایلات قم]

در فقره ایلات واحشام قم که سکنه حدود قم هفت طایفه ایل دارد (۱) که در اطراف قم قشلاق دارند و مالیات می دهند . شرح احوال آنها این است که طایفه زندیه که از اقربای کریم خان زند بودند در عهد خاقان شهید آقامحمد خان بزرگان آنها را که اقربای کریم خان زند بودند مکفوف البصر نموده ، وظیفه و خانواری برای آنها برقرار نموده و در قم سکنی دادند . طایفه آنها موافقت کرده ، در این حدود منزل گرفتند و جمع و خرجی نداشتند و سایر طوایف را در عهد خاقان شهید از فارس آوردند مردمان فقیر بی بضاعتی بودند ، در شهر قم مشغول نوکری اهل ولایت شدند و عمل یدی . بعد از چندی که استقرار یافتند به عادت جبلی هر یک حشم و گوسفندی خریدند و به نوکری مشغول بودند تا مایه پید ا کردند ، خود را بسته به علمای ولایت کردند و بنای فتنه انگیزی کرده ، در میان علمای بلد فتنه کردند و احداث شرارت کردند تا آن که چند نفس مقتول شد . به حکم خاقان خلد آشیان فتح علی شاه علماء و اتباع آنها را به طهران بردند و چندی به حبس نظر نگاه داشته ، مالش دادند و بعد از توسط شفعاء مرخص نموده ، ایلات را پانصد تومان جریمه کردند که گوشمال آنها باشد . در سال های بعد حکام ولایت این فقره را معمول ولایت قرارداد ، از آنها می گرفتند . مستوفیان عظام که خبردار شدند آن وجه را جزو مالیات کردند . بعد چندی دو یست و پنجاه تومان او را تخفیف گرفتند . بعد به واسطه فروعات و خرج سرباز مالیات آنها به هفت صد تومان رسید . در ممیزی ده سال قبل که مقرب الخاقان میرزا حبیب الله تعدیل مالیات نموده یک هزار و یک صد و بیست تومان بر آنها مالیات

وارد آورد که حال از آنها می گیرند .

این طوایف بعضی صحرائین و بدوی هستند و بعضی در شهر سکنی دارند . در حوالی شهر مرتع دارند . اغلب آنها در شهر نوکری و در دستگاه حکومت فراشی دارند . بعضی هم به ملك داری مداخله کرده اند تا بعد تفصیل آنها نوشته شود .

طایفه گائینی :

از طوایف ایلات قم . بعضی در شهر منزل دارند بعضی در شمال قم در حدود رودخانه مرتع دارند و صاحب ملك هم در آن حدود هستند . مردمان عاقل و صلاح پیشه . سابقاً شترباری دیوان سپرده آنها بود و حال رعیت پیشه هستند . حشم گوسفند و شتر و مادیان و ثروت دارند . خانوار آنها به قدر شصت خانه و عدد نفوس صغیر و کبیر آنها پانصد نفر می رسد .

طایفه کلهر :

از سکنه شهرند و در حوالی شهر مرتع دارند در طرف شرقی . مردمان آنها اکثر نوکر اهل شهر و فراش حکومت . حشم چندانی ندارند . شرارت پیشه . خانوار آنها به قدر چهل خانه . عدد نفوس آنها به دو بیست نفر می رسد که همه در شهرند . قلیلی کاسبی دارند .

طایفه عبدالملکی :

از سکنه شهرند . مرتع در هموار و نارچ دارند . شغل آنها نوکری اهل شهر ، فراشی حکومت . گوسفند و شتر دارند . ملك و کسبی ندارند . به قدر سی خانوار . شماره آنها دو بیست نفر می شود .

طایفه گرزده بر :

از سکنه شهرند . اکثر آنها صاحب مکنت و ثروت . سمت حشم داری و بیابان نشینی ندارند . در حدود جعفر آباد ملك دارند و بعضی کاسبی دارند . خوش حالتند .

طایفه لشنی :

قلیل العدد وقلیل البضاعه . در شهر سکنی دارند . بعضی نوکری و بعضی کاسبی . حشمی ندارند و مالیات ایلاتی می دهند . اکثر اوقات مالیات را از زن های آنها می گیرند که مردی ندارند . چند سالی به توسط این بنده حاکم مالیات آنها را تخفیف می داد . به قدر ده خانوارند .

طایفه سعدوند :

نسبت به طوایف دیگر کثیر العدد و کثیر البضاعه . حشم دارند و اغلب شتر دارند . اکثر آنها رعیت پیشه صحراکار ، خر بزه کاری پنبه کاری خوب می کنند . مرتع آنها قنوات شرقی و شمس آباد خالصه که به طریق اجاره در آنجا تعلیف می کنند . ملکی هم دارند . سران سالخورده چند نفر دارند که از صد متجاوزند از آن جمله مراد خان که الان خیلی از صد گذشته ، معروف ذات اقدس ، به جهت کثرت عمر انعام و اکرام دیوانی به او می شود .

* * *

طایفه ای هم هستند که «خلیج شادقلی» مشهورند . در سابق از تعدی محمد حسین خان خلیج به قم آمدند و در شادقلی که از مزارع قم است منزل گرفتند . تعارفی از روغن به حکومت دادند مستمر شد ، حال مالیات می دهند . خانوار آنها به چهل خانه می رسد . این تفصیل ایلات ولایت بود .

بقاع مقدسه و اماکن مشرفه

دارالایمان قم

بقاع مقدسه و اماکن مشرفه دارالایمان قم بسیار است که مراد و مضاجع اولاد امجاد ائمه اطهار است که عدد آنها به چهار صد و چهل می رسد بعضی دایر و مشهور و بعضی خراب و مفقود الاثر است.

سبب اجتماع آنها در قم آن بوده که بعد از رحلت پیغمبر آخر الزمان محمد مصطفی صلی الله علیه و آله در امر خلافت و وصایت آن جناب اختلاف و نزاع شد. بعضی به واسطه نص جلی و کتاب آسمانی جناب امیر المؤمنین علی بن ابی طالب را و صنی بلا فصل دانستند و اولاد اطهار او را تا دوازده نفر نسل بعد نسل به عدد اسباط بنی اسرائیل و حواریین - عیسی علی نبینا و آله و علیه السلام - امام و حجت خداوند و مفترض الطاعه می دانند و جمعی از اصحاب حضرت رسول صلی الله علیه و آله اجماع امت و صحابه را حجت دانسته، ابا بکر را خلیفه نموده و بعد از آن عمر و بعد از آن عثمان را امام قرار داده اند و بعد از قتل عثمان علی بن ابی طالب را امام می دانند و خلافت را به این چهار نفر منتهی ساخته اند. تا آن که در خلافت علی بن ابی طالب، معاویه بن ابی سفیان که والی شامات بود سر از اطاعت و بیعت علی بن ابی طالب علیه السلام پیچیده، کار به مشاجره و مقاتله کشید چنان که در کتاب های تاریخ اصحاب مشهور و متواتر است، بعد از شهادت علی بن ابی طالب امر خلافت و سلطنت اسلام بر معاویه قرار گرفت و بعد از معاویه بر یزید پسر او و بعد از یزید بر مروان حکم بیعت کردند و بعد از او بر اولاد مروان. تا نود سال سلطنت شامات و حجاز و مصر و یمن و عراق عرب و عجم و بلاد ایران

با اولاد مروان بود که آنها را خلفای بنی امیه و بنی مروان می گویند. با اولاد علی بن ابی طالب معاندت می ورزیدند.

در سلطنت عبدالملک مروان، عبدالرحمن بن محمد اشعث کندی یاغی شده و بعد چندی مقتول گردید. قبیله اشعری در عراق عجم در قم متوطن شدند و تا آخر دولت بنی عباس به مدت پانصد و ده سال در قم صاحب اقتدار و عدد و عدت بودند و اظهار اخلاص و ارادت به اولاد علی بن ابی طالب می نمودند و مذهب اثنی عشری داشتند. در این امتداد زمان محل امن و امان ذریه رسول الله در قم بود به سبب حمایت اعراب اشعری. در هر زمان از ترس خلفای جور به شهر قم می آمدند و در جوار و جوار اعراب اشعری آسوده بودند و بعد از اجل موعود در این ارض مقدس مدفون شده، در مراقد آنها بقاع عالیه بنا می نمودند و از برکات باطن آن بزرگان استشفاع و حاجات خود را از خداوند مسألت می نمودند و به اجابت مقرون می گردید.

✱

از آن جمله خواهر و الا گهر حضرت امام رضا علیه و علی آبائه افضل التحیه و الثنا بنت حضرت امام موسی که هفتمین و هشتمین ائمه اثنی عشرند صلباً و بطناً با حضرت رضا خواهر. در زمان توقف حضرت رضا در ارض اقدس طوس که ولایت عهد عبدالله مأمون الرشید از خلفای بنی عباس مفوض به آن جناب بود فاطمه خواهر حضرت از مدینه طیبه به عزم زیارت برادر مهاجرت نموده، از راه همدان به ساوه نزول فرمودند و تکسری به مزاج شریفشان وارد آمده. اهالی قم به تشیع مشهور و سواد اعظم عراق بود، به جهت معالجه عزیمت قم فرمودند و اعراب اشعری که از مخلصان این خاندان بودند قدوم فاطمه را مغتنم شمرده، شرط استقبال و اعزاز و اکرام را به عمل آورده، در محله میدان میر که خانه موسی اشعری بود نزول اجلال فرمودند و بعد از چند روزی مرض اشتداد یافته، به رحمت ایزدی پیوستند. موسی بن خزر ج باغی داشت در کنار رودخانه مشهور به باغ بابلان، مدفن فاطمه مرضیه را در آنجا قرار داده و باغ را وقف مزار مسلمین نمود. در وقت دفن متحیر بودند که

جسد مطهر را که به قبر بگذارد که دو سوار نقابدار رسیدند و آن امانت خداوند را به خاک سپرده مراجعت نمودند .

چند نفر از سادات علوی اناثاً ذکروراً در آن بقعه مدفونند که مرقدظاهری ندارند . اهالی قم قبه وصحنی در آنجا برپا نموده ، خادم و حافظ قرار دادند و اطراف روضه مقدس رامزار اموات خود نمودند تادر عهد سلطنت امیر تیمور گورکانی یکی از بنات سلطنت بر عمارت واعزاز آنجا افزوده ، خادم و حافظ آنجا را وظیفه و مرسوم داد تا آن که در سلطنت سلاطین صفویه که خود از این سلسله جلیله بودند گنبد و بارگاه آنجا را مرتفع ساخته و گنبد مقصوره و ازاره و بدنه ایوان را با روضه مبارکه کاشی معرق نمودند که در آن روزگار ذری بیست و پنج تومان می گویند ساخته می شد و کاشی او را به چینی ترجیح می دادند . و حافظ و خدام و زواران روضه رامهمانی کرده ، مخارج می دادند و سلاطین خود را در حوالی آن بقعه پناه می دادند .

فرش های قالی از ابریشم خالص سراب در آنجا انداخته اند که الان که به قدر سی صد سال است آن فرش ها ممتازند . در ایران و توران نه در مملکت آسیا [نه در] اروپا مثل آنها ندیده اند و قرآن های مذهب به خط خوش نویسان ، خط یاقوت و آقا ابراهیم و سایر خوش نویسان در آنجا وقف تلاوت ایام نموده اند . قنادیل از ذهب و فضه و جواهر آبدار هر یک به قدر قوه و اخلاص نصب نموده ، زینت داده اند . تا آن که سلطنت و فرمانروایی ایران زیب و زینت گرفت به تاج و تخت سلسله قاجار . در ابتدای سلطنت خاقان خلد آشیان فتحعلی شاه همت ملوکانه صرف آبادی این بقعه نموده ، گنبد کاشی را طلا و زراندود نموده و صحن و سرا و مدرسه و دارالشفاء وسیع ساخت و گلدسته مذهب ، و مبلغ پانصد تومان نقد و پانصد خروار جنس مستمری بر ساکنان آن مکان شریف مستمر و برقرار فرمود و يك صد خروار غله اضافه بر آنها مدام معاش خدام مرحمت فرمود تا آن که مخارج بنائی و طلاکاری به دو بیست هزار مثقال طلا رسید سوای انعامات و مواجب و مرسوم . و در این دولت روز افزون ایوان را حسب الامر الاقدس طلا نمودند و اصل

بقعه را آینه کاری کردند و جوارو چهل چراغ متعدد وقف فرمودند و مخارج از برای مضاجع سلاطین از خدام و حفاظ و متولی و قهوه و غلیان مقرر فرمودند. و در این اوان کارگزاران جناب مستطاب اجل اکرم افخم اعظم آقای امین السلطان وزیر اعظم ادام الله اقباله العالی در شرقی بقعه صحن دلگشا مشتمل بر حجرات و چهار ایوان و چهار گلدسته و ایوان ها و گلدسته های آینه کاری که از حیثیت صفا زاید الوصف ممتاز و باشکوه، آینه کاری باستون های سنگ که نشان از ارم ذات العمد می دهد. الحق لایق است که بگویند «لم یخلق مثلها فی البلاد».

اینها همه زینت و رفعت ظاهری است. اما کرامات و خوارق عادات این بقعه شریف لاتعدو لانهی است در استجاب دعا و شفای بیماران و روشنی چشم کوران. گویا روح پر فتوح عیسی بن مریم در آنجا ساکن است که اکمه و ابرص را شفا می دهد. غیر مرده زنده کردن همه کرامات از آنجا چه دیده ام چه شنیده ام. و صحن مقدس محل امن و امان حسب الامر الاقدس شاهنشاهی نظیر «ومن دخله کان آمناً». و هر که خلاف احترام کرده به زودی قاعاً صفصفاً شده و از ریشه کنده شده. زیاده از این چه نوشته شود.

※

دیگر از بقاع متبر که صحن و ضریح مقدس علی بن جعفر و محمد بن موسی است که در خارج شهر واقع است. بقعه و ضریح مقدس را کاشی زرافشان کرده اند که قیمت آن از خشت مذهب خیلی زیادتر است. آنچه از تاریخ خشت ها معلوم می شود در سنه شش صد و شش هجری ساخته شده. چون در اخبار ائمه ما حدیثی هست که از هشت در بهشت یکی از قم باز می شود در میان روضه صورت درگاه و جفت در کاشی ساخته اند که گویا در بسته ای است از کاشی زرافشان که بیننده اگر مسبوق نباشد نمی داند درگاه است یا صورت [آن]. کاشی آن درگاه نوعی صفا دارد که ده برابر چینی ففوری بهتر و با صفا تر است. مرقد مطهر و وازاره از آن نوع کاشی کاری است.

احادیث بسیار در جلالت قدر آن دو بزرگوار از ائمه اطهار رسیده. محل

زیارت اهل اسلام است از خاص و عام. بقعه و گنبد و بارگاه آنجا کاشی فیروزه. از قرار معلوم در عهد سلطنت سلاطین چنگیز خانی ساخته شده است.

✱

دیگر از مشاهد شریفه شاه ابراهیم است که از نواده‌های امام ضامن امام موسی کاظم است. بقعه و گنبد و بارگاهی دارد. محل فیض است.

✱

دیگر از مشاهد شریفه مرقد مطهر شاه حمزه وزید است که در وسط شهر است. از اولاد امجاد امام موسی کاظم علیه السلام. چون در قواعد شریعت بیضای اسلام مقرر این است که در دعاوی مردم اولاً بعد از انکار مدعی علیه از مدعی شاهد عادل می‌طلبند و شاهد باید دو نفر باشد از مردمان بامعنی اهل اسلام که دروغ‌گو و حرام‌خور و ظالم و هتاک و اهل معصیت نباشد که او امر خداوندی را واگذار کند و مناهی الهی را مرتکب شود. از این مردم شاهدت را قبول می‌کنند و قول هرزه و مفسد و کذاب را اعتبار ندارند. هرگاه چنین شاهدی نباشد موافق شریعت منکر را به اسماء جلاله و کتاب منزل از اسماء قسم می‌دهند در برائت ذمه او، و او را رها می‌کنند. در شهر قم متداول است که این قسم را در روضه مبارکه شاه حمزه می‌دهند. هرگاه کسی قسم دروغ یاد کند بلاشك و بلافاصله به بلیه‌ای گرفتار می‌شود که اسهل آنها موت است.

مرقد شریفش محل زیارت خاص و عام. نذورات مردم اغلب به آن بقعه می‌رود و صرف روشنایی و خدام می‌شود. هر کس را بگویند «به شاه حمزه قسم بخور» گویا او را به در مرگ می‌کشند. اهل قم از تجربه بسیار چنین دانسته‌اند که قسم دروغ در آنجا نمی‌شود یاد کرد خواه مرد عادل باشد یا فاسق و فاجر، فرقی ندارد.

✱

دیگر از مشاهد متبرکه شاه ظهیر است که بقعه و بارگاهی دارد. در حوالی شاه حمزه واقع است. و یکی از مشاهد شهر مرقد سلطان شریف است. و یکی

بقعه و صحن احمد بن قاسم که از اولاد حضرت سید سجاد بوده، مرد اعمی و مستجاب الدعوه بوده. یکی از بقاع متبرکه شهر بقعه موسویان است که مشهور به چهل دختران است از اولاد حضرت جواد و موسی مبرقع در آنجا مدفونند با قبور متعدده. یکی مرقد مطهر سید سربخش است که در ایام خود جو دمفرط داشته شهرت به سربخش کرده، بقعه و صحنی دارد. یکی بقعه امامزاده زید است که در جنب بقعه موسویان است.

*

اما بقاع بیرون شهر [که] در حومه شهر واقعند بسیار است بعضی معلوم و معروف، بعضی مستور و مفقود. از آن جمله بقعه طیب و طاهر از امام زادگان جلیل القدر مشهور در همه بلاد حتی در حجاز. و یکی امامزاده احمد مدفون در خاک فرج که به کثرت استجاب دعا مرقد مطهر او را خاک فرج می نامند. دیگر دو امام زاده احمد و عبدالله در اسفل شهر مدفون هستند، صحن و قبه و بارگاه دارند که مشهور به امامزاده ملا آقا بابا و جای باصفا و نزهت گاه است.

و از آن بقاع خارج شهر چند بقعه هست که قبو بارگاه دارند صحن و سرا ندارند مثل شاه ابراهیم و شاه جعفر و سید معصوم و امامزاده زید و شاه جمال و ایضاً شاه جمال و امامزاده هادی و مهدی، و قدمگاه حضرت حجت قائم عجل الله فرجه. در بلوک قم مرقد مطهر زیاد است. شاه اسماعیل در بیرقان، امام زاده هادی در وشنوه، معصومه در کهک، شاهپور علی در کر مجگان، معصومه در قاسم آباد و امامزاده واجب التعظیم سلطان [علی بن] محمد باقر در اردهال که صاحب صحن و سرا و موقوفات و خدام است.

تمام آنچه مرقوم شد خادم و جاروب کش دارند و شبها چراغ روشن می کنند و اهل اسلام به زیارت آنها می روند و بعضی نص از امام در جلالت قدرو و ثواب زیارت آنها رسیده و بعضی محض شرافت ذاتی آنها که از خانواده رسالت می باشند محترمند. از اغلب آنها کرامات ظاهر شده و مردم در شداید و امراض خود پناه به مرقد آنها می برند و حاجت روا می شوند. شفاعت آنها را در نزد خداوند مقبول می دانند.

[مساجد مشہور]

اما مساجد مشہور :

مسجد جامع شہر است کہ اصل بنای اورا ابوالصدیم اشعری کہ از رؤسای اشعری و حکمران این بلد بود بنیان کردہ۔ مقصورہ و ایوان رفیعی دارد حتی مثل اورا دارالخلافتہ ساختہ نشدہ و بہ طوری بنایی نمودہ اند کہ مثل گنبد ہرمان (۱) بنایی دارد کہ از سنگ سخت تر است۔ دہنہ ایوان و مقصورہ بہ قدر دوازده ذرع واصل ایوان واصل گنبد دوازده ذرع است و ارتفاع گنبد بیست و پنج ذرع است۔ در جنبین او دو شبستان مقابل ایوان و گنبد از بناہای خاقان خلد آشیان فتح علی شاہ طیب اللہ مضجعہ۔ ایوان قرینہ ای در پایین مسجد است کہ محل نماز است۔ در یمین و یسار مسجد دو شبستان است بہ اندازہ صحن مسجد، در این دولت جاوید آیت حاجی شہاب الملک شبستان طرف یمین را سردابی ساختہ کہ در تابستان ہا در ظہر و عصر در آنجا نماز می کنند۔ از این مسجد بہتر نیست جتی مسجد جامع ساوہ و سمنان کہ مشہور است بہ این اعتبار نیست۔

و دیگر از مساجد مشہور معروف قم مسجد امام حسن عسکری است کہ در عہد امام از وجوہات سہم امام اہالی قم احمد بن اسحاق کہ وکیل حضرت بود بہ اذن امام زمان ساختہ۔ ایوان مرتفعی دارد و صحن وسیعی و شبستان ہای متعدد۔ سردابی کہ ہیچہ دستون می خورد حاجی ابراہیم تاجر قمی ساختہ و صحن اورا سنگ فرش کردہ۔ دو شبستان اورا حاجی علی نقی تاجر کاشی تعمیر کردہ و ساختہ، الان ہم در تعمیر او مشغول است۔ چہار امام جماعت در آنجا نماز می کنند

که هر يك به قدر دوهزار نفر تبعه جماعت دارند .

مسجد عشق علی از مساجد قدیمه بانی او راندانستم معلوم نیست .خیلی قدیم است . مقصوده خوب دارد . شبستان بسیار خوبی دارد . در محله واقع است . اقامه جماعت در او می شود .

مسجد و مدرسه جناب رضوان مآب حاجی ملاصادق مجتهد قمی .
در این دولت روزافزون ساخته شده . از بناهای مرحوم ذوالفقارخان پسر صدر اعظم نوری است که در ایام حکومت خود به اذن جناب نظام الملك ساخته .
مسجد و مدرسه خوبی است . به قدر بیست نفر طلاب دارد . در آنجا اقامه جماعت می شود .

مساجد محلات بسیار است که مختصر است . اغلب امام جماعت دارند ،
ما بقی فرادی نماز می شود .

[مدارس معتبر]

اما مدارس معتبر :

مدرسه خاقان مغفور است که در جلو صحن مقدس [قرار دارد] مشتمل بر چهار ایوان رفیع و حجرات بسیار و شاه نشین. اغلب طلاب آنجا از خدام و الامقامند. قدری حجره در چهار سمت اوست، در مقابل قبله و نقطه جنوب بقعه خاقان خلد آشیان است و در غربی اوعمارت سلطانی و نقطه شمال اودار. الشفا و در شرقی مزار مسلمین .

ویکی از مدارس **مدرسه ناصری** است که بنیان قدیم اورا جانی خان در جلو مسجد جامع کرده و بعد از انهدام جناب فخامت نصاب حاجی میرزا نصرالله مستوفی گرکانی اورا تعمیر کرده و آباد ساخت و از برای صرف روشنایی و طلاب باغ شاه خالصه را با مبلغی نقد و جنس از دیوان اعلی تیول کرده. جمیع حجرات او به قدر چهل نفر طلبه دارد و مدرس و متولی به خصوص .

ویکی **مدرسه مهدی قلی خان** است در کنار مزار مسلمین در حوالی حضرت معصومه. در قدیم مهدی قلی خان از خوانین ایران ساخته، در این دولت جاوید آیت میرزا عبدالباقی خان قزوینی که حکومت قم را داشت آنجا را تعمیر کرده و بازارچه ای در اراضی وقفی ساخته که بعضی اجاره آنها صرف بوریاء و روشنایی و مخارج طلاب می شود. به قدر ده حجره دارد که بیست نفر طلاب در آنجا هست .

ویکی از مدارس معتبر **مدرسه مؤمنیه** است که در ایام سلطنت سلاطین صفویه ساخته شده. از همه مدارس وسیع تر و محکم تر. حجرات محکم و بنیان

مرصوص بوده و کتاب‌های خطی خوب وقف آن مدرسه بوده، درقننه افغان محمود غلیجایی آن مدرسه متروک و اسباب موقوفه او به هدر رفت، بعضی در خانه‌های علمای قدیم یافت می‌شود. الان متروک است و در ایام حکومت شاهزاده کیکاوس میرزا آنجا را تحویل خانه جنس دیوانی قرار داده بود. الان بعضی از فقراء غرباء که می‌آیند در آنجا منزل می‌گیرند، طلبه و اهل علم ندارد.

ویکی از مدارس قم مدرسه شاه خراسان مشهور است که در وقت ولیعهدی حضرت امام رضا سلام الله علیه ساخته شده، خیلی با اعتبار و وسعت. درقننه چنگیزخانی خراب شده بود حاجی سیدحسن صابونی قدری تعمیر کرد و آب انبار او را درست کرد. الان چند نفر معلمین در آنجا هستند که اطفال را درس می‌دهند. طلبه علمی ندارد.

*

چنان ندانند که طلاب قم به این اختصار است. چون غربا در قم محصل نیستند اهل شهر در خانه‌های خود منزل دارند و در مجالس علماء حاضر می‌شوند. قاعده تدریس و مباحثه علمی در قم بسیار است و علمای اعلام بسیار است که همه مجاز و اجتهاد آنها مخفی است. لله الحمد متعدد و معتبرند، لولا القیون لضاع الدین شاهد حال آنهاست تا مخفی نباشد. زیاده چه نوشته شود.

[دربارهٔ بند مسیله]

در فقرهٔ بندی که در قدیم ساخته بودند که آب رودخانهٔ قم به مسیله برود و به کویر نرود از قراری که می‌گویند :

چون [حکیم] باشی تولزان سؤال کرده بود که آب کویر که دریا شده کدام سد شکسته شده که آب به کویر افتاده. این فقره دخلی به بند عمر ندارد. در ایام سلطنت سلاطین سلف که پیش از سلطان سنجر سلجوقی بوده اند راه عبور قم به ری از کنار پل دلاک محاذی رودخانه می‌رفته تا کاروانسرای کاج و از آنجا راه می‌رود تا کاروانسرای دیر که منزلی بوده آجرهای آنجا یکی هفت من وزن دارد، از آنجا می‌رفته اند به ری. در میان راه کاج و دیر سدی از هیزم و خاک و شن ساخته اند در عرض چهار فرسخ که آب به مسیله می‌رفته و داخل کویر نمی‌شد. در این سنوات آب رودخانه‌ها از اعتدال گذشت و هیزم که در میان رودخانه بود به جهت علف شتر کلانی منع کردند. گزونی در آنجا زیاد شد و خاشاک سیل جلو آنها را گرفت. آب بالا آمد و از سد سرریز به کویر کرد. الا از آن مهرها چال و گود شده، آب به کویر می‌رود و به مسیله و سیاه کوه نمی‌رود.

تحقیقاً برآورد نکرده ام بستن آن چه قدر خرج دارد لیکن می‌دانم تارفع نمی‌وگردد و آن لایحها بسته نشود آب کویر نمی‌افتد. از آن لایحها تا کوه که سنگ بپندند از هر سمتی دو فرسخ است ولی سنگ بسته نمی‌شود هیزم بسیار است بی سنگ مانده .

*

به تاریخ شب يكشنبه ۶ شهر صفر المظفر بارس ثیل سنه ۱۳۰۵ به اتمام رسید. شب عید مولود شاهنشاه روح العالمین فداه .

کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم

میرزا غلامحسین خان افضل الملك

میرزا غلامحسین خان فرزند مهدی خان مستوفی دیوان زندی ، ادیب ، المعی ، افضل الملك - زاده ۲۵ محرم ۱۲۷۹ و درگذشته ۱۳۴۸ ق (۱) - از نویسندگان و منشیان دربار قاجار که کتابهایی چند نگاشته و در دوره ناصری و مظفری مناصبی گوناگون یافته است . او در صفر سال ۱۳۰۴ در ملازمت علی نقی میرزا عین الملك امیر تومان حکمران قم و ساوه و زرند به قم آمده و تا هفده ماه در این شهر توقف داشت و در این مدت «از روی کتابچه جمع و استفسار از بعضی آگاهان و رفتن به بلوک گردشی و دیدن امکنه» آگاهیهایی فراهم آورد که سپس در تنگوزئیل ۱۳۰۵ به صورت رساله ای مدون ساخت و برای «استفاده در یکی از کتابهای جغرافیا» تقدیم حضور جناب اجل اکرم اعتمادالسلطنه وزیر علوم و دارالتألیف همایونی داشت. او پس از این به سال ۱۳۱۰ همین یادداشت هارا با اضافاتی سودمند به نام «سفرنامه قم» تدوین نمود که نسخه آن به شماره ۶۹۷ فهرست در کتابخانه مجلس شورای ملی - تهران هست و انتشارات وحید آنرا بر اساس همین نسخه با اصلاحات و تصحیحات نگارنده این سطور در دست چاپ دارد .

رساله ای که اکنون می بینیم همان نسخه ای است که میرزا غلامحسین خان

۱- گزارش زندگی و فهرست نگارش های او در «کتابشناسی آثار مربوط

به قم» (ص ۱۱۹ - ۱۲۴) آمده است .

برای دارالتألیف همایونی فراهم آورده و در آن آگاهی‌هایی مفید و دقیق به‌خصوص در باب مزارع و روستاها و بلوکات و توابع قم از کتابچه‌دیوانی این شهر به‌صورت فشرده و کوتاه نقل نموده. و از این رو از آثار خوب و مختصر مفیدی است که در باره این شهر از دوره ناصری به‌دست داریم. چاپ رساله براساس نسخه اصل آن که به‌شماره ۵۵۱۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگاهداری می‌شود انجام پذیرفت (۱).

م . ط

۱ - رقم‌های این نسخه همه به‌سیاق است که به‌حروف برگردانده شد. در برخی موارد جدایی‌هایی میان رقم‌های این نسخه و سفرنامه قم او بود در این گونه جاها رقمی که به‌قرائن درست‌تر می‌نمود گذارده شد که تقریباً همه‌جا موافق ضبط این رساله است.

کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم^۱

از قرار کتب شهر قم در قدیم الایام محل جمع شدن آب‌های رودخانه اناربار (۲) بوده و در اطراف آن چراگاه رمه وحشم سلاطین پیشدادیان بوده تا در عهد سلطنت کبکسر و کیانی که به عزم رزم افراسیاب حرکت کرد چون اراضی قم را دید اظهار نمود که اگر این زمین را فرجه‌ای پیدا شود که از آب خارج گردد محل کشت و زرع خواهد شد. بنا به فرمایش پادشاه ایران بیژن بن گیو پسر گودرز همت بر آبادی آنجا گماشته، زمین بایری که فاصله میان قم و قم‌رود بود شکافته، فرجه‌ای از برای آب پیدا شده این محل شهر و مزارع خشک گشت. به حکم پادشاهی چهل نفر از رؤسای لشکر چهل قلعه در اراضی قم بنا نموده و چهل نهر از رودخانه برداشته، چهل مزرعه مهیا کردند و به این واسطه مشهور به چهل حصاران شد و الان اکثر مزارع قم به همان اسم فرس قدیم مشهورند و در بعضی قلعه‌ها آثار آن پیدا است.

در ظهور دولت اسلام اهل آنجا جزیه قبول نموده بودند. تادر خلافت عبدالملک مروان که حجاج بن یوسف ثقفی امیر عراقین شد عبدالرحمن بن محمد

۱- این کتابچه در تنگ‌وزنیل هزار و سیصد و پنچ به این ترتیب شد لیکن عدد نفوس آنجا از روی ثبت‌خانه شماری سنه هزار و دویست و نود و شش می‌باشد که حالا جمعیت و تعداد نفوس حالیه بیشتر از این است و ممیزی میرزا حبیب‌الله در سنه هزار و دویست [و نود] و سه واقع شده است که این مالیات را بسته.

۲- رودخانه اناربار از این جهت گویند که طغیان آب وسیل رودخانه و قتی می‌شود که گل‌انار در قم پیدا می‌شود. در این فصل کوه‌های لرستان برف‌پایش آب می‌شود و در این رودخانه سیلی می‌آید که خرابی می‌آورد.

بن اشعث کندی را امیرجیش نموده ، شصت هزار سوار به او داده او را به تسخیر ولایات کابل و قندهار فرستاد . به سببی از اسباب که در معجم البلدان ثبت است عبدالرحمن مخالفت کرده ، چند جنگ‌های صعب در میان آنها اتفاق افتاد و در همه جنگ‌ها نسیم فیروزی و فتح به پرچم علم عبدالرحمن می‌وزید تا آن که جنگی در خوزستان میان عبدالرحمن و حجاج اتفاق افتاده و در این جنگ شکست فاحش به عبدالرحمن خورده به طریقی که نه خود و نه همراهان قدرت مقاومت نداشته متفرق شدند .

از آن جمله قبیله اشعری بودند که بزرگ آنها اولاد اشعر : سعد و عبدالله و احوص بودند . از عراق عرب روگردان شده در حوالی قم سکنی گرفتند و به مرور دهور به اندک روزگاری بر مجوسیان چهل حصاران قم مسلط شده ، بنای شهر قم را در سنه هشتاد و یک هجریه گذاشتند و در حقوق دیوانی تابع و جزو جمع اصفهان [بودند] .

به واسطه این که اعراب اشعری شیعی مذهب بودند و اکثر حکام که از جانب خلفای بنی امیه و بنی عباس به اصفهان می‌آمدند سنی مذهب بودند و اهل اصفهان با آنها در مذهب اتفاق داشتند همیشه اهل اصفهان با اهل قم در عناد و لجاج بودند و کار به نزاع و جدال کشیده ، چند دفعه به حکم خلفای جور رؤسای اهل قم را قتل نمودند تا در عهد دولت هارون الرشید حکام اصفهان از مجاورت قم به تنگ آمده قم و نواحی آن را از جزو جمع اصفهان خارج کرده ولایت علی حده قرار دادند . و مالیاتی موافق ممیزی بر آنها وارد آمده ، در آن ممیزی تفرش و فراهان و دیار اسحاق که الان خلیج قم [است] با کاشان با حدود ری و اصفهان و همدان داخل قم بود .

بعد از تسلط و تغلب تاتار و مغول در بلاد ایران که همه ولایات خراب شده در عهد خانیت غازان خان از سلاطین مغول ممیزی جدید در آنجا شده — چنانچه در کتاب وصاف مسطور و مشروح است — مالیاتی به اندازه استعداد برقم و بلوکات وارد آورده . آن ممیزی برقرار بود تا فتنه افغان که در اواخر دولت

صفویه اتفاق افتاد اکثر بلدان وقنوت خراب و مسلوب المنفعه [شد].

تا آن که پس از سلطنت طائفة زندیه دیهیم ملکت و شهر یاری به سلسله قاجاریه قرار گرفت، در عهد دولت خاقان خلد آشیان فتحعلی شاه قاجار میرزا بابای آشتیانی معیزی و جمع جدیدی در قم و بلوکات بسته، در آن معیزی به بلده و بلوکات دوازده هزار تومان نقد و چهار هزار خروار جنس وارد آورده بود. تا به مرور ایام حکام و مباشرین هر سالی اضافه از بابت منافع حکومتی برای خودشان گرفتند و بعد از اطلاع امنای دولت آن اضافه تفاوت عمل را جزو جمع نموده، باز دوباره حکام چیزی برای خود منظور کرده بر رعایا افزودند تا در این اوقات دوازده هزار تومان به بیست و پنج هزار تومان معمول شد.

تا در این سنوات و این دولت جاوید مدت ناصری به واسطه قحط و غلای چهار ساله اکثر دهات و مزارع خراب شده، حکم جهان مطاع بر معیزی جدید شد. مقرب الخاقان میرزا حبیب الله گرکانی برادر معتمد السلطان حاجی میرزا نصرالله مستوفی اول دیوان مأمور به معیزی جدید شد. در بلده و بلوکات تعدیل کرده، از مزارع و بلوکات قدری کاسته بیشتر بر جمع مباشرین و مستغلات شهر افزود که الان [دوازده] سال است آن معیزی معمول است.

*

صاحب معجم البلدان می نویسد چون طایفه اشعری به اینجا آمدند همت بر آبادی گماشتند و هفت قریه بنا کردند تمام آنرا به اسم «کمندان» که بزرگ ترین قرا و قلعه جات بود نامیدند، حروف زائده را در تعریب کمندان ساقط کرده و کاف را بدل به قاف نموده میم را مشدد ساختند و آنجا را «قم» نامیدند.

*

هوای قم میل به گرمی دارد چنانچه حصادت در اول جوزا می شود و تفصیل نفوس اهالی قم از قراری که درین دولت قبل از گرانی پانزده سال پیش خانه شماری شد سه هزار و هفت صد و پنجاه خانه در خود بلد بود و کنون حتماً از پنج هزار خانه بیشتر است و عدد نفوس اهالی قم قبل از گرانی از اهل شهر

بیست و چهار هزار نفر و اهالی دهات و ایلات بیست و پنج هزار و هفت صد بودند و در ایام گرانی به قدر شش صد خانه خالی از سکنه شده و از قرار تخمین ثلث جمعیت خانه های صاحب دار هم تلف شده اند . ولی الحمد لله در این چند سال توالد و تناسل زیاد می شود . و احوال مزارع و دهات معروض خواهد شد و کنون [باید] به ذکر بلده و مزارع حومه پرداخت .

[بلده]

بلده دارالایمان قم از اقلیم چهارم است. هوای آنجا میل به گرمی دارد چنانچه جو آنجا اول جوزا به دست می آید و گندم در هفتاد بهار موجود است. حاصل کلی آنجا گندم و جو و باقلا است. صیفی کاری جوزق و کرچک و خربزه و هندوانه و خیار است و آب مزروعی حومه و نزدیک های شهر از رودخانه انار بار است که از طرف کمره و گلپایگان می آید.

در سابق میوه باغات به غیر انار و انجیر چیز دیگری نبوده به جهت این که در کنار رودخانه از نیمور تا سد فرسخی قم انهار و مزارع جدید بسیار احداث کرده بودند و در تابستان و هنگام تنگی آب، آب شهر قم به کلی قطع می شد به این واسطه باغات و مزارع بی بها و بی قیمت بود که از عهده مسالیات دیوانی بر نمی آمدند.

تا آن که رعایای قم به دربار معدلت مدار عارض شده، موافق فرمان همایونی قرار شد که آب رودخانه وقت تنگی آبشش روزه مزارع و باغات قم برود و پنج روز مزارع جدید کنار رودخانه ببرند. به واسطه این حکم باغات قم آباد شده و میوه بهاری از قبیل گوجه و قیسی و سیب و زردآلو و به دارد عملیات زراعت و باغات حومه شهر همه از سکنه شهرند.

اما قنات حومه دارالایمان قم به غیر قنات سراج و شمس آباد خالصه کلا در دولت خاقان مغفور و این دولت ابد مدت جاری شده. همه قنات ها مخروبه بود که از فتنه افغان و محمود غلیجائی خراب شده بود، در این دولت آباد شده. دو دفعه در قنات جدید النسبی در این دولت ممیزی شدیکی در وزارت مرحوم

میرزاتقی خان فراهانی، میرزا زین العابدین تبریزی به حکم دیوان جمع بدقنات جدیدالنسق بست. دفعه دوم درمیزی مقرب الخاقان میرزا حبیب الله گسرکانی حک و اصلاح آن مالیات شد. مزروعی و باغات قدیم النسق بناشد و در ممیزی جدید تعدیلی شد چنانچه در هر جا و محل به جای خود نموده می شود.

*

انهارقم که از رودخانه آب بر می دارد و به مزارع و باغات قسم قسمت می شود. در وقت آبادی مجوسیان چهل نهر از رودخانه حفر نموده و به چهل قلعه خود می بردند و قسمت آنها به اصطلاح آن زمان «مستقه» بوده که بهر مستقه معیاری از آب گرفته بودند که آب رودخانه را پیمانه نموده. در این زمان معلوم نیست که میزان مستقه چه بوده و آنچه اصطلاح حالیه تقسیم آب رودخانه می باشد «خروار شمار» است.

در وقت ممیزی مرحوم میرزا آقا بابای آشتیانی قرارداد داده بود که از رودخانه هشتصد و بیست خروار آب بدون مالیات از برای شرب اهل شهر و بیوتات ولایت باشد و از برای موقوفات سرکار فیض آثار فاطمه بنت موسی بن جعفر علیها و علی آبائها السلام و سایر بقاع متبرکه که آبی به قدر کفاف که در طومار تقسیم آب رودخانه ثبت است ملاحظه نموده و باقی آب رودخانه را از قرار مالیات باغات تومانی پنج خروار آب داده و مزروعی را از قرار خرواری جنس مالیات شش خروار آب داده بود که تمام مأخذ قسمت آب رودخانه به بیست و دو هزار خروار قسمت می شد.

تا آن که شمس آباد خالصه که از قنات مشروب می شد خرابی در قنات آن پیدا شد. در عهد حکومت امین الدوله عبدالله خان اصفهانی که حاکم قم و مالک شمس آباد بوده به حکم حکومتی هزار و هشتصد خروار آب از رودخانه جدا کرد که به شمس آباد برسد و بعد از فتح آب قنات موقوف دارد. بعد از فتح آب قنات به حکم حکومتی آن آب را موقوف نکرده بود تا شمس آباد به خالصه قرار گرفت. آن هزار و هشتصد خروار هم معمول شد.

بعد به واسطه شاه آباد و کمال آباد و بعضی از علماء و اعیان شهر
بر قسمت آب افزوده تا بهسی و یک هزار و پانصد خروار الان مأخذ قسمت
شده که هر صد خروار آب را یک پرگار می گیرند به این تفصیل به آنها قسمت
می شود :

مزروعی

مشروب از آب رودخانه قدیم النسق است. به هفتاد حصه (۱) مزارع آن قسمت می شود. ده نهر از رودخانه به جهت شرب مزارع و باغات قم جدا می شود. مالک آنها اهالی شهرند. سکنای رعایای آنها همه در شهر است. حاصل شتوی آنها گندم و جو و باقلا، صیفی جوزق و کرچک و خربزه و هندوانه و کنبج و خیار است.

مزرعه براوستان :

با «باء» يك نقطه و «راء» مهمله و الف و واو و سین مهمله ساکنه و تاء منقوطه و الف و نون بروزن نگارستان، مشروب از نهر براوستان است که از رودخانه انار بار جدا می شود. مالیات نقداً و جنساً مقاطعه دارد. موافق ثبت دفتر خانه مبارکه از مزارع قدیم است و این اسم از اسمی فرس است. حصه های زراعت آنجا از قرار تقسیم چهارده حصه است.

محصولات - شتوی: جو و گندم، صیفی: جوزق، کرچک، خربزه، هندوانه.

بذر شتوی - ۳۹۰ خروار. بذر صیفی: ۴۰ خروار.

مالیات - نقد: ۲۸۰ تومان. جنس: ۴۰۰ خروار.

عمله جات - ۱۵۰ نفر.

مزرعه شهرستان:

از مزارع قدیم است. مشروب از نهر شهرستان می شود که از رودخانه

۱- هر حصه زراعت قم سه جفت گاودارد و در هر حصه سی خروار الی

سی و پنج خروار باید بذرافشاند.

منشعب است. ۶ حصه .

محصولات-شتوی: جو و گندم. صیفی: جوزق، کرچک، هندوانه، خربزه.

بذر شتوی- ۲۴۰ خروار. بذر صیفی: ۲۴ خروار .

مالیات- نقد: ۱۸۰ تومان. جنس: ۲۶۷ خروار .

عملهجات- ۶۰ نفر .

مزرعه محمدآباد :

مشروب از نهر شهرستان که از رودخانه جدا می شود . ملکی علمای بلد

است. دو حصه .

محصولات- شتوی: جو و گندم. صیفی: کرچک، جوزق، هندوانه، خربزه.

بذر (شتوی)- ۱۰۰ خروار. بذر (صیفی)- ۱۰ خروار .

مالیات- نقد: ۶۷ تومان. جنس: ۱۰۵ خروار .

عملهجات- ۶۵ نفر .

مزرعه مهرویان :

(بروزن مهتریان) از مزارع قدیم. از نهر مهرویان مشروب می شود از

آب رودخانه. در حوالی شهر است، قلعه و سکنه ندارد. عملهجات آن اهل شهر

می باشند. ملکی رعایاست و دو مزرعه دیگر جزو اوست که «قهبان» و «پیره مشهد»

نام دارد .

محصولات- شتوی : گندم و اغلب جواست . صیفی: خربزه، هندوانه ،

جوزق .

بذر- [شتوی]: ۶۰ خروار. بذر [صیفی]: ۶ خروار .

مالیات- نقد: ۶۰ تومان. جنس: ۸۳ خروار .

عملهجات- برزگر و حصاد و سقاء و ناطور و .. : ۴۰ نفر .

مزرعه قرا به و دنک :

(بروزن قرا به و سمنک) از مزارع قدیم است. از نهر براوستان مشروب

می شود. ملکی رعایا. در حوالی شهزواقع است. قلعه و سکنه ندارد. عمله جات

آن اها لی بلد می باشند .

محصولات- شتوی: جو و گندم. صیفی: خربزه، هندوانه، جوزق و کرچک.

بذر شتوی و صیفی: ۵ خروار .

مالیات و عملجات- مالیات، نقد: ۳۱ تومان و ۶ هزار و ده شاهی .جنس:

۴۶ خروار .

عملجات: ۳۰ نفر .

مزرعه نجیم آباد :

ازمزارع قدیم بوده. مشروب ازقنات ورودخانه هردومی باشد. چندی

مخروبه بود در عهد شاه مرحوم دایر شد. در ممیزی این دولت مالیات به او بسته

شده. قلعه و سکنه ندارد. عملجات آن اهل شهرند .

محصولات- شتوی: جو و گندم. صیفی: خربزه، هندوانه، جوزق و کرچک.

بذر (شتوی): ۶ خروار. بذر (صیفی): ۱۲ خروار.

مالیات- نقد: ۳۲ تومان. جنس: ۳۵ خروار .

عملجات- ۳ نفر .

مزرعه صالح آباد :

در حوالی شهر واقع و ازمزارع قدیم است. از رودخانه مشروب می شود.

قلعه و سکنه ندارد. ملکی رعایا است. عملجات آن اها لی بلد می باشند، از

نهر شهرستان منشعب می شود.

محصولات- گندم، جو، جوزق، کرچک، هندوانه و خربزه است . بذر

شتوی آن پنجاه خروار. بذر صیفی دو خروار .

مالیات- نقد: ۵۰ تومان. جنس: ۸۶ خروار .

عملجات - ۳ نفر .

مزرعه طبشقران :

اسم صحیح آن «طبشقران» است. ازمزارع قدیم و مشروب از رودخانه

است. ملکی رعایاست. از نهر شهرستان نهر آن منشعب می شود. اراضی آن پشت

بارۀ شهر واقع است. قلعه ندارد. محصولات گندم و جو و جوزق و کسرچک و کنجد و خربزه و هندوانه است. بذر شتوی پنجاه خروار، بذر صیفی آن پنج خروار است. مالیات دیوانی آن بیست تومان نقد و سی خروار جو است. عملجات از برزگر و حصاد و سقاء و غیره سی نفر است.

مزرعۀ غزوان :

(بروزن یزدان) از مزارع قدیم. تیول مرحوم میرزا ابوالقاسم مجتهد قمی صاحب قوانین است که حال هم مالیات آن در عوض مستمری نوادگان آن مرحوم است. ملکی آن از ورثه است. در جنب مزرعۀ طبشقران واقع است. از نهر شهرستان مشروب می شود. قلعه و سکنه ندارد.

محصولات - گندم و جو و جوزق و کسرچک و کنجد و خربزه و هندوانه.

بذر شتوی: ۴۰ خروار، بذر صیفی: ۶ خروار.

مالیات - نقد: ۲۵ تومان و ۵ هزار. جنس: ۴۶ خروار و ۵۰ من.

عملجات - ۳۰ نفر.

مزرعۀ کرج :

(بروزن هزج) از مزارع قدیم معتبر قم است. ملکی علما و اعیان بلد است مالیات آن در عوض مستمری تیول است. در حوالی بلد واقع است. قلعه و سکنه ندارد. از رودخانه از نهر کرج مشروب می شود.

محصولات - شتوی: جو و گندم. صیفی: غالباً هندوانه و جوزق.

بذر شتوی: ۱۵۰ خروار. بذر صیفی: ۲۰ خروار.

مالیات و عملجات - مالیات، نقد: ۸۶ تومان. جنس: ۱۳۰ خروار.

عملجات: ۱۰۰ نفر.

مزرعۀ ارباب بیجه :

اسم قدیم آن سوای این اسم می باشد. از مزارع وقف مسجد حضرت امام حسن عسکری علیه السلام است. هندوانه خوب دارد. مشروب از نهر موسوم به کرج می شود. عملجات آن اهل بلد می باشند.

محصولات - شتوی: جو و گندم. صیفی: هندوانه خوب و سایر صیفی جات.

بذر شتوی: ۱۵ خروار. بذر صیفی: ۳ خروار و ۳ من.
عمله جات - ۱۰ نفر.

مالیات - نقد: ۴ تومان. جنس: ۶ خروار.

مزرعه جمکران (۱):

از مزارع معتبر قم است. در کنار مزارع قم طرف شرقی بلد دریک فرسخی واقع است. قلعه و سکنه دارد. اهالی آنجا زرنگ و باهتر می باشند اما به قدر کفایت زراعت آنجا نیستند، از شهر هم زارع و کارگر می برند. با آن که چهار صد خروار بذر آن می باشد به صاحبان آن چیزی عاید نمی شود و این به واسطه زیادتی ارباب و مالکین آنجا است. از آب رودخانه مشروب می شود. محصول شتوی آن جو و گندم است و صیفی جوزق و هندوانه و کرچک است.

بذر شتوی و صیفی: ۵۰۰ خروار.

مالیات - نقد: ۳۴۳ تومان. جنس: ۵۰۳ خروار.

عمله جات - ۳۰۰ نفر.

مزرعه زرقان:

اسم قدیم آن «ازدورقان» می باشد از کثرت استعمال «زرقان» شده است مشروب از رودخانه می باشد. قلعه مختصری دارد. هفت خانوار منزل دارند. از نهر براوستان آب بر می دارد.

محصولات جو و گندم و جوزق و کرچک و خربزه است.

بذر شتوی: ۲۵ خروار. بذر صیفی: ۵ خروار.

مالیات - نقد: ۲ تومان و ۶ هزار و ۸۰۰ شاهی. جنس: ۸ خروار.

عمله جات - ۷ خانوار.

مزرعه ابرستجان:

(بروزن بهمن نشان) از مزارع قدیم است. سابقاً قلعه و سکنه داشته ولی حال قلعه آن خراب است. عمله جات آن اهالی بلدی باشند. از رودخانه مشروب

می‌شود. در دامنه کوه یزدان که در نیم فرسخی شهر است واقع است. نهر آن مشهور به نهر ابرستجان است. ملکی رعایاست جزئی خالصه دارد. محصولات - گندم، جو، خربزه و جوزق.

بذر شتوی: ۳۰۰ خروار. بذر صیفی: ۵۰ خروار.

مالیات - نقد: ۳۰۰ تومان. جنس: ۴۳۰ خروار.

عمله‌جات - ۳۰۰ نفر.

مزرعه سواران:

از مزارع قدیم است. از نهر ابرستجان مشروب می‌شود. قلعه ندارد. عمله‌جات آن از شهر است.

محصولات - جو و گندم، خربزه، هندوانه و جوزق.

بذر شتوی: ۳۵ خروار. بذر صیفی: ۵ خروار.

مالیات - نقد: ۳۰ تومان. جنس: ۴۲ خروار.

عمله‌جات - ۲۰ نفر.

مزرعه هندیجان:

از مزارع قدیمه است. ملکی رعایا. مشروب از رودخانه است. قلعه و سکنه ندارد. در حوالی بلد واقع است. عمله‌جات آن اهالی بلدی باشند.

محصولات - شتوی: گندم و جو. صیفی: جوزق، خربزه، هندوانه، خیار.

بذر شتوی: ۱۲۰ خروار. بذر صیفی: ۱۵ خروار.

مالیات - نقد: ۱۰۶ تومان. جنس: ۱۳۵ خروار.

عمله‌جات - ۶۰ نفر.

مزرعه مزدیجان:

از مزارع قدیم و ملکی رعایاست. مشروب از رودخانه از نهر مزدیجان است. قلعه و سکنه ندارد. در حوالی شهر واقع است. عمله‌جات آن اهل بلدند.

محصولات - شتوی: گندم و جو. صیفی: خربزه، هندوانه، جوزق،

کرچک، خیار.

بذر (شتوی) : ۹۰ خروار : بذر (صیفی) : ۱۰ خروار .
مالیات - نقد : ۸۰ تومان . جنس : ۱۱۵ خروار .
عمله جات - ۵۰ نفر .

مزرعه خم آباد و جردکان :

از تیولات جناب آقا سیدحسین متولی باشی است . در حوالی بلدواقع
است . از رودخانه مشروب می شود . عملة آن اهل شهر است .
محصولات - شتوی : گندم ، جو . صیفی : هندوانه ، جوزق .
بذر شتوی : ۴۰ خروار . بذر صیفی : ۳ خروار .
مالیات - نقد : ۲۸ تومان . جنس : ۴۶ خروار .
عمله جات - ۲۰ نفر .

مزرعه فردوس :

در کنار رودخانه واقع است و باغات زیاد در آنجا بنیاد شده ، در جزو
باغات ثبت می شود . از نهر فردوس مشروب می شوند .

مزرعه جفت کاوسر :

از مزارع قدیم است . اسم اول آن خم آباد است حال به این اسم مشهور
است . بسیار نزدیک است . از نهر مزدیجان مشروب می شود . عملة آن اهل
شهر است .

محصولات - مثل سایر مزارع .

مالیات - نقد : ۵۰ تومان . جنس : ۷۶ خروار .

عمله جات - ۳۰ نفر .

مزرعه کمیدان :

در جنب بلد واقع و از مزارع قدیم است . بسیار معتبر ، ملکی رعایا ،
مشروب از رودخانه ، عملة آن اهالی بلد می باشند . از نهر کمیدان آب می برد .
محصولات - شتوی : گندم و جواست . صیفی : خربزه ، جوزق ، خیار .
بذر - شتوی : ۱۲۰ خروار . صیفی : ۱۰ خروار .

مالیات - نقد : ۷۸ تومان . جنس : ۱۱۰ خروار .

عمله جات - ۵۰ نفر .

مزرعه جمر وسعد آباد :

از مزارع قدیم و از نهر کمیدان از رودخانه مشروب می شود . در زیر بلد واقع است .

محصولات - شتوی : جو و گندم بسیار خوب . صیفی : جوزق بسیار خوب .

بذر - شتوی : ۹۰ خروار . صیفی : ۱۰ خروار .

مالیات - نقد : ۶۷ تومان . جنس : ۹۶ خروار .

عمله جات - ۴۰ نفر .

مزرعه مسکران :

از مزارع قدیم . در طرف علیای بلد در دامنه کوه واقع است . در سابق قلعه معتبری داشته حال مخروبه است . عمله آن ساکن (۱) شهر می باشند و تاشهر يك فرسنگ است .

محصولات - شتوی : جو ، گندم . صیفی : هندوانه ، جوزق .

بذر - شتوی : ۳۰ خروار . صیفی : ۴ خروار .

مالیات - از بابت ملکی سوای موقوفه : ۱۴ تومان .

عمله جات - ۲۵ نفر .

مزارع كوچك :

چون بعضی مزارع كوچك بود كه قابل تجزیه و شرح جداگانه نبود اسامی و کلیه آبادی آنها نوشته می شود كه از قلم نیافتد :

مزرعه شریفه بیگم - ۲۰ تومان .

مزرعه عنایت بيك - ۱۰ تومان و هزار .

مزرعه علی آباد - ۱۴ تومان .

مزرعه بیست خروار - نقد : ۱۳ تومان . جنس : ۱۹ خروار .

مزرعه نصح آباد - نقد : ۵۷ تومان . جنس : ۸ خروار و ۵۰ من .

مزرعه جفته - نقد : ۵۶ تومان . جنس : ۸ خروار .

مزرعه جمالیه - نقد : ۶ هزار و ده شاهی . جنس : ۱ خروار .

مزرعه اراضی رودخانه صفی آباد - نقد : ۱ تومان و ۸ هزار .

جنس : ۳ خروار و ۵۰ من .

مزرعه محل باغ منده - ۱۷ تومان و یک قران .

مزرعه اسدالله - ۸ تومان و ۵ هزار .

مزرعه کهنه ویلمق - در علیای بلده واقع در خارج دروازه قلعه .

مالیات ندارد .

محصولات این چند مزرعه - شتوی : جو و گندم . صیفی : خیار، جوزق .

بذر - شتوی : ۱۰۰ خروار . صیفی : ۱۰ خروار . مالیات علی التخمین - نقد :

۱۰۰ تومان . جنس : ۵۰ خروار . عمله جات - ۱۰۰ نفر .

باغات

باغات بلدة قم تمامی از آب رودخانه مشروب می شود . در قدیم سوای اشجار انار و انجیر چیز دیگر نداشت ولی حال اغلب میوه جات یافت می شود مگر این که به واسطه گرمی هوا دوام آنها کم می باشد و عمله جات باغات هم در بلد ساکنند .

باغات قم بعضی در داخل حصار واقع است و برخی در خارج . در این سنوات آقا میرزا حبیب الله ممیز هر یک را از قدیم و جدید مالیات بسته است .

باغات (۱) طرف دروازه معصومه

که آبادترین باغات قم می باشد :

باغ آقا حسین - در طرف راه عراق در بالای باغات واقع است . سابق خیلی آباد بوده ولی حال آباد نیست . مقدار آن از قرار حساب جریب (۲) ۴۰ جریب .

باغ عباسقلی بیگ - در اسفل باغ اول واقع است . از همه نوع اشجار دارد . ۵۰۰ جریب .

باغ بالای مرحوم حاجی اصغر خان که حاجی عسگر می گویند و در اسفل باغ عباسقلی بیگ واقع است . خود حاجی اصغر خان او را آباد نموده . از همه نوع میوه دارد خصوصاً میوه بهاری . ۸۰ جریب

باغ دراز - چون طول آن زیاد است به این اسم مشهور است . آلبوسیاه

۱- [اصل : باغ] .

۲- هر جریبی دهم بنذر افشان است .

اورا از شهرت خوبی بهتراز گوجه خریدار می باشند . ۶۵ جریب .

باغ وزیر - کنون خیلی آباد است . ۴۰ جریب .

باغ قاسم دباغ - که حال دو قطعه شده است . در جنب باغ حاجی اصغر خان است . ۹۰ جریب .

باغ حماط (۱) - از باغات قدیم ، جنب باغ دراز است . ۲۵ جریب آن خیلی آباد است . ۶۰ جریب .

باغ شاهزاده - که مرحوم حاجی سید جواد مجتهد آن را آباد نموده است . ۹۰ جریب .

باغ نیم حصه جناب متولی باشی - نزدیک به شهر و خیلی آباد است . ۴۰ جریب .

باغ هارون آباد - که آبادی متوسطی دارد . ۴۰ جریب .

باغ دودانگه - معروف به باغ پایین حاجی اصغر خان که آن مرحوم آنجا را آباد نموده . نزدیک شهر است . ۸۰ جریب .

باغ مهندسیه - که تازه از طرف دولت احداث شده و مهمان خانه دولتی است .

باغ حاج ابراهیم - که جز دیوار اشجاری ندارد و چون حاجی ابراهیم تاجر بود آن را کاروانسرا قرار داد لیکن به باغ معروف است .

باغ باجک - ملکی جناب متولی است که آنجا را آباد نموده . داخل در حصار است . ۳۰ جریب .

باغ پنبه - دو ثلث آن بیوتات مردم شده است . ثلث دیگر دو قطعه باغ آباد است . ۴۰ جریب .

باغ فخر آباد - ملکی متولی است و داخل در شهر است که آباد شده . ۶۰ جریب .

باغ ورثه حاجی میرزا محمد علی - جنب باغات متولی است .

۱- حماط در ثبت دفتر است . عماد هم می گویند .

چندان آبادی ندارد. ۳۰ جریب .

باغ حاجی علی خان - در جنب باغ حاجی میرزا محمد علی است
است که چندان آبادی ندارد. ۲۵ جریب .

باغ شمس آباد - تبول مرحوم میرزا صاحب قوانین است. ۳۰ جریب.
باغ گاو چاه - از باغات قدیم است. آبادی متوسطی دارد. ۲۵ جریب.
باغ نوسرو کاج - در میان شهر است. از باغات قدیم است. از عمارت
آن معلوم می شود که مسکن یکی از اعیان بوده ولی حال چندان آبادی ندارد .
۲۵ جریب .

باغ سلاخ خانه - در طرف دروازه ری واقع است. سه قطعه می باشد،
يك قطعه آن ملكی مرحوم حاجی محمد رضا يك است كه آباد است، دو قطعه
دیگر اناری دارد . ۱۲۰ جریب .

باغات طرف دروازه قلعه و دروازه کاشان

که از بابت خارج و داخل از قدیم و جدید موافق ممیزی مالیات دارد (۱):
باغ صاحب آباد - جدید است. در عهد شاه مرحوم میرزا علی رضای
مجتهد آنرا آباد نموده است. ۱۰۰ جریب .

باغ حیدری - از باغات قدیم، در خارج دروازه کاشان است. چندان
آبادی ندارد . ۴۰ جریب .

باغ زیدان - از باغات موقوفه. مزرعه ای هم به این اسم دارد. ۸ جریب.
باغ محب - از قدیم و در طرف دروازه کاشان واقع است. ۵۰ جریب.
باغ کرباسی - از باغات قدیم است. متولی آن را خریده . نهایت
خوبی را دارد . ۵۰ جریب .

باغ خواجه جعفر - از قدیم است که حال چند قطعه شده و آباد است.
۵۰ جریب .

باغ گنبد سبز - از باغات قدیم و قبور مشایخ اشعری در این باغ است. [نزدیک] مزار علی بن جعفر است. ۳۰ جریب.

باغ شاه مراد - در جنب باغ گنبد سبز است و پهلوی آن باغ شیخ محمد حسن است. ۸ جریب.

باغ پشم - از باغات قدیم. در طرف دروازه کاشان واقع است. ۲۵ جریب.

باغ قاسم - از باغات قدیم. طرف دروازه کاشان واقع است. ۵۰ جریب.

باغ ارغوان - مشهور به باغچه علی آبادی. در جنب باره شهر واقع است. ۲۵ جریب.

باغ دراز آقا ابوالقاسم - در جنب باغ ارغوان پشت باره شهر است. ۳۰ جریب.

باغ سلطانم - از باغات قدیم. داخل در حصار است. ۱۱۰ جریب.

باغ قلعه مشرف - از باغات قدیم. جنب دروازه قلعه است. ۱۰۰ جریب.

باغ قلعه میرزا جان - از باغات قدیم. داخل حصار شهر است. ۷۰ جریب.

باغ قلعه حاجی میر علی نقی - از باغات قدیم. جنب باغ میرزا جان است. ۵۰ جریب.

باغ مشهور به باغچه نو - از باغات موقوفه. پشت دیوار رودخانه است. ۲۰ جریب.

باغ نو - موقوفه حضرت معصومه است، داخل حصار شهر، به تصرف متولی است. ۱۰۰ جریب.

باغ کوچه خوزیان - از باغات قدیم است. مرحوم کیکاوس میرزای حاکم اورا خرید و عمارت نمود. حال بیوتات شهر شده، قدری از آن باغ است.

۲۰ جریب.

- باغ **دلگشا** - از باغات قدیم و داخل حصار شهر است. ۲۵ جریب.
- باغ **قاضی** - از باغات قدیم است. در میان شهر واقع است که حال خانه شده، قدری از باغ باقی است. ۶ جریب.
- باغ **مورچی** - از باغات قدیم. داخل حصار است. ۱۵ جریب.
- باغ **قهیان** - از موقوفات جدید است. در عهد شاه مرحوم آباد شده است. ۱۵ جریب.
- باغ **حاجی میرزا صفی خادم** - از باغات جدید است و مختصر. ۶ جریب.
- باغ **سیدان** - از باغات قدیم و خارج دروازه قلعه است. ۲۵ جریب.
- باغ **صفا** - سه قطعه شده. از باغات قدیم است. ۷۰ جریب.
- باغ **غیاث آباد** - از باغات جدید و در این دولت آباد شده است. ۵۰ جریب.
- باغ **زنبیل آباد** - از باغات قدیم و جناب متولی آن را آباد نمود و کنون نهایت تعریف را دارد. ۷۰ جریب.
- باغ **ریگ** - داخل حصار شهر است. از باغات قدیم است. انار و انجیر زیاد دارد. ۵۰ جریب.
- باغ **محمد تقی بیگ ارباب** - از باغات جدید، خارج دروازه قلعه می باشد. وقف تعزیه داری است. ۲۰ جریب.

[اماکن و بقاع و مستغلات]

اماکن متبرکه : ۳۹ باب .

بقاع مقدسه - ۲۹ باب :

روضه مبارکه جناب فاطمه بنت موسی بن جعفر علیه السلام (۱) - بقعه شاه

۱- بانی بنای روضه مبارکه شاه بیگی بیگم دختر امیر تیمور گورکانی است. بانی کاشی معرق روضه مبارکه شاه عباس ثانی و بانی ضریح نقره هم شاه عباس ثانی است. بانی کاشی معرق ایوان طلا شاه طهماسب است. بانی طلاکاری ایوان اعلی حضرت اقدس شهریار ناصرالدین شاه قاجار روحفاده است. بانی درب طلای بقعه فتحعلی شاه طاب ثراه است که چهار هزار یا سه هزار تومان خرج شده است. قیمت درب مرصع ضریح مطهر سه هزار تومان و قیمت قندیل که وسط بقعه آویخته است چهار هزار تومان است. گنبد طلا از بناهای فتحعلی شاه است که دوازده هزار تومان خرج شده است. صحن قدیم از بناهای شادقلی است که بعد از آن فتحعلی شاه آنجا را وسعت داده است و مدرسه دارالشفای از بناهای فتحعلی شاه است و خشت طلای گلدسته سقاخانه از تنم خشت های گنبد حضرت امیر علیه السلام است که نادر طلا کرده است و کرباس صحن جدید با بالاخانه فوق آن از بناهای اسماعیل خسان وکیل الملک است. گلدسته های طلاکاری کاری آن از بناهای حاجی حسین خان شهاب الملک نظام الدوله است و طلای گلدسته های مذکوره را حضرت والا نایب السلطنه امیر کبیر روحی فداه مقرر فرمودند که درست کنند و به معماری استاد حسن معمار به اتمام رسید. ایوان مدرسه که از مقرنس های خوب روزگار است از بناهای شاه

حمزه - بقعه شاه ظهير - موسويان - سلطان محمد شريف - احمد بن قاسم - علي بن بابويه - احمد بن اسحاق - بقعه امامزاده خاك فرج - شاه ابراهيم - شاه جعفر - سيد معصوم - امامزاده زيد - شاه جمال - هادي ومهدي ، يك فرسخي شهر - شاه سيد علي - شاه ابراهيم - شاه طيب وطاهر - ساريه خاتون - علي بن جعفر - شاه ابراهيم - شاه جمال - شاه اسماعيل - شاپور علي - بقعه معصومه كهك - امامزاده هادي - مشهد بلوك اردهال - معصومه قاسم آباد - بقعه ميرزا ابوالقاسم مجتهد قمی .

مساجد و مدارس :

مساجد معروفه : مسجد جامع - مسجد امام حسن - مسجد حاجي ملا محمد صادق مجتهد - مسجد عشق علي .

مدارس : مدرسه آستانه مقدسه - مدرسه مهدي قلي خان - مدرسه جناب حاجي - مدرسه ناصريه - مدرسه مشهور بلكها - مدرسه محمد مؤمن خان .

مستغلات :

باب ۹۵۱

خانات و تيمچه ها : ۲۷ باب - حمام : ۴۵ باب - دكان سمساري : ۱۱ باب - خياطي : ۳ باب - بزازي : ۷۷ باب - بقالی : ۷۰ باب - قصايی : ۱۸ باب - كفاشی : ۱۴ باب - خراطي : ۷ باب - سراحي : ۱ باب - تنباكو فروشي : ۲۸ باب - حلاجی : ۴۰ باب - خرويه فروشي : ۱۰ باب - گنج پزی : ۱۱ باب - عصاري : ۶ باب - چيت سازي : ۷ باب - خرازي : ۷ باب - نجاري : ۱۹ باب -

→ طهماسب است و از جمله نفايس روزگار جوشن و اسباب هاي حسين قلي خسان قاجار است كه در خزانه آن حضرت سلام الله عليهاست و چهارده هزار تومان قيمت دارد .

اين تعرفه انكشاف راميرزا علي نقی پسر خازن آستانه مباركه به اين حقير غلامحسين داد . چون فرصتي نداشتم صحت و سقم آن را درست رسيدگي نكردم و الله اعلم بالصواب .

مسگری: ۲۷ باب - حلوائی: ۴۹ باب - جوراب دوزی: ۱۳ باب - صفاری:
 ۱۴ باب - حلاجی (۱): ۲۷ باب - ارسی دوزی: ۳۰ باب - صرافی: ۷ باب -
 کلاه دوزی: ۹ باب - پالان دوزی: ۱۱ باب - حدادی: ۱۹ باب - چیلانگری:
 ۶ باب - دباغی: ۱۹ باب - نمد مالی: ۳۰ باب - صباغی: ۲۱ باب - نخود بریزی:
 ۱۴ باب - عطاری: ۵۷ باب - آجر پزی: ۱۰ دستگاه - کوزه فروشی: ۱۹ باب -
 زرگری: ۷ باب - پاره دوزی: ۲۰ باب - نعل بندی: ۸ باب - دواتگری: ۸ باب:
 قصاعی و کاشی پزی: ۸ باب - علاقه بندی: ۱۴ باب - کله پزی: ۱۸ باب - خبازی:
 ۴۶ باب - کوزه فروشی (۱): ۱۲ باب - چایی فروشی: ۵ باب - قنادی: ۲ باب -
 طواحين: ۱۷ حجر - یخچال: ۷ باب .

بیوتات اهالی شهر :

۳۷۲۴ باب در سال گرانی مخروبه و بی سکنه مانده: ۶۰۰ باب .

= ۳۱۲۴ باب

خانه های علما و سادات: ۷۳۹ باب . عملجات مزروعی و باغات: ۱۰۰۰
 باب . مالکین زراعت و باغات: ۹۰ باب . اصناف بازار: ۹۳ باب . خوش نشین
 و غر باء: ۳۶۸ .

مقرراً نفوس: نوزده هزار و هفت صد و پنجاه نفر است .

۱- [تکرار شده است با رقمی دیگر . یکی از «حلاجی» ها در ثبت حکومتی

گو یا «علافی» بوده است].

ایلات دارالایمان قم

اصل آنها از ولایت فارس است. در عهد خاقان شهید آنها را کوچانیده در قم سکنی دادند. هفت طایفه می باشند که بعضی سکنه شهر شدند و بعضی در قلعه جات حومه شهر منزل گرفتند. واولا صاحب حشم نبودند تا به مروردهور صاحب شتر و گوسفند شدند وهریک در طرفی از حومه قم مرتع گرفتند و مالیات دیوانی نداشتند.

در دولت خاقان خلد آشیان هر طایفه از آنها خمود را به یکی از علمای بلد چسبانیده، بنای شرارت را گذاشتند تا آن که از فتنه آنها چند قتلی اتفاق افتاده، اسباب کدورت و فتنه علمای اعلام شدند. حسب الامر امنای دولت خاقان خلد آشیان چند نفر به جهت تنبیه آنها مأمور و مبلغ پانصد تومان از آنها به اسم جریمه گرفته شد.

پس از آن حکام بعد آن وجه راهمه ساله از آنها دریافت نمودند تا آن که مبلغ مزبور جزو جمع کتابچه دیوانی شد. چند سال از عهده مالیات بر- می آمدند تا اواخر دولت خاقان خلد آشیان دویست و پنجاه تومان آن را تخفیف مرحمت نمودند. در سنوات بعد به اسم فرع و رسوم تخفیف و پیشکش سرباز مالیات آنها زیاد شد تا هفت صد و شصت و چهار تومان رسید. در میرزی جدید این دولت جاوید آیت مالیات آنها به مبلغ هزار و صد و بیست و پنج تومان قرار گرفت.

نوکر دیوانی ندارند. تدارك نوکر آنها در جزو هزار تومان که به جهت موقوفی نوکر قم اضافه مالیات نمودند اضافه مالیات آنها شده. جوانان کاری

نمایان دارند. تعداد نفوس و مرتع هر طایفه در جزو طوایف آنها نوشته می شود.

طایفه زندیه :

از احفاد کریم خان زند و اقربای او می باشند. در دولت خاقان شهید بزرگان آنها را مکفوف البصر و مستمری داده، در قم سکنی دادند. الان معتبرترین ایلات قم هستند .

سه تیره شده اند : يك ثلث آنها زند شهری است که خانه های آنها در شهر است و مرتع آنها در شاه آباد خالصه و هموار و نارج که طرف قبله قم است در کنار رودخانه اناربار، و يك ثلث آنها قشلاق در قلعه نصرت آباد و هموار کوه گدن گلمز دارند. کوه مشهور به یزدان محل قشلاق آنهاست و تا حوالی کاسه کمر که سه فرسخی قم است مرتع دارند ، و ثلث سوم قشلاق در هموار و نارج از میل قریه طایقان دارند تا راه کور خلیج. و بیلاق هر سه تیره در فراهان است که به اهل عراق حق المرتع و صدسه می دهند .

جوانان کاری و حشم معتبر دارند. اغلب آنها صاحب دولت و مکت هستند و شایسته هر خدمتی می باشند و مالیات دیوانی آنها جزو قم است .

مالیات: ۳۲۲ تومان (مالیات: ۲۹۲ تومان. حق المرتع: ۳۰ تومان) .

تعداد نفوس: ۲۸۵ نفر (ذکور: ۹۵ نفر - اناث: ۸۰ نفر - اطفال: ۱۱۰

نفر) .

طایفه گائینی :

از ایلات معتبر و بزرگان آنها در شهر قم منزل دارند . قشلاق آنها از هرزاب يك فرسخی قم است تا بل دلاک و رودخانه ساوه، و بیلاق به طرف شاهسون بغدادی و مزدقان و سامانویاتان می روند. در بیلاق با ایل شاهسون مجاورت دارند. در آن حدود که بیلاق می کنند حق المرتع و صدسه نمی دهند. مالیات آنها همان است که جزو دارالایمان قم است . بعضی دهات و مزارع در کنار رودخانه قراچای ساوه دارند. حشم آنها معتبر است .

مالیات و غیره : ۱۸۹ تومان (مالیات: ۱۳۹ تومان. حق المرتع : ۵۰ تومان).

تعداد نفوس: ۲۲۵ نفر (ذکور: ۷۰ نفر- اناث: ۶۰ نفر - اطفال : ۹۵ نفر).

طایفه سعدوند :

درقنات و قلعه جات قم سکنی دارند. مرتع آنها در حدود سراج و توابع قم است. حشم آنها اکثر شتر است و گوسفند دارند. بعضی سکنه قلعه مؤمن آباد و حاجی آباد هستند بعضی در رستم آباد و نواران می باشد. اغلب آنها حرفه رعیتی و خر بزه کاری دارند. در حدود زمستان حشم آنها به قریه شمس آباد خالصه می رود و گلش زار شمس آباد را اجاره کرده، در زمستان ها آنجا به سر می برند (۱). بایرهای قمرود هم مرتع آنهاست. مردان رعیت و کاردان دارند و اغلب صاحب مکنت هستند. مالیات و نفوس آنها از این قرار است :

مالیات: ۳۰۰ تومان (مالیات: ۲۹۰ تومان. حق المرتع: ۱۰ تومان).
تعداد نفوس در جزو قنات که محل نشین آنهاست نوشته می شود.

طایفه عبدالملکی :

از سکنه شهر دارالایمان قم می باشند. جمعیت آنها از سایر ایلات کمتر می باشد، بازند شهری جمع می شود و حشم آنها چندان اعتباری ندارد. اکثر جوانان آنها به خدمات دیوانی از قبیل فراشی و نوکری ارباب شهری مشغولند. مرتع آنها در قبله قم (۲) در همواروناراج است، بعضی را امر معاش به کرایه کشی و شتر و قاطر است. گوسفند کمی دارند و بیلاق نمی روند.

مالیات: ۶۵۷ تومان (مالیات: ۵۵۵ تومان- حق المرتع: ۱۰۲ تومان)
نفوس در جزو تعداد شهر است.

۱- [اصل : به آنجا سر می برند].

۲ - [اصل: هم].

طایفه کلهر:

ازسکنه شهرند. حرفه آنها بعضی فراش‌های حکومتی از آنها هستند و بعضی نوکری علما را دارند. حشم آنها بسیار کم است. مرتع آنها در اسفل قم در بایرهای هرزاب و علائی و گفتار کوه است. از عهده مالیات قدیم بر نمی آمدند در ممیزی جدید تخفیف به مالیات آنها داده شد. آن قدر جوانان که دارند آراسته و نمایان هستند.

مالیات: ۱۰۰ تومان (مالیات: ۹۰ تومان. حق المرتع: ۱۰ تومان). نفوس: در جزو تعداد شهر نوشته شده است.

طایفه کرزهر:

ازسکنه شهرند. شتر و گوسفند دارند. اکثر آنها از قاطر داری و چاروا داری گذران می کنند و برخی به کار رعیتی مشغولند. چندان جمعیتی ندارند. نوکر هم نیستند.

مالیات: ۸۵ تومان (سرخط داده شده: ۷۰ تومان. اضافه ثانی: ۱۵ تومان).

نفوس: در جزو سکنه شهر نوشته شده است.

طایفه لشنی:

ازسکنه شهرند. در جزو مالیات قدیم مالیاتی داشتند، اکثر مردهای آنها تمام شدند چند سال مالیات آنها لاوصول بود و بعضی مالیات را از زنان می گرفتند. حشم و شتری ندارند. در ممیزی جدید تخفیف به آنها مرحمت شد. مالیات: ۷ تومان.

نفوس: در جزو سکنه شهر است.

* * *

اعیان و اشراف سکنه قم دو طایفه اند:

اول- طایفه حاجی حسینی است که مردم نجیب و با محبت دارای صفات حسنه هستند. اصلشان گرجی است. اغلب آنها صاحبان خط و کمال و

سخاوت و سلیقه می باشند و حاجی حسین خیلی بدو پیریشان بوده، بعد از برادران خود جدا شده و مالی پیدا کرده در محله «عشقعلی» منزل داشت و آنجاها را خرید و رئیس طایفه شد.

پس از آن حاجی اصغر خان از اولاد او ترقی کرده، اول شخص قم بوده است که طایفه بیگدلی صبح و شام در خانه او حاضر می شده و ادب می کردند. پسر او غلامحسین خان بود که امسال مرحوم شد. پسر غلامحسین خان، احمدخان است که ریاست این طایفه با اوست. باغات و املاک و زراعت معتبر دارند. رعایاو عمله و مستأجرین دارند. امرشان از این راه می گذرد و احمدخان در این سال نایب الحکومه بلوکات قم بود و شکرالله خان که پسر عموی اوست ایل بیگی ایل زند است.

طایفه دیگر - بیگدلی است که مخفف «یوک دل» می باشد و «دل» در ترکی زبان را گویند، یعنی درشت زبان و جسور هستند. این طایفه مثل حاجی حسینی باغات و زراعات دارند و ارباب شهرند. لطفعلی بیگ آذر صاحب تذکره و حاجی رشیدخان خوش نویس از این طایفه می باشند. الان هم مردمان باکمال و باخط و باتدبیر و عقل در میان آنها بسیار است. ارباب سلیقه هستند لیکن بد معامله و اهل تزویر و خدعه اند.

قراء و توابع

که در نواحی اطراف قم واقع است که بعد مسافت هریک تا به شهر قریب يك فرسخ الی دو فرسخ می باشد و هر آبادی آن قنات مخصوص دارد که قنات آن تمامی قدیم بوده ولی به واسطه غلبه افغان و نبودن امنیت مخروبه شده بودند و در اواخر سلطنت خاقان الی زماننا هذا که مردم درمهد امن و امان غنوده اند به خیال آبادی آنها افتاده اند خصوصاً در این دولت جاوید مدت که اغلب آنها آباد شده است. و در سنه تنگوزئیل که سیزده سال قبل باشد از جانب امنای دولت ممیزی مأمور به تعدیل شده، اگرچه بعضی از آنها را در اول دولت ممیزی کرده بودند ولی تمامی آنها را مقرب الخاقان میرزا حبیب الله ممیز به دقت رسیدگی کرده بر هر يك جمعی بسته است.

قریه کریم آباد :

در سفلی بلد واقع است. ملکی رعایاست. زراعت آن از قنات مشروب می شود. قلعه مختصری دارد و به قدرده خانوار در آنجا ساکن می باشند. آب قنات آن فی الجمله شوری دارد، در عهد شاه مرحوم [دایر] شده. از قنات مخروبه قدیم است.

محصولات - شتوی: جو و گندم. صیفی: جوزق.

بذر - شتوی: ۳۰ خروار. صیفی (بذر جوزق): ۵ خروار.

عمله جات - ۱۰ خانوار.

مالیات - نقد: ۱۸ تومان و ۵ هزار. جنس: ۵ خروار و ۴ من.

قریه فتح آباد :

ملکی رعایا است، قدری از آن موقوفه، صرف تعزیه داری می شود. قلعه

وسکنه دارد. به قدر پانزده خانوار ساکن آنجا می باشد. قنات اودر عهد شاه مرحوم دایر شده آب آن شیرین است. محصول آن متوسط است. بذر غالب گندم وجوزق است. عدد نفوس: ۸۵ نفر.

محصولات - شتوی: جو و گندم. صیفی: جوزق وهندوانه،

بذر- شتوی: ۴۰ خروار. صیفی: ۷ خروار .

عمله جات - ۱۵ خانوار.

مالیات - از بابت ملکی. نقد: ۵ تومان. جنس: ۳ خروار .

قریه حصار شده :

قنات آن از طرف مشرق به مغرب می آید. از قنات قدیم است. در عهد

خاقان مغفور دایر شده است، قلعه وسکنه دارد، دوفرسخ تاشهر مسافت دارد .

اغلب آنجا عرب خراسانی می باشند. آب آن شیرین است .

محصولات - شتوی: جو و گندم. صیفی: جوزق، هندوانه .

بذر- شتوی: ۳۵ خروار. صیفی: ۸ خروار .

عمله جات وخوش نشین- ۶ خانوار .

نفوس- ۲۱۲ نفر.

مالیات - نقد: ۲۰ تومان. جنس: ۱۰ خروار.

قریه کرم آباد:

قنات آن هم از طرف مشرق می آید و قدیم است، در این دولت دایر شده.

قلعه وسکنه دارد. دوفرسخ مسافت آن تا شهر است. اغلب آنجا عرب خراسانی

می باشند. آب آن شیرین است. کنار جاده کاشان واقع است.

محصولات - جو و گندم، جوزق، کرچک .

بذر - شتوی: ۳۰ خروار. صیفی: ۷ خروار .

عمله جات وخوش نشین- ۲۵ خانوار .

مالیات - نقد: ۱۴ تومان. جنس: ۶ خروار .

مزرعه جنت آباد :

قنات آن قدیم است ولی در عهد شاه مرحوم دایر شده ولی نقص کلی

دارد به جهت آن که هروقت باد شدیدی حرکت می کند مثل قنات یزدان شنه انباشته می شود. قلعه وسکنه ندارد. رعایای آن در قلعه حصار شنه ساکن می باشند. ملکی رعایاست .

محصولات - شتوی: جو و گندم. صیفی: هندوانه، جوزق .

بذر - شتوی: ۱۵ خروار. صیفی: ۳ خروار .

عمله جات - قریب پنج خانوار ساکن حصار شنه دارد.

مالیات - نقد: ۵ تومان و ۳ هزار و ۶۰۰ دینار. جنس: ۳ خروار .

قریه مبارک آباد :

قنات آن قدیم است در عهد شاه مرحوم دایر شده، بسیار معتبر است . آب شیرین گوارا دارد، ملک با استعداد. يك فرسخی شهر واقع است. باغ معتبر دارد. همه نوع محصول در آنجا خوب می شود. قلعه وسکنه دارد .

محصولات - شتوی: گندم، جو. صیفی: خربزه، هندوانه، جوزق، کرچک.

بذر - شتوی: ۸۰ خروار. صیفی: ۱۵ خروار .

عمله جات - ازایل سعدوند و خلیج: ۴۰ خانوار .

مالیات - نقد: ۳۲ تومان و ۵ هزار. جنس: ۱۵ خروار .

مزرعه جعفر آباد :

قنات آن قدیم بوده بعد از مخروبه شدن در عهد شاه مرحوم و اوایل این دولت آباد شده. قنات او متوسط است اراضی هم متوسط . قلعه وسکنه ندارد اغلب عمله جات آن در قریه حسن آباد ساکن می باشند .

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: جوزق، کرچک .

بذر - شتوی ۲۰ خروار. صیفی: ۳ خروار .

عمله جات - ۱۰ خانوار .

مالیات - نقد: ۶ تومان. جنس: ۲ خروار .

مزرعه فرج آباد سنگ نر اشها :

قنات بسیار مختصری دارد و اغلب اوقات بعضی از مردم که با او عناد دارند

اورا خراب می کنند. در این دولت آباد شده است. قلعه و سکنه ندارد. اهالی در سایر قلاع مسکن دارند.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: جوزق، کرچک.

بذر - شتوی: غروار. صیفی: ۱ خروار و ۵۰ من.

عمله جات - غروار.

مالیات - نقد: ۲ تومان و ۲ هزار و ۵۰۰ شاهي. جنس: ۵ خروار.

مزرعه شورک آباد:

مشهور به قنات نو. در عهد شاه مرحوم دایر شده. از قنات قدیم می باشد.

آب آن خوب است. اراضی آن کم استعداد است. تاشهر دوفرسخ است. رعیت آنجا ساکن حسن آباد است.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: جوزق، کرچک، خربزه.

بذر - شتوی: ۲۵ خروار. صیفی: ۵ خروار.

عمله جات - ۱۰ خانوار.

مالیات - نقد: ۴ تومان. جنس: ۳۰ خروار.

مزرعه رضا آباد:

قنات مختصری می باشد. در این دولت آباد شده. از قنات قدیم می باشد.

آب و زمین کمی دارد که درست دخل آن به خرج قنات او وفا ندارد. در دو فرسخی شهر می باشد، رعیت آن در سایر قلاع می باشند.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: جوزق، کرچک.

بذر - شتوی: ۱۰ خروار. صیفی: ۲ خروار.

مالیات - نقد: ۲ تومان و ۸ هزار. جنس: ۵ خروار.

عمله جات - ۵ خانوار.

قریه حسین آباد:

ملکی سرکار علیّه عالیّه شکوه السلطنه و غیره (۱). از قنات بسیار مختصر.

درعهد شاه مرحوم آباد شده. ازقنوات قدیم است. آب وزمین کمی دارد. دخل

آن وفایه خرج دارد (۱). دردو فرسخی شهر واقع است.

محصولات - جو، گندم، جوزق، خریزه، هندوانه .

عملهجات و خوش نشین - ۱۰ خانوار .

بذر - شتوی: ۸ خروار. صیفی: ۲ خروار .

مالیات - نقد: ۶ تومان و سی شاهی. جنس: ۲ خروار و ۶۰ من.

قریه فرح آباد بزرگ :

ملکی علماء است. قنات معتبری است. درعهد خاقان مغفور دایر شده .

ازقنوات مخروبه قدیم است. خریزه آنجا بسیار خوب می شود، سایر محصولات

هم خوب است. آب شیرین گوارا دارد . دردو فرسخی شهر واقع است. قلعه

وسکنه دارد .

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: خریزه، جوزق .

بذر - شتوی: ۶۰ خروار. صیفی: ۸ خروار .

عملهجات - ۱۲ خانوار. نفوس - ۳۲ نفر.

مالیات - نقد: ۱۰ تومان. جنس: ۴ خروار .

قریه حاجی آباد لکها :

ازقنوات قدیم است. دراین دولت دایر شده. ازقنوات مرغوب می باشد.

همه نوع محصول خوب دارد. مالیات آن تیول است. دریک فرسخی شهر واقع

است. قلعه وسکنه دارد ورعیت آن طایفه لك سعدوند است.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: خریزه، جوزق، کرچك .

بذر - شتوی: ۶۰ خروار. صیفی: ۱۰ خروار .

مالیات - نقد: ۱۰ تومان و ۵ هزار. جنس: ۸ خروار و ۵۰ من.

عملهجات و خوش نشین - ۷۲ خانوار. نفوس - ۳۱۰ نفر.

قریه مومن آباد :

ازقنات قدیم است. محمد حسین خان خلیج اورا درعهد خاقان مرحوم دائر نموده. مثل این قنات در قم یسافت نمی شود. خربزه آن بسیار خوب می شود. سایر محصولات اوخوب است. يك قطعه باغ بزرگ وآب شیرین دارد. درقلعه آن سکنه زیاد است. غالب رعیت آنجا طایفه لك سعدوند است.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: خربزه، جوزق.

قطعه باغ - ۸۰ جریب.

بذر - شتوی: ۱۰۰ خروار. خربزه کاری: ۱۰۰ خروار. اراضی جوزق

کاری: ۱۵ خروار.

عمله جات - ۹۴ خانوار. نفوس - ۲۷۲ نفر.

مالیات - نقد: ۱۱۸ تومان. جنس: ۷۰ خروار.

مزرعه کول کان :

ازمزارع قدیمه است. درعهد خاقان مغفور آباد شده است. ازقنات معتبر است. جوزق اوخوب می شود. قلعه ندارد. رعیت آنجا درقلعه مؤمن آباد ساکن می باشند. اغلب سالها درجزو زراعت مؤمن آباد زرع می شود. رعیت آنجا طایفه لك سعدوند است.

محصولات - جو، گندم، جوزق، خربزه.

بذر - شتوی: ۲۰ خروار. صیفی: ۶ خروار.

عمله جات - ۲۰ خانوار.

مالیات - نقد: ۱۹ تومان. جنس: ۶ خروار.

مزرعه عباس آباد :

ازقنات قدیمه است، درعهد شاه مرحوم دایر شده. آب آن گوارا و شیرین است. خربزه آن خوب می شود سایر محصول هم خوب است. در دو فرسخی شهر واقع است. رعیت آنجا غالباً طایفه لك سعدوند است وعمله جات آنجا ساکن مؤمن آباد هستند.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: خربزه، جوزق.

بذر - شتوی: ۳ خروار. صیفی: ۷ خروار.

عمله جات - ۲۰ خانوار.

مالیات - نقد: ۳۰ تومان. جنس: ۱۵ خروار.

قریه خلیج آباد:

مشهور به حاجی آباد از قنوات قدیمه و آب آن بسیار است ولی زیاد شور و تلخ است و محصول آن به جهت شوری آب خوب نمی شود ولی یونجه در آنجا خوب به عمل آید. طاحونه معتبری دارد که به قدر همه محصولات سایر قنوات منافع می دهد. مالیات آن ده تومان است.

مزرعه خممار خان علیا:

از قنوات جدید می باشد و تا حال خوب دایر نشده. غله کاری و جزئی صیفی کاری می شود. قلعه و سکنه ندارد. مالیات غله کاری می دهد: ۲ خروار و ۴۰ من.

مزرعه جمشید:

از مزارع جدید است و حال چندان آبی ندارد و بی الجمه غله کاری در آن می شود. مالیات آن: ۱ خروار و ۶ من.

قریه زعفرانی:

از قنوات قدیمه است. محمد حسین خان کاشی اورا آباد نموده. در عهد خاقان مغفور. در جنب قریه سراجیه واقع است. آب آن متوسط است. اراضی مرغوبه دارد. غله او و خربزه خوب می شود. در دو فرسخی قم واقع است. غالب محصول آن خربزه است.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: خربزه، جوزق.

بذر - شتوی: ۳۰ خروار. صیفی: ۴ خروار.

عمله جات - ۱۲ خانوار.

مالیات - نقد: ۱۰ تومان. جنس: ۴ خروار.

قریه خمار خان سفلی :

در جنب قریه زعفرانی واقع است. اهالی قم آن را در عهد شاه مرحوم آباد نموده اند. آب و اراضی متوسط دارد. غله کاری و خرزیه و جوزق کاری می کنند. در دو فرسخی واقع است. منافع صیفی آن بیشتر از شتوی می باشد. آب شیرین و قلعه جدیدی دارد.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: خرزیه، جوزق.

بذر - شتوی: ۳۶ خروار. صیفی: ۶ خروار.

عمله جات - ۱۵ خانوار.

مالیات - نقد: ۱۵ تومان. جنس: ۸ خروار.

قریه سراجیه :

از قنات قدیم است و از قدیم خراب نشده است. آب شیرین گوارا دارد. در دو فرسخی واقع است. آب آن نسبت به اراضی فاضل است. محصول صیفی آن تمام خرزیه است شتوی آن غله کاری است. آبادی معتبر دارد. از قراری که از کتب معلوم می شود در قدیم اکثر این قنات از توابع سراجیه بوده است. از خرابه های قدیم معلوم که حالا خمس آن وقت آبادی ندارد. محصولات - جو و گندم، خرزیه.

بذر - شتوی: ۱۰۰ خروار. صیفی: ۲۹ خروار.

عمله جات - ۶۵ خانوار.

مالیات - نقد: ۱۷۰ تومان. جنس: ۷۰ خروار.

قریه علی آباد :

از قنات معتبر است. همه نوع محصول در او خوب می شود. در جنب سراجیه واقع است. در طرف غربی از آن قدری وقف حضرت معصومه - سلام الله علیها - است. صیفی آن بیشتر جوزق و خرزیه است و صیفی آنجا بهتر از شتوی می باشد. قلعه و سکنه دارد. رعیت آنجا هم طایفه سعدوند و اهالی یزد و اهالی قم می باشند. آب آنجا شیرین و ملکی جناب متولی باشی است.

محصولات - جو، گندم، خربزه، جوزق، کرچک و..

بذر - شتوی: ۴۰ خروار. صیفی: ۷ خروار.

عمله جات - ۲۰ خانوار.

مالیات - نقد: ۱۴ تومان و ۷ هزار. جنس: ۷ خروار، تخفیف ۳ خروار.

قریه رستم آباد :

ازقنات قدیمه و در این دولت مرحوم حاجی سید جواد مجتهد اورادایر نموده اند. آب شیرین و قلعه و سکنه دارد. محصول آن بد نمی شود. همه نوع محصول دارد. در جنب اراضی سراجیه واقع است.

محصولات - جو، گندم، جوزق، کرچک، خربزه و..

بذر - شتوی: ۵۰ خروار. صیفی: ۱۰ خروار.

عمله جات - ۲۰ خانوار.

مالیات - نقد: ۱۱ تومان. جنس: ۴ خروار.

قریه دولت آباد :

تحت سراجیه ازقنات قدیمه است. آب اوشور است به این واسطه غله آنجا خوب نمی شود ولی جوزق او خوب است. تنباکو در آنجا خوب به عمل می آید. درسه فرسخی واقع است. قلعه معتبر و سکنه دارد. درعهد شاه مرحوم اورا آباد نموده اند.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: جوزق، تنباکو.

بذر - شتوی: ۶۰ خروار. صیفی: ۲۰ خروار.

عمله جات - ۲۵ خانوار، نفوساً: ۷۲ نفر.

مالیات - نقد: ۳۰ تومان. چنس: ۲ خروار و ۸۰ من.

قریه مروارید :

ازقنات قدیمه است، درعهد شاه مرحوم آنرا آباد نموده اند. آب متوسط شوری دارد. اراضی آن متوسط است. غله آن خوب نمی شود و جوزق آن متوسط است. قلعه و سکنه مختصری دارد. درحوالی دولت آباد واقع و تا شهر

سفرسوخ است :

محصولات - شتوی: جو، گندم، صیفی: جوزق.

بذر- شتوی: ۲۵ خروار، صیفی: ۳ خروار .

عمله جات - ۸ خانوار .

مالیات - نقد: ۶ تومان . جنس: ۴ خروار .

قریه حاجی آباد :

در جنب مبارك آباد دريك فرسخی شهر است. جناب متولی آنرا احداث

نموده اند. محصول آن خوب می شود. آب شیرین و قلعه دارد. عمله جات اوهم

از اهل قم و ایل سعدوند است .

محصولات - شتوی: جو، گندم، صیفی: همه چیز دارد.

بذر- شتوی: ۳۰ خروار، صیفی: ۵ خروار .

عمله جات - ۱۵ خانوار .

مالیات - نقد: ۲ تومان و ۵ هزار . جنس: ۵۰ من.

قریه نواران :

از قنوت قدیمه است، در این دولت آنرا جناب متولی دایر نموده است.

از قنوت معتبر است. آب شیرین و غله متوسط دارد. جوزق او خوب می شود .

آب او به قدر يك آسیا گردان می باشد. طاحونه و قلعه و سکنه دارد. غالب رعیت

آنجا طایفه سعدوند است. در دو فرسخی شهر واقع است.

محصولات - شتوی: جو، گندم، صیفی: خربزه، جوزق.

بذر- شتوی : ۵۰ خروار، صیفی: ۱۰ خروار .

عمله جات - ۲۱ خانوار .

مالیات - نقد: ۱۴ تومان، جنس: ۵ خروار .

قریه حسن آباد :

از قنوت توابع سراجیه است. خراب بوده و اورادر عهد خاقان مغفور دایر

نموده اند. آب شیرین دارد و جمعیت زیاد در آنجا ساکن می باشند ولی اراضی آن

چندان قابلیت ندارد. باغ مشجر در آن جامی باشد. رعایای دهات دور آنجا به واسطه حمام و مسجد در قریه حسن آباد که در دوفرسخی است باشند.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: جوزق، خربزه.
باغ - ۱ قطعه.

بذر - شتوی: ۴۰ خروار. صیفی: ۸ خروار.

عمله جات ساکن - ۴۰ خانوار.

مالیات بعد از وضع موقوفه - نقد: ۸ تومان و ۷ هزار وده شاهی. جنس:

۵ خروار.

مزرعه حصیر آباد:

ملکی طایفه لك سعدوند است. تاشهر سه فرسخ مسافت دارد و آبش شور

است. به واسطه زمین کویر محصول آنجا خوب نمی شود. قلعه ندارد. غله کاری

و جوزق در آنجا [خوب] نمی شود.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: جوزق.

بذر - شتوی: ۱۰ خروار. صیفی: ۳ خروار.

عمله جات - طایفه سعدوند: ۷ خانوار.

مالیات - نقد: ۱ تومان و ۵ هزار. جنس: ۱ خروار.

مزرعه هاشم آباد:

از مزارع توابع سراجیه می باشد. از قنات قدیمه است. در عهد شاه مرحوم

اورا آباد نموده اند. آب متوسطی دارد. زمین آن با استعداد نیست. در دوفرسخی

واقع است. ملکی رعیت است.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: خربزه، جوزق.

بذر - شتوی: ۲۰ خروار. صیفی: ۴ خروار.

عمله جات که ساکن حسن آباد هستند - ۸ خانوار.

مالیات - نقد: ۶ تومان. جنس: ۷ خروار.

قریه شاه آباد سفلی :

ملکی مرحوم میرزا یوسف مستوفی الممالک می باشد الا یک دانگ آن که ملک دیگران است. از قنات بسیار معتبر است و در جنب آن قنات جزستان است که آن هم از مال آن مرحوم است و منافع آن را قرار داده اند صرف قهوه و غلیان سرمقابر اجداد و اولاد خودشان بشود. آب اوشیرین و اراضی خوب دارد. قلعه و سکنه معتبر در آنجا است. محصول اوهر نوع خوب می شود . محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: خربزه، هندوانه، جوزق، کرچک. بذر - شتوی: ۱۲۰ خروار. صیفی: ۱۰ خروار . عملجات - ۳۰ خانوار .

مالیات - از بابت یک دانگ اهل قم، نقد: ۶ تومان. جنس : ۲ خروار.

قریه احوص آباد :

از قنات قدیمه است. احوص اسم اول رئیس اعراب اشعری است که به قم آمده اند. در عهد خاقان مغفور او را ثانیاً آباد نموده اند بعد از آن جناب متولی باشی آنجا را خریده سعی کامل در آبادی آن نمودند . خیلی خوب آباد شده . آب شیرین و اراضی خوب دارد. در دو فرسخی شهر واقع است. قلعه و سکنه دارد. قدری از آن هم ملک دیگران است. محصول آنجا بد نمی شود .

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: خربزه، هندوانه، جوزق، کرچک. بذر - شتوی: ۴۵ خروار. صیفی: ۸ خروار .

عملجات - ۱۵ خانوار ، ۳۸ نفر.

مالیات - نقد: ۶ تومان. جنس: ۳ خروار و ۵۰ من.

قریه دولت آباد :

مرحوم حاجی سید جواد مجتهد قمی. از قنات قدیمه است. در کنار رودخانه قم بعد از آفتابی شدن آب آن دو فرسخ در میان رودخانه می افتد و می رود تا به اراضی او برسد. آب آن متوسط، اراضی آنجا مرغوب است. هندوانه او خوب می شود. در عهد این دولت آباد شده. آن مرحوم باغی هم در آنجا احداث

کرده نزدیک جاده درجنب قمرود واقع است. قلعه وسکنه دارد.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: هندوانه، خربزه، جوزق، کرچک.

بذر- شتوی: ۵۰ خروار. صیفی: ۱۰ خروار.

عملهجات - ۱۵ خانوار.

مالیات - نقد: ۱۵ تومان. جنس: ۵ خروار و ۵۰ من.

قریه بطنی جرد:

ازقنات قدیمه و وقف برحضرت معصومه سلام الله علیهاست. اراضی آن

به قدر آب آنجا نیست. فی الجمله آبش شور است. منافع اوصرف مواجب

خدام و سایر چیزهای لازمه حضرت می شود. قلعه وسکنه دارد. در دو فرسخی

شهر واقع است. جوزق و تنباکوی اوبد نمی شود.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: جوزق، تنباکو، خربزه.

بذر- شتوی: ۲۱ خروار. صیفی: ۶ خروار.

عملهجات - ۳۲ خانوار، ۱۱۵ نفر.

مالیات - ندارد موقوفه است.

قریه قاسم آباد:

ازقنات قدیمه است. آب آن ازطرف شمال به جنوب می رود. در قدیم

آن محل بسیار آباد بوده که حال عشر آبادی سابق را ندارد. قریب چهارده

رشته قنات داشته که حال دورشته آن آباد و دوازده رشته خراب دارد. آب آنجا

شیرین است. محصول آنجا بد نمی شود. از مزارع متوسط است. در سر راه کاشان

واقع است. هندوانه خوب دارد.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: هندوانه، جوزق.

بذر- شتوی: ۳۰ خروار. صیفی: ۵ خروار.

عملهجات - ۶ خانوار.

مالیات - نقد: ۱۰ تومان. جنس: ۷ خروار.

مزرعه زالون آباد :

از توابع قاسم آباد است. از قنات قدیمه است. آب اوشور و اراضی آنجا کویر است. قابلیت چندان ندارد. قلعه و سکنه ندارد. رعیت آنجا در قلعه قاسم آباد ساکن می باشند و هر دورشته قنات و ملک مال آقا اسدالله مقوم می باشد. زالون آباد با قاسم آباد زرع می شود. جوزق اینجا بدنیست. در سه فرسخی شهر واقع است. غله اش تمریفی ندارد .

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: جوزق، کرچک .

بذر - شتوی: ۲۰ خروار. صیفی: ۳ خروار .

عمله جات - در جزو سکنه قاسم آباد نوشته شد.

مالیات - نقد: ۵ تومان. جنس: ۳ خروار .

قریه نصرت آباد :

در علیای بلد واقع است. آب او فی الجمله شوری دارد. اراضی آن مرغوب است. خربزه و جوزق او خوب می شود. قنات او جدید است. صدر المعالم اردبیلی او را احداث نموده. در سر راه ساوه واقع است. یکصد خروار جمع مزرعه ابرستجان را هم متصرف شده و با حقابه رودخانه زراعت می کنند. قلعه بسیار بزرگی در آنجا ساخته اند که نظیر آن در قم نمی باشد. گندم در آنجا خوب می شود. سکنه آنهم از اهل قم و هم از خارج. در یک فرسخی واقع است .

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: جوزق، کرچک، خربزه، هندوانه، کنبج است .

مالیات - نقد: ۲۴۰ تومان. جنس: ۲۰۰ خروار .

بذر - ۲۰۰ خروار .

عمله جات - ۴۰ خانوار .

قریه نظر آباد :

مشهور به فرج آباد در صفحه مسیله واقع است. ملکی طایفه نفر است که شتران بارکشی سپرده آنها می شود. عمده محصول آنها گندم و جو است. در

تابستان آب او شور است مجصول صیفی ندارد. در بهار وزمستان به واسطه حرکت کردن رودخانه ساوه در آنجا و مسیله چند مزرعه غله پروری دارند و غله کاری می کنند. عمله ورعیت آن عرب «کله کو» می باشند.

محصولات - جو، گندم و جزئی جوزق است.

مالیات - نقد: ۲ تومان. جنس: ۱۰ خروار.

بذر - ۴۰ خروار.

مزرعه شریف آباد :

وقف حضرت معصومه سلام الله علیهاست. در جنب اراضی قمرود واقع است. آب آن متوسط، اراضی مرغوب دارد. سکنه در قلعه دولت آبادند.

محصولات - شتوی: جو، گندم. صیفی: هندوانه، جوزق.

بذر - شتوی: ۲۵ خروار. صیفی: ۵ خروار.

عمله جات - ۱۰ خانوار.

مالیات - ندارد. موقوفه است.

مزرعه قنبر علی :

از مزارع جدید است. چون درست آباد نشده الان مشغول آبادی آن می باشند. فی الجمله آبی و جزئی غله کاری دارد.

مزرعه شکر آب :

در صفحه قمرود واقع است. آب کمی دارد. ملکی اهالی قمرود می باشد. تازه آباد شده.

محصولات - شتوی: جو و گندم: صیفی: هندوانه، جوزق.

بذر - [شتوی]: ۱۰ خروار. [صیفی]: ۲ خروار.

عمله جات - اهل قمرود.

مالیات - ۱۰ تومان.

مزرعه فتح آباد البرزی :

در سابق آباد بوده، در چهارده و پانزده سال قبل از باران بهاری خراب

شد و تا حال دایر نشده، از آبادی اولان قلعه و غلیان فروشی در سر راه طهران دایر است. هندوانه آنجا خوب می شود. غله کاری متوسط است.

مزرعه مهدی آباد :

مقرب الخاقان میرزا مهدی (۱) "اورا جدیداً احداث نموده ولی تا حال آب اوبه سر زمین نیامده که معلوم شود چه حالت دارد. جزئی آبی که در این سنوات در آمده شیرین است.

مزرعه رحمت آباد :

از رود آب رودخانه ساوه مشروب می شود ولی چند سال است بند آن را آب برده دیگر اورا آباد نکرده اند تا بعد چه شود.

جبال و معادن

کوه گدن گلمز :

مشهور به کوه نمک در غربی شهر دراول ملک جعفر آباد ساوه واقع است. تاشهر قم چهار فرسخ است. نمک سفید شفاف دارد ، به طریق چشمه سار از دره های آنجا جاری است قدری که می رود بسته می شود . نمک قم و عراق تا کرمانشاهان از آنجاست .

کوه نمک از چهار طرف چهار فرسخ است که از هر طرفی يك فرسخ مسافت دارد. از این قرار به قاعده مساحت دوهزار و چهار صدوسی و نه خروار بذراشتان زیر کوه است. وقتی در عهد سلف یکی از اهل بدعت کوه را اجاره کرده مالیات بر آنجا بسته همان سال چشمه سار او به کلی خشک شد رفیع بدعت او شد. کسی بالای کوه نمی رود یا به واسطه صعوبت مسلک یا به جهت تسمیه گدن گلمز. می گویند جن در بالای او مسکن دارد و غرایبی در آنجاست که هر کس بر آنجا برود بر نمی گردد .

در این عهد ها شنیده نشده که کسی بالای کوه رفته باشد اما جن بودن در بالای کوه حرف غیر معقولی است بلکه در بالای کوه چشمه سارهای نمک و دره هایی است که نمک از آنجا می جوشد و زمین آن دره ها مثل منجلا ب و لجن زار است. آدمی که در یکی از دره های بالای کوه برود چون بخواهد از دره بیرون آید در وقت بالا آمدن به واسطه لجن و رطوبت زمین های آنجا لیز است پایش بند نمی شود که خود را از دره ها بیرون آرد، لابد در همان جا می ماند و بر نمی گردد و ممکن است که در گذار آن کوه نمک بیاندازند و بالا و پایین روند .

کوه یزدان :

در يك فرسخی شهر قم بلکه نزدیک تر در طرف غربی واقع است . سنه
فرسخ طول ونیم فرسخ عرض دارد. می گویند هزار و سیصد دزد دارد و از قرار
که حقیر دیدم باید چنین باشد. چشمه سار کوچکی در آنجاست که قابل زراعت
نیست. هیزم خوب دارد. ثلث طایفه زندیه در وقت زمستان در آنجا هستند و به
اسم «یزدان» از آن جهت خوانده می شود که پیش از بنای اعراب شهر قم را، بزرگ
موجودان که در قریه ابرستجان - که در دامنه این کوه است - منزل داشته، اسم او یزدان
فاذا ر بوده و این کوه را مرتع حشم خود قرار داده. لہذا به کوه یزدان شهرت گرفته .
در آنجا سنگ های تخته هست که هر یکی يك ذرع عرض و دو ذرع طول دارد
و از کوه بدون حجاری برخاسته می شود . سنگ بست قنات مبارکه ناصری
که آبش در شهر قم می نشیند از آن سنگ ها شده. این کوه چندان از تقاعی ندارد.
شکار کبک و بعضی طیور در این کوه می شود چنان که مکرر روزهای زمستان و
پاره ای اوقات در اینجا با سرکار والا امیرزاده حکمران دام اقباله العالی آمده و
کبک شکار فرموده اند .

این کوه در نزدیکی رودخانه بوده چندان مسافتی ندارد .

کوه کلاه قاضی :

در يك فرسخی شهر قم است. شباهت به عمامه دارد و قنات مبارکه ناصری
که آبی تلخ دارد و برای ریختن اهل قم است از کنار آن کوه جاری شده .
سنگ گچ قم را از آنجا به شهر می آورند، بسیار گچ پر قوت خوبی دارد. گچ
پزهای قم به خلاف دار الخلافه خودشان گچ را کوبیده و بیخته می فروشند. بعضی
سالها خروار دیوانی به سی شاهی و بعضی سالها سی و پنج شاهی می شود. در
آنجا هیزم و گیاه نیست.

کوه نرداغی :

در يك فرسخی قم واقع است. تمام سنگ او سنگ آهک است و سنگ های
قبور مسلمین از اوساط الناس را از آن سنگ ها می کنند. سنگ فرش و ازاره خانه ها

وحوض‌های شهر قم از آنجاست. گیاه‌چندانی ندارد. دامنه آن کوه مرتع گوسفند دارهای شهر قم است. چشمه و آبی ندارد. از آنجا تا رودخانه چندان مسافتی نیست.

کوه خضر:

قبله شهر قم است. در بالای او مسجدی یعنی نمازخانه‌ای ساخته‌اند که حضرت خضر را در آنجا دیده‌اند. مسجد مختصر خوبی است. در دامنه آن کوه قریه مخروبه مسگران است که از تلال آنجا مس بیرون می‌آورده‌اند. می‌گویند هر چه خرج بیرون آوردن مس می‌شده يك عشر کمتر عاید می‌شده است به واسطه نقصان يك عشر آن معدن متروک افتاده است.

تقریباً از شهر تا کوه يك فرسنگ می‌شود. در بین راه آسیایی است و از اول دامنه تا قله کوه پلکان‌های سنگی که از خود کوه است ترتیب داده‌اند که باید پیاده از آن پله‌ها بالا رفت، نمی‌شود سواره بدانجا رفت. حتماً باید به قدر سیصد پله را بالا رفت. از سایر کوه‌های مذکوره بلندتر است که لامحاله ارتفاع این کوه چهار مساوی آنهاست. در بالای کوه چشم‌انداز خوبی است مثل قله البرز و تل‌هرز طهران، دهات و شهر قم نمایان. در بالای قله حیاط سنگی و اطاقی و دو ایوان و يك مسجد محراب داری است. مخصوصاً يك روز در خدمت سرکار والا در آنجا به سر بردیم، بسیار جای باروح و طراوتی است. دیده‌شدن خضر را در آنجا چیزی از خود نمی‌گویم اما الحق بالای آن کوه جای مرتاضین و کسانی است که از خلق می‌خواهند کناره کنند و کامل شوند. از آثار چنین معلوم می‌شود که در هر عصری یکی از اولیا چندی در آنجا به سر برده‌است. در بهار محل تماشای اهل قم آنجاست به خصوص در روز سیزده عید. تمام این کوه از سنگ است. چند دره مهیبی دارد. در بروی مسجد هم نمازخانه و معبد کوچکی است که از سنگ بنا شده است.

کوه دو برادران:

در پهلوی کوه خضر است. دو کوه است ملاصق و مقارن هم به شکل

مخروطی. گویا معمار از روی قرینه آنها را باهم ساخته است. عرض و طول و ارتفاع هر دو مقابل هم است. در محاذی آنها قلعه خرابه‌ای در سر کوه واقع است مشهور. گویا اهل قلعه جات در وقت انقلاب و لشکر کشی اسباب خود را به آنجا می‌برده‌اند.

در این کوه چشمه‌ساری ندارد و تمام از سنگ است.

خالصه جات

موافق معمول ولایت .

قریه شمس آباد :

قنات آن دوفرسخ در بالای بلد واقع است و اراضی و محل زراعت از آنجا نایک فرسخ در پایین بلد واقع است . هم آب قنات دارد هم آب رودخانه . آب قنات آن بر روی آب رودخانه می افتد و در بین مسافت چهار طاحونه دارد ، هر دو طاحونه در جنب یکدیگر . طواحین او را همه ساله حکومت به حکم دولتی به قاعده معموله به جماعت خبازقم اجاره می دهد و جماعت خباز مجبورند که باید گندم خود را در آنجا برده ، آسیا کنند و در جزو مالیات اجارات آنها را به حکومت کارسازی می کنند و سادات اخوی طهران از این طواحین حق ملکی دارند که هر ساله از حکومت مبلغی از بابت اجاره طواحین می گیرند و این مطلب در کتابچه دستور العمل همه ساله ضبط است .

آبش زیاد و محصولش خوب است لیکن چون اغلب سنوات محصول قم ازشتوی و صیفی مبتلای آفات سمای و کم آبی می باشند آنجا هم حالت سایر مزارع قم را دارد . هر وقت آفتی باشد دوهزار تومان کسر دارد و اگر آفتی پیدا نشود و حاکم مراقب باشد دوسه هزار تومان علاوه بر جمع دیوانی می برد . قلعه مختصری دارد که خراب شده ، جای آبادزیدی ندارد که برزگرو عمله جات شب و روز در آنجا بمانند همگی شب به شهر می آیند . اگر دولت سیصد تومان خرج کند و اطاق های قلعه را مرمت نماید که کارگران شمس آباد در همانجا بمانند فایده دوچندان پیدا می شود و دیوان کمتر اجرت عمله و مزدور می دهد . حصاد

وبرزگری که روزی چهار فرسخ از شهر بیاید و برود در روز چه قدر می تواند کار بکند ؟ .

شمس آباد جزو توابع و حرمه شهر است . نزدیک لنجرود و صرم و خورآباد است . صیفی و شتوی او خوب می شود . این قریه از املاک مرحوم عبدالله خان اصفهانی امین الدوله حکمران قم بوده است . دیوان عوض باقی آن راضبط نموده است و به خالصه معمول داشته است . دراول این کتابچه مسطور شد که عبدالله خان امین الدوله حکمران هزار و هشتصد خروار آب را از رودخانه که حق رعایا بود برداشته به شمس آباد ملک خود برد و بارعایا قرار گذاشت که پس از درآمدن آب از قنات شمس آباد باز این هزار و هشتصد خروار آب را به رعایا بدهد . چون آب قنات درآمد به حکم حکومتی خود آب رودخانه را به رعایا نداده ، معمول داشت که این هزار و هشتصد خروار آب رودخانه در شمس آباد بیاید . به واسطه این مخالفت عهد و تعدی فاحش باید نگریست که در این صفحه شمس آباد جزو خالصه نوشته می شود و عوض باقی عبدالله خان این قریه ضبط دیوان می شود . بیچاره در زندگانی که قریه خود را ضبط دیوان دید و پس از مردن این نام بد را به جهان گذاشت که پس از پنجاه و شصت سال مثل من سیاحی آمده در این کتابچه چنین مطلبی می نگارد . فیه عبره للناظرین . محصولات - شتوی : غله است . صیفی : خریره ، هندوانه ، جوزق ، کرچک ، کنجد ، تریاک است .

بذر - شتوی : ۲۶۰ خروار . صیفی : ۲۵ خروار .

مالیات - از بابت جمع مقاطعه دیوانی . بعد از وضع ملاحظه خرج قنات و تعمیر قلعه و مخارج بذر و نسق زراعت : ۲۵۰۴ تومان .
عمله جات - از همه جهت : ۱۰۰ نفر (ساکن قلعه که دشتیان است : ۱۰ نفر . ساکن شهر : ۹۰ نفر) .

قریه شاه آباد علیا :

وقتی آباد بوده است و از رودخانه قم حق آبی داشته . در این اوقات

مخروبه است و همان آب اورا مقرب الخاقان میرزا مهدی آشتیانی عوض مواجب قبول نموده است در عوض نود تومان ، و چون صاحبان باغات به قدر کفایت آب ندارند از او اجاره می کنند و به باغات خود می برند . قلعه آن خرابویی سکنه است و محل زرع لم یزرع است .

قریه قمرود :

ده بسیار معتبری است از آن که دست تطاول حکام به آن جا نمی رسد و این فقره به واسطه اتفاق اهالی آنجاست چه آن که اهل آنجا نصیری مذهب علی الهی هستند و از مردم کناره دارند . نائب و مستأجر را به خانه های خود نمی برند و از کارشان کسی آگاه نیست . حق دیوانی خود را حاضر کرده نقداً به مباشر حاکم و مستأجر می دهند که مأمور برای آنها نیاید . هیچ وقت نزاع ندارند که به حکومت عارض شوند و اگر امری هم اتفاق بیافتد خودشان اصلاح نموده ، از لجاجت یکدیگر به حکومت اظهار می کنند که از آنها جریمه گرفته شود و اکثر آنها صاحب قاطر و الاغ بسیار می باشند و همه وقت عیش و عشرت دارند . در قم که مسکرات کم تر یافت می شود در قمرود بسیار است که نزد خودشان صرف کرده هیچ کس از غیر مذهب خود را شرکت نمی دهند . هر شب تار و طنپورو سور و سرور دارند . طایفه «بژمانلو» هستند . ظاهراً مذهب خود را بروز نمی دهند مگر کسی را که اهل حال و مثل خود علی پرست بدانند . مرا از وضع آنها بسیار خوش آمده که در عرض مدت این حکومت ندیدم عارض بشوند و از برای هم مأمور ببرند . جمعیت آنها زیاد است .

زراعت آنجا یک رشته قنات دارد که بعد از آفتابی شدن آب قنات در آب رودخانه می افتد برای آنها می رود . در بهار به قدر حاجت آب از رودخانه برمی دارند مگر آن که کم آبی بشود که آب از زراعت بلد علاوه نباشد باید به همان آب قنات قناعت کنند (۱) . از املاک مرحوم عبدالله خان امین الدوله

۱ - بند عمری در آنجا داشته که آب از آنجا برده می شده است . شرحی

است که دیوان عوض باقی اوضبط نموده است . اراضی بسیار مرغوب دارد . رعیت آنجا به قدر پانزده خانوار بیشتر نیست ولی اهالی قمرود قریب دویست خانوار می باشند و سرومواشی از قدیم داده می دهند . چند سال بود که حاجی رحیم خان خازن الملك اورا عوض مواجب و مقرری خود تیول نموده بود از حکومت قم موضوع بود لیکن در سنه تنگوزئیل باز از تیول بودن خارج شده و با حکومت است .

در سفلی او مزرعه ایست مشهور به کوه سفید ، و اربابی است . تریاک خوب درین جا به عمل آید . هیچ جای ایران به مثل قمرود زمین قابل و با استعداد نیست . به شرطی که صاحب داشته باشد . بهترین املاک قم قمرود و سراجیه و شمس آباد و جمکران است .

مالیات آن بعد از وضع مخارج - نقد : ۵۱۷ تومان و ۲ هزار . جنس : ۳۴ خروار (قمرود : ۳۰۰ خروار . کوه سفید : ۴۰ خروار) .

و مرا در شرح حال جماعت قمرودی طرفه واقعه ایست که به سلسله قاجاریه خدمت کرده اند :

پس از وفات کریم خان آقا محمد خان از شیراز به طرف ری روان شد . چون به قم رسید نجف خان زندگی در آنجا حکومت داشت و بسیار با اقتدار بود ، آقا محمد خان را به شهر راه نداد . آقا محمد خان در سردروازه ری در کنار سنگری که الان به سنگر معروف است ایستاد ، خواست شهر را بگیرد نتوانست . نجف خان که در محله عربستان منزل داشت هر روز از شهر بیرون رفته به آقا محمد خان شکستی می داد و بعد مراجعت می کرد . هفده روز طول کشید . آقا محمد خان مأیوس شد خواست به طرف ری روان شود اهل قمرود نزد او رفته ، از او وعده التفات خواسته گفتند از دروازه ای که به ما سپرده شده است تو را داخل شهر می کنیم به شرط آن که با ما نیکی کنی . به همین قرارداد او را به باغ سرو کاج بردند که الان هم به همین اسم معروف است و او را داخل شهر کردند . حکم به قتل عام داد . نجف خان تمام اموال و اسباب و جواهر خود را جا گذاشته از دروازه ری بیرون رفت . طایفه

حاجی حسینی کہ الان در قم هستند و اصلشان گرجی است اموال او را دزدیدہ، چون در آن محلہ بودند ہر چہ توانستند بردند و در آن عصر این طایفہ بہ حاجی حسینی معروف نبودند، جمعی معدود بودند کہ حاجی حسین نام در میان آنها ترقی کردہ این طایفہ بہ او منسوب شدند .

خلاصہ چون آقا محمد خان بنای قتل و غارت گذاشت آقا خلیل متولی باشی و شیخ الاسلام و ابو محمد و شیخ محمد سعید نامی بہ شفاعت نزد آقا محمد خان رفتند کہ دست از قتل بردارد. سہ نفر از ترس ضعف کردہ داخل نشدند. آقا خلیل متولی باشی و شیخ محمد سعید یادگیری رفتہ شفاعت کردند . آقا محمد خان قبول نکردہ. آنها از جا برخاستہ، متعرضانہ گفتند ما بہ تکلیف اسلامی خود رفتار کردہ آمدیم محضاً للہ شفاعت کنیم، کنون کہ قبول نمی فرماید بامام حرجی نیست. آقا محمد خان دوبارہ آنها را بہ محضر خود نشانیدہ و شفاعت ایشان را قبول کرد و دست از قتل برداشتند .

آقا محمد خان در همان اوان از خیابان بہ صحن می رفت شخصی در بالای بام بہ تماشا ی او [آمد] بہ تفنگ دار حکم کرد کلاً او را بہ تیرزد. چون کراہت منظر داشتند او را خوش نمی آمد کہ او را تماشا کنند .

قنوات خیرات شهر دارالایمان قم

قنات مبارکه ناصری - که حسب الامر قدر قدر اقدس شهر یاری روحی فداه جاری شده در سنه هزار و دویست و هفتاد و پنج، به قدر سه سنگ آب دارد که به جمیع شهر گردش می کند. مردم به این واسطه دعا گویند و این قنات الحال به دست محمد تقی یک ارباب است که هر ساله مخارجی جهت تنقیه از دولت می گیرد و در کتابچه ثبت است (۱).

قنات میرزا ابوالقاسم - یک دانگ و نیم آن ملک است و نیم دانگ از قلعه میرزا ابوالقاسم است و چهار دانگ وقف شهر است به چند محله مخصوص قم. به قدر نیم سنگ آب دارد.

۱- پیشتر سالی صد و پنجاه تومان به جهت تنقیه می گرفت و در کتابچه ثبت بود، مردم از ارباب شکایت کردند این پول را دیوان نداد تا آن که اعلی حضرت شهر یاری در ۱۳۰۵ سیچقان ثیل به قم تشریف بردند باز سالی صد تومان برقرار فرمودند.

بلوکات

بلوک قم در قدیم الایام بسیار بوده . حدی از حدود قم به همدان و حدی به ری و حدی به اصفهان بوده . قم از جمله چهار شهری است که عرضش صد در صد بوده که قرینه اصفهان و ری و همدان بوده . الان اطراف او را موضوع و مجزا نموده اند . هیچ ولایتی از عراق کمتر از قم بلوک و توابع ندارد ، آنچه باقی مانده بعد از توابع حومه شهر پنج بلوک باقی مانده است که جزو جمع حالیه قم است : جاسب و قهستان و اردهال و واز کرو و قمرود که هر يك از آنها چند قطعه ده دارد الا قمرود که يك قریه بیشتر نیست . و هوای آنها ییلاق است و کوهسار ، سوای قمرود و واز کرو . ا بعد بلوک اینجا جاسب و اردهال است که تاشهر قم هشت فرسخ است و اقرب آنها واز کرو است که تاشهر دو فرسخ است . پیش از گرانی که تعداد نفوس بلوک شهر به قدریست هزار نفر انا ثاذ کوراً صغیراً کبیراً به قلم آمد الان به قدر ثلث آنها باقی مانده است که حالت هریک از دهات در جزو بلوک خود نوشته می شود و کنون که چندین سال است از گرانی گذشته باز یست هزار نفر هستند بلکه بیشتر شده اند .

قهستان

اکثر این دهات کوهپایه و هوای آنها به سردی مایل است . حاصل زمینی کم دارند . اغلب معاش آنها از حاصل اشجار و زغال سوزانی می گذرد . هوایشان در غایت لطافت و آبهایشان عذوبت دارد .

قریه ورجان :

نزدیک ترین دهات قهستان به شهر قم است. هوایی معتدل دارد، نه به گرمی شهر نه به سردی کوهپایه است. آب و ازقنات است که چندان اعتباری ندارد. دوسه مزرعه مختصر دارد. حاصل شتوی آنها گندم وجواست نزدیک به کفایت، و صیفی کاری جوزق است که خوب به عمل می آید. چیزی که تعریف دارد انجیر باغات آنهاست که هر جریبی ده تومان در باغات انجیر آنها عاید می شود. دوام انجیرها تا اول ماه قوس باقی می ماند و حمل به شهر می کنند. مشهور است که سه من انجیر تازه آنها یک من انجیر خشک دارد. لیکن قناتش آسمان نگر است. در آنجا تفنگچی و شکارچی خوب پیدا می شود. در کوهسار آنجا شکار کوهی بسیار است و کبک و تپهو دارند. شصت خانوار در آنجا ساکن است. مسافت آن تا شهر چهارالی پنج فرسخ است. به قریه کهک خیلی نزدیک است. مالک این قریه حاجی محمد کمال تاجر ساکن قم است، رعایا هم قدری در آنجا ملک دارند.

عدد نفوس آنها از این قرار است :

۲۵۰ نفر

ذکور : ۱۳۵ نفر (کبیر: ۶۵ نفر. صغیر: ۷۰ نفر).

اناث صغیراً کبیراً: ۱۱۵ نفر.

[مالیات: ۱۵۴ تومان و ۸ هزار .

قریه سیرویه :

در اعلاى قریه ورجان است. قریه مختصری است. آب آنها از چشمه و قنات است. شتوی آنها جو و گندم، صیفی جوزق و کرچک است. باغات آنها انار و انجیر است. شکار ندارند. مرتع آنها در تلال اطراف آنجا است. نوکردیوانی و ایلات ندارند. خانوار آنها به قدر پانزده می باشد، اغلب زراعت آنها به واسطه کمی رعیت در آنجا زراعت نمی شود. رعایای آنجا نزد صاحبان ملک خیلی قرب دارد. قلیلی کبک و تپهو در آنجا پیدا می شود.

عدد نفوس: ۷۵ نفر (ذکور: ۴۰ نفر. اناث: ۳۵ نفر).

قریه کِهک :

از قراء معتبر قهستان است. در جلگه اتفاق افتاده. قنوات متعدددارد. چون در وسط قهستان است مرتع و جبال آنها کم است. مردم او رعیت پیشه و کاسب هستند، اهل رزم و بزم ندارد. شکار در آنجا نیست. جنگل ندارد. شتوی آنها اغلب گندم و قلیلی جو است. جوزق کاری آنجا در نهایت اعتبار است، خوب نسق می کنند و خوب به عمل می آید.

قنات های آنها آسمان نگر است در سال های کم بارشی خشک می شود. باغات آنها قیسی و زرد آلو و امرود و قلیلی انجیر است. اهتمام آنها در پنبه کاری است. هوای آنجا اعتدالی دارد ولی نمی توان آنجا را بیلاق قرار داد. مردم آنجا الان از این قرار بیشتر است و این عدد در سال های نزدیک به گرانی بوده است کنون زیادتر هستند:

نفر ۷۳۵

ذکور: ۳۲۰ نفر (کبیر: ۱۵۰ نفر. صغیر: ۱۷۰ نفر).

اناث صغیراً و کبیراً: ۴۱۵ نفر.

در قریه کِهک فاشق های خوب می تراشند و کوزه های نازک لطیف می سازند و آهنگری هم می کنند. ده بسیار معتبر بزرگی است. خانه ها و عمارات خوب دارد و چند دکان در اینجاست و در خارج قریه امام زاده ای می باشد. در کوه های اطراف کِهک برج بسیار بلندی می باشد که شرح آن در قریه و شنوه نوشته می شود. از اینجا تا قم چهار فرسنگ است.

قریه پیدهند :

از دهات معتبر قهستان است. تیول شاهزاده محمد هادی میرزا پسر فتحعلی شاه است (۱). یکی از بیلاقات خوب قهستان است، کنار رودخانه، خرمی با

۱- تیول مخارج مقبره فتحعلی شاه طاب ثراه است که تولیت آن با شاهزاده محمد هادی میرزا پسر فتحعلی شاه باشد.

نضارت دارد. نهایت صفا و اعتدال را دارد. از شمران ییلاق طهران بهتر است. عیش این است که تا قم پنج فرسنگ است. قدری حالت اوین طهران را دارد که در دره واقع شده قدری خفگی [دارد]. با سرکاروالا روحی فداه روزی را در آنجا بسر برده ایم و نهایت فرح را دارد.

آب آنجا از قنات است که از دشت قریه کرمجگان جاری است. باغات جنات عدنی دارد. ازهر گونه میوه ییلاقی در آنجا بوده سبب بسیار پرباری دارد. اطراف او تلال و جبال است. کبک و تیهو بسیار و شکار کوهی دارد. دوسه مزرعه هم دارد که یکی از آنها مزرعه «واسان» است که نهایت سردی را دارد. حاصل زمینی آنها کم است بخصوصه صیفی کاری به واسطه سایه اشجار کمتر به عمل می آید. جوترشه که در فصل پاییز علف است و مادیان اسب در آنجا خوب به عمل می آید.

مردم آنجا هفتاد و پنج خانوارند. چند نفر تفنگچی در آنجا هست. نوکر دیوانی و ایلات ندارد.

[عدد نفوس]: ۳۹۲ نفر (ذکور بزرگ: ۹۰ نفر، اناث و اطفال: ۳۰۲)

(نفر).

قریه کرمجگان:

ییلاق قهستان است. جبال راسیات بسیار دارد. آب آنجا بسیار خوب و زیاد بوده اشجار ییلاقی دارد (۱). دوسه مزرعه دراعلی آنجاست یکی «درباغ» و یکی مزرعه «محمدخان» که از شدت سردی در تابستان در سایه آنجایی بالا پوش نمی توان نشست.

«درباغ» از جمله جایهایی باشد که نظیر آن در تمام جهان نیست. بهشت روی زمین است. هرچه در تعریف آنجا نوشته شود کم است. هوایی به غایت ییلاقی دارد. شکار کبک و تیهو در آنجا بسیار است. در کوهسار آنجا پلنگ

۱- تبول مخارج مقبره محمد شاه طاب ثراه است که تولیت آن بامیرزا

آقانام و میرزا باقر است که هر دو برادرند.

خیلی پیدا می‌شود. شکار کوهی دارد. حاصل شتوی آنجا به واسطه ییلاق و سایه اشجار کم است. حاصل مالیاتی به غیر لویا و نخود ندارد. اشجار جوز و سیب و امرود بسیار باشد و سایر اشجار ییلاقی هم هست. انگور آنجا درست شیرین نمی‌شود. خانوار آن به قدر صد می‌شود. جنگل و ایلات و نوکر دیوانی ندارد. در آنجا به قدر بیست نفر تفنگچی پیدا می‌شود. در این جا امام زاده‌ای است که در حوالی آن صفایی و هوای معتدلی است.

در بلوک قهستان به جهت ییلاق قم‌سه مکان است که نظیر آن نایاب است: اول قریه و شنوه که شرحش می‌آید، دوم کرمجگان، سوم بیدهند. اما آب کرمجگان خوب نیست چون به بیدهند می‌رود بهتر می‌شود لیکن شنوه از حیث هوا و آب بر همه جا ترجیح دارد.

چند شبی در کنار نهر رودخانه زیر درختان چادر و دستگاه زده به سر برده‌ایم. در تابستان شب به درجه‌ای سرد بود که خز و سنجاب و البسه زیاد کفایت نکرد همرا به لرزه در آورد. در کنار آتش نشستن نهایت مطلوبی را دارد. عدد نفوس قدیم که حالا بیشترند: ۴۵۰ نفر.

ذکور: ۲۲۲ نفر (مرد: ۱۱۰ نفر. اطفال: ۱۱۲).

اناث صغیراً کبیراً: ۲۲۸ نفر.

قریه ابرجس:

از دهات قهستان است. در ییلاق بودن درجه وسطی دارد: می‌توان در آنجا سربرد. هوایش مانند اراج طهران است. یک طرف او کوهسار و طرفی هموار و دو طرف محل رودخانه کرمجگان و بیدهند است. ده مختصری است. سابقاً مالیات فوق الطاقه داشتند در ممیزی این دولت تعدیل شد. روزگار خوشی دارند. شتوی آنها جو و گندم است. صیفی کاری قلیلی جوزق و لویا و نخود است. آب آنها از قنات کم است. اشجار جوز و بادام دارند. سایر اشجار آنها ییلاقی است. جنگل و ایلات و نوکر دیوانی ندارند. شکار کبک و تیهو در آنجا قلیلی هست. جای باصفایی است.

عدد نفوس پانزده سال قبل این است:

۹۷ نفر

ذکور: ۴۵ نفر (مردکاری: ۲۳ نفر، اطفال: ۲۲ نفر)

اناث صغیراً کبیراً: ۵۲ نفر

قریه فردو:

یلک‌سینی می‌خواهد که درصفا وهوا مانند فردوس برین شود. واقعاً از ییلاقات خوب است. دریلاق و طراوت کمتر ازوشنوه نیست. اغلب در آنجا ییلاق روند. آب اواز قنات و چشمه‌سار است. حاصل زمینی آنجا گندم و جو است. صیفی لوبیا و نخود و قلبلی جوزق و جو ترشه. اشجار باغات آنها جوزو بادام و سایر اشجار ییلاقی دارد.

جبال راسیاتی در آنجا است که قابل سیر و تماشاست. آخر دره کوه‌ها منتهی به مزرعه «پیمال» و «وسف» و «ورپی» می‌شود. این سه مزرعه که کوه و دره است و سکنه‌ای در آنجا ندارد بهترین جایهای روی زمین است. از وشنوه و کرمجگان و ییدهند هزار مرتبه برتر است. ییلاقی و کوه و دره آنجا مشابه لار طهران است. از سیاه پلاس و سرخه سرویورت خانلرخان که جرولار است خوش تر است. عیب لار این است که شبش به غایت سرد و وسط روز آنجا در بعضی ایام به غایت گرمی دارد اما این سه مزرعه در روز و شب به درجه‌ای سرد است. بادهای خوب می‌وزد. در قلب الاسد تابستان آدمی در آفتاب آنجا از سرما طاقت نمی‌آورد. بادهای بسیار خوب در آنجا می‌وزد. نهایت لطافت را دارد. عیب دیگر لار این است که هیچ درخت ندارد و در اراضی آن جز گیاه جاجیق و لسان الثور چیزی نروید و اغلب جایهایش گیاه ندارد اما اراضی و کوههای این سه مزرعه سراسر سبز و خرم بوده، همه جایش چمن‌زار است. بعضی جایهایش شباهت به کلاردشت مازندران دارد.

در خدمت سرکار امیرزاده اعظم روحی فداه از کرمجگان بهوسف آمدیم و چند روزی اقامت کرده، از این سه مزارع بهره‌ور گشتیم. از جمله جایهایی است

که دیدن آنها لازم است .

ازوسف تاقریه وشنوه يك فرسخ است که ازسختی مانند چهارفرسخ راه است. دردو طرف راه که رودخانه باشد درختان بسیاری است . تمام راه سنگلاخ است . کوه های این سه مزرعه شکار بسیار دارد . هیچ سواری حرکت نمی کند مگر آن که دوسه شکار بیاورد . علی الانصال قهقهه کبک به گوش [می رسد] . وقت شکار فره کبک به درجه ای فراوان است که شخص غیر شکارچی هم اگر تبری بیاندازد شکار کبکی خواهد کرد . هیچ وقت نیست که چشم آدمی به بیابان و دامنه بیافتد و پرواز دسته کبکی را نبیند . درندگان هم در این کوه ها بسیار است . بایست نفر شکار جرگه در این جا ممکن است . اهل دهات حول وحوش به واسطه این کوه ها شکارچی شده اند و شب ها در کوه می خوابند .

این سه مزرعه به واسطه سردی منفعتی برای مالکین ندارند . مزرعه ووسف متعلق به میرزا جلال کاشی است . اغلب سال ها گندم و جو در این جاها خوشه نمی بندد . ایل عرب در این مزارع منزل کرده ، بیش از سه ماه نمی توانند در این جادرننگ کنند . اول پاییز ممکن نیست که در اینجا کسی يك روز بماند .

ازوسف تا جاسب يك فرسخ است و از و سف تاقریه وشنوه هم يك فرسخ است . آب رودخانه و سف به وشنوه می رود گوارترین آب هاست . بین راه و سف و بلوك جاسب قنات شاه پسند از مال میرزا محمود فردوی ساکن قم است گوارترین آب هاست . این بنده خوردم و فوراً گرسنه شدم . يك سنگ آب دارد اما در سال برای صاحبش پنج تومان منفعت ندارد جهت آن که از سر مادر این جاها نمی توان زراعت کرد لهذا آب بی مصرف مانده هرزمی رود .

هرچه در توصیف این سه مزرعه نوشته می شود باز حق آنها [ادا] نشده است و مقام گنجایش بیش از این ندارد . بیلاق این سه مزرعه مشهور دنیا است مرتع اهل قریه فردو در زمستان در حسین آباد و شوراب است و تابستان در تلال و جبال اطراف فردو مرتع دارند . شکار کبک و تیهو و قوچ کوهی بسیار است . عدد خانوار قدیم آنها که کنون بیشترند از این قرار است :

۳۶۰ نفر

ذکور: ۱۷۰ نفر . اناث: ۱۹۰ نفر

قریه و شنوه :

تاشهر هفت فرسخ است (۱) . اول ییلاق قم است که جزو بلوک قهستان است مشتمل بر جبال عظیمه . چهار طرف او کوهسار سر به آسمان کشیده . چنان کوه بر آنجا احاطه دارد که وقت هبوب صرصر عاصف در آنجا نسیم ملایمی می وزد به این واسطه توت آنجا به درخت می ماند و توتش خیلی بهتر از توت شمران طهران است . از کثرت لطافت و شهد حمل و نقل به هیچ جا نتوان کرد . هوای آنجا آن قدر لطافت دارد که در شب های تابستان شمع بی فانوس می وزد و اشک نمی کند با وجود این بی بالا پوش نمی توان نشست . تمام شب های تابستان آتش در آنجا مطلوب است و بدون مسخنات و مکيفات اگر چه تریاک باشد نمی توان از سرما در آنجا نشست با آن که بادی نمی آید که شمع را به اشک بیاورد . صبح از خواب برخاستن به قدری سخت و مشکل است که آدمی آرزوی کرسی و حمام دارد و این سردی به واسطه باد و نسیم خارجی نیست بلکه این سردی از جوهر هوای آنجاست و طبعاً این لطافت و اعتدال بدون عوارض خارجی در آنجا هست .

اول ییلاق است که نظیر آن به خوبی یافت نشود . روزهای تابستان حقیر مکرر در آفتاب خوابیدم و عرق نکردم . مدت دوماه در خدمت سرکار امیرزاده حکمران روحی فداه در آنجا در باغ ملاسد الله کنار آسیای اول چادر زده منزل داشتم . دو آسیا در این قریه هست که در اطراف آن آسیاها بهترین ممکنه و شنوه است . آب رودخانه آنجا به گوارایی مشهور است چنانچه با همه آب های اطراف موازنه کرده اند از همه سبک تر بوده است . «آب کوار» قریه لنجرود که در دو فرسخی شهر و نزدیک صرم و خور آباد است از این رودخانه به آنجا می رود و آب

۱ - تیول مخارج مقبره مهد علیای مادر شاه است که تولیت آن با حاجی آغا رضا خان خواجه است .

کوار لنجرود خیلی تعریف دارد.

ازفاضل رودخانه وشنوه صیفی کاری خالصه شمس آباد حقابی دارد که همه ساله حکومت می برد و این فقره به حال رعایای وشنوه مضر است. در سال های کم آبی اهل وشنوه به حکومت تعارفی می دهند که ار آب دادن شمس آباد معاف باشند. قریه وشنوه علاوه بر رودخانه آب قنات هم دارد که تیول حاجی آغا رضا خان خواجه ومتولی مقبره مهندعلیا طاب تراها می باشد .

در خارج وشنوه امامزاده ای است که در ایوان آن تماشا گاه خوبی است وزیر پای آن رودخانه و مزارع است مثل تخت امامزاده قاسم شمران که بیلاق طهران است مرتفع بوده و بسیار با صفاست .

در يك فرسخی وشنوه غاری است که در بین راه وشنوه تا غار سه گذار دارد و در گذار آخر که به طرف غار سرازیر می شود يك چمن سبز خرم کوچکی است که درخت های پید کهن و جوان در آنجاست و هشت اصله درخت چنار دو ساله دارد . منتهای این چمن تنگه ای است که دو یست ذرع عرض آن است و منتهی به رودخانه می شود و در آن رودخانه درختان پید است .

غار در سمت شرقی چمن واقع است . طول در غار يك ذرع و يك چارک است و عرض آن يك ذرع است و اصل خود غار پنج ذرع طول و سه ذرع عرض دارد . سمت غربی غار حوضی است سنگی که سه ذرع طول و دو ذرع عرض دارد و در سمت شرقی که بالا می رود به صفة روشنی می رسد . در میان آن صفة حوضی است به قدر سنگاب بزرگی که عمق آن يك ذرع و يك چارک است و در حوض اول از سقف غار آب تقطیر می شود قطره قطره در آن حوض می چکد و حوض پرا از آب صاف شده است که دیگر از آن حوض آبی جریان و سیلان پیدا نمی کند و مجرا ندارد . در اطراف غار تلال و جبال است .

در کنار رودخانه به فاصله نیم فرسخ و يك فرسخ و دو فرسخ و يك میدان چند مزارع است که مثل دهات خانوار دارد و متعلقات وشنوه یکی از آنها «اول» می باشد که باغات و میوه جات و خانوار دارد . یکی دیگر «هده رود» علیا و سفلی

می باشد که جای خوش آب و هوایی است . یکی دیگر شاهزاده اسماعیل است که مزرعه آنجا « بیرقان » نام دارد ، میوه جات و سیب و فندق و انگور خوب به عمل می آید .

در شاهزاده اسماعیل که امام زاده ای است چند خانوار ساکنند که بین راه و شنوه و آنجا جنگل است و در اطراف رودخانه درختان و باغات می باشد . بقعه و بارگاه شاهزاده اسماعیل قابل انکشاف و شرح و بسط است به خصوص قنات آن که شخصی خواب دیده و سنگ کوه را تراشیده ، آب بیرون آورده است . چاه این آب در وسط این صحن است و این امام زاده کشف و کرامت نموده ، واجب التعظیم است .

در هر يك از این مزارع شکار بسیار دست می دهد و روزها در آنجا بسر برده ایم و غیر از این مزارع باز مزارعی هست که نام آنها از خاطر من فراموش شده است و هر مزرعه خانوار معتبری دارد . مزرعه دیگر « دلووون » نام دارد که تفرج گاه خوبی است .

قریه و شنوه از حیث مزارع و بستان و جمعیت و طول و عرض خالك بر جمیع قرای بلوکات ترجیح دارد . در اول قریه و شنوه اثر قلعه خرابه ای است که از قدیم الایام خبر می دهد . از قم که به و شنوه می آیند در بالای قریه میم و دستجرد در وسط جاده سنگ بسیاری ریخته اند که تلی شده است ، آنجا معروف به « گور زنی که » می باشد . می گویند در چندی قبل زنی بوده که چند نفر سوار داشته در برنجی که در کوه كهك است و سابقاً ذکر شد منزل داشته ، با سواران به سر راه قافله آمده قافله را غارت می کرده است . وقتی که مرده است در کنار این جاده دفن شده پس از آن اطفال و اهل دیهات که از آنجا عبور می کرده اند سنگی به گور آن زن می انداخته اند که اکنون تلی بزرگ شده است و الحال هم به همان عادت باز اطفال سنگ به آنجا می اندازند . برج هم از همین جاده نمایان و تل سنگ در وسط جاده موجود است .

قریه و شنوه زنان خو برو دارد و بیشتر آنها معامله [و خرید و فروش]

می کنند. هر حاكمی كه به قم آید اكثر آنها در وشنوه بیلای دارند. عمارات كیكائوس میرزای حاكم قم در وشنوه موجود است. وقریه وشنوه طبقه به طبقه است، خیلی سربلندی و سرازیری دارد. حاصل شوی آنها گندم و تریاك باشد تریاك وشنوه بهترین تریاك یزد و سایر جایهاست (۱). سایر تریاكها را به اسم تریاك وشنوه به فروش می رسانند. گندمی از آن كاراك نخود تریاك دارد. از برای خوردن تریاك وشنوه بهتر از كشیدن است اما تریاك یزد كشیدنش بهتر است. مالیات و امر معاش اینها از تریاك و فندق است.

فندق اینجا از جمیع فندقهای ایران بهتر است مثل تریاكش امتیاز دارد. مخصوصاً تجار آمده تریاك و فندق را پیش خری می نمایند. تمام باغات آنها درخت فندق دارد و هر جا فندق باشد دلیل خوبی هوای آنجاست. صیفی آنها به غیر از جو ترشه و لوبیا چیز دیگر نیست. در بستان آنها اغلب فندق و جوز و بادام و انگور و سیب بسیار خوب است. سیب وشنوه مثل سیب اوین در كه طهران امتیاز دارد و چند قسم سیب خوب به عمل می آید.

عدد نفوس آنها يك هزار و چهارصد نفر است بلکه اگر در مزارع استقراء شود بیش از این نفوس است. و دوقنات و دو آسیا و حمام خوبی در وشنوه است. پنج شش نفر تنگنچی و شكارچی قابل دارد. صبح كه از خواب بر می خاستیم كبكان تا پشت چادر آمده بودند و اغلب اوقات قهقهه كبك شخص را از خواب بیدار می كند. كبك و تیهو و شكار كوهی فراوان است. در اطراف اینجا شكار جر كه به سهولت دست دهد. مردمش به واسطه اضافه مالیات پریشان و بیچاره اند. مردان كاری خوب دارد. عدد نفوس در سال بعد از گرانی از این قرار است [نفوس] كه در خود وشنوه ساكن هستند دو یست و نود نفرند اما كنون كه چند سال از گرانی گذشته و توالد و تناسلی شده است عدد نفوس اهل وشنوه و مزارع آن به دو هزار نفر می رسد.

درختهای گردوی اینجا را كه اجاره کرده اند بعضی درختها بوده

که به هفتاد هزار گرد و اجاره شده است.

قریه خاوه و طیره :

دوده کوچک است بسیار مختصر (۱). هوای ییلاقی دارند. اندک باغاتی از جوز و بادام و سیب و زردآلو، حاصل آنها گندم و جواست و صیفی نخود و لوبیا و کمی جوزق است. هردو قریه به قدر بیست و پنج خانوار هستند و به قدر یک صد و بیست نفر اناثاً ذکر آید دارند. سه نفر از آنها غلام قراسوران جمعی مصطفی قلی خان عرب هستند. شکاریز و قوچ کوهی و قلیلی کبک و تیهو دارد.

قریه میم و دستجرد :

دو قریه ملاصق یکدیگر است از دهات قهستان. هوای معتدل دارند و ییلاقی نه قشلاقی، متوسط الحال، لیکن می توان در آنجا ییلاق کرد. جای با صفا و خوش هوایی است.

در دستجرد سه رشته قنات است یکی معتبر و دوتا کم آب. میم (۲) چهار رشته قنات دارد یکی پر آب و سه تا کم آب است. حاصل شتوی آنها جو و گندم، صیفی جوزق و ماش و عدس، باغات آنها انجیر و زردآلو و آلوچه و جوز و بادام. به قدر هفتاد خانوار در دو قریه می باشد. سه نفر غلام قراسوران و چهار تفنگچی. شکارگاه ندارند. رودخانه بیرقان جزو دستجرد است که فاضل آب و شنوه در آنجا می آید و مشهور به «کوار» است.

قریه دستجرد سی خانوار و قریه میم چهل خانوار دارد .

۲۹۰ نفر

مردکاری: ۷۰ نفر. زن: ۷۰ نفر. اطفال: ۱۵۰ نفر.

۱- گویا تیول باشد.

۲- میم بروزن «حکم» تیول مواجب شاهزاده خاقان میرزای هندی است که ساکن قم است.

[منظور از «حکم» صیغه جمعی آن است . به کسر حرف اول و فتح دوم]

قریه قبادبزن:

از دیهات قهستان است (۱). سرشته قنات کم آبی دارد. هوای آنجا بیلاق است. ملک بی اعتباری دارد. باغات آنجا سیب وزردآلو وجوز و بادام است. شتوی جو و گندم، صیفی جوزق و نخود. مرتع معتبر ندارد. شکارگاه در آنجا نیست. ملک آنجا بیشتر [از] ارباب شهری است. پنجاه خانوار دارد. سه نفر از مردان غلام قرا سوران ابواب جمعی مصطفی قلی خان عرب سهام السلطنه حاکم یزد است. عدد نفوس قدیم که حال بیشتر هستند:

۱۵۵ نفر

مردکاری: ۵۰ نفر. زن: ۵۰ نفر. اطفال: ۵۵ نفر.

قریه ونارج:

گرمسیر است (۲). باغات ندارد. آب آنجا از چشمه و قنات است. زراعت جو و گندم، صیفی جوزق خوب دارند. مرتع آنها در اطراف قریه با وسعت است. اکثر منافع آنها از حشم است. زبان آنها ترکی خلجی است. دو خانه ایل زند در آنجا است. به قدرده تفنگچی در آنجا میسر میشود. خانوار آنها سی خانه است. عدد نفوس آنها صد و پنجاه نفر است.

واز کروود

این بلوک دو قریه بیش ندارد که خیلی بزرگ است و آن دو قریه صرم و وخورآباد است. هر دو تیول است لیکن تیولی است که باز از برای حاکم منافع دارد. قریه دیگر هم هست که آنجا رالنجرود می نامند (۳). جای باصفایی است. آب «کوار» که از رودخانه بیرقان و فاضل آب و شنه است در اینجا می آید. و در لنجرود امام زاده ایست که گویند خواهر حضرت معصومه سلام الله

۱- تیول است.

۲- گویا تیول باشد.

۳- [اصل: می نمایند].

علیها است و نزدیک صرم مزرعه ایست که «جوانه صرم» می گویند آنجا هم امام زاده ای باشد که بقعه دارد .

هوای این بلوک برزخ قشلاق و ییلاق است و تاشهر دوفرسخ است. میوه گرمسیری در آنجا بیشتر از میوه ییلاقی دست می دهد. آب آنها از قنات می باشد و بعضی از آب رودخانه «کوار» است که در لنجرود می گذرد. چند نفر از غلامان قرا سوران جمعی سهام السلطنه در اینجا هستند. هوای اینجا روزش خیلی گرم است و شب جزئی نسیمی دارد.

قریه صرم (۱) :

چند مزرعه و قنات دارد. قنات های آنها آسمان نگر است. در سال های کم بارش آب آنها به کلی قطع می شود به این واسطه باغات آنها اغلب انار و انجیر است. انار صرم در غایت لطافت است چنان که به انار ساوه ترجیح می دهند. انجیر پرمغز خوب دارد. حاصل شتوی آنها گندم و جو است ، صیفی جوزق و کرچک. به واسطه بی اعتباری آب قنات ها اکثر آنها فقیر هستند. هر چند سال یک مرتبه به واسطه شدت سرمای زمستان باغات آنجا خشک می شود. شکار وایل ندارند. چند نفر تفنگچی در آنجا پیدا می شود .

عدد نفوس آنها: ۳۱۵ نفر.

ذکور: ۱۳۰ نفر. اناث: ۱۲۰ نفر. اطفال: ۶۵ نفر.

قریه خورآباد (۲) :

معتبرتر از صرم است. آب قنات دارد. میوه انار و انجیر است. چند مزرعه دارد که هر یک آب خیلی دارند.

لنجرود که جزو آنجاست باغات و اراضی مرغوب دارد. آب آنجا از قنات و رودخانه «کوار» است . درخت انار و انجیر بسیار خوب می شود چنان که

۱- تبول میرزا رضای البرز مستوفی دیوان است .

۳- تبول است.

درخت آنجا هر سالی یکی پنجاه من انار و انجیر می دهد اما بسیار سال ها درختان آنها از سرما خشک می شود .

در لنجرو دملکی است مشهور به «چاله خیر» و بسیار معتبر است . جو و گندم در آنجا خوب به عمل می آید به خصوص هندوانه آنجا مشهور است . ایلات و تلال و جبال ندارد . مرتع آنجا هموار پاسبانگان (۱) است . چند نفر تفنگچی قابل دارد . انگور آنجا بد نمی شود . عدد نفوس آنها پانصد نفر است که یکصد و بیست خانوار می باشند .

جاسب

در قدیم الایام «جای اسب» مشهور بوده به کثرت استعمال «جاسب» نامیده شده . یکی از سلاطین خیل اسپان خود را در آنجا جاداده که فریه شون دو مادر بلوک گردشی که چند روز در آنجا توقف داشتیم محسوس دیدیم که اسپان فریه شده و حال آمده ، بازی و جلالت می کردند .

هفت قریه دارد . در میان یک دره کوه واقع است . به واسطه نزدیکی بودن قراعه به یکدیگر نایب آنجا بیش تر از نایب قهستان که چندین پارچه دیهات است مداخل می برد از آن که دهات قهستان هر یک چهار فرسخ به یکدیگر فاصله دارند که اگر در قریه ای اتفاقی بیافتد و نایب در قریه دیگر باشد مستحضر نمی شود و دسترس ندارد . در این بلوک غلام قراسوران جمعی سهام السلطنه هم هست .

آب آنجا از کوهسار است و قنات هم دارد که متعدد است . قناتی مسماة به «آبالویه» دارد که سابقاً خالصه بوده و حالا در تصرف رعایاست . در سال های بی بارشی بسیار کم آب هستند . حاصل شتوی آنجا گندم و قلیلی جواست . صیفی به غیر ماش و عدس و نخود ندارند . به واسطه نزدیکی کاشان لهجه اهل [آن] مثل اهل کاشان است . زغال اهل قم بیشتر از آنجا است ، اگرچه از بلوک قهستان قم و وزوای تفرش هم می برند اما زغال جاسب بهتر است .

از جاسب تا شهر قم نه فرسخ است و تا وشنوه دوفرسخ است. راه سختی دارد. کوه‌های آنجا خیلی بلند است. پلنگ و سایر درندگان هم دارند. شکارگاه خوبی با شکارچیان قابل دارد. هوای آنجا درغایت سردی است. ییلاق خوبی باشد اما باز مانند قریه و شنوه نمی‌شود. انهار و اشجار و باغات خوبی در جاسب است. مرتع آنجا بسیار کم است که کفایت اهل جاسب را کاملاً نمی‌کند. عبور و مرور به آن دهات از گردنه ایست که بالای کرمجگان است. در سال‌های بارندگی از وسط فصل عقرب راه آنجا از شدت برف بسته می‌شود و تا یک ماه از نوروز رفته مفتوح نگردد. در تابستان برف آنجا را به‌قم می‌برند.

مردم آنجا اکثر کاسبی حلوائی دارند که در جمیع شهرهای عراق از ایشان هست به‌خصوص در طهران که تمام حلوائی آنها از اهل جاسب هستند. به واسطه این کاسبی اغلب آنها کر و کچل هستند چنانچه آدمی که سر او مو داشته باشد در آن دهات کم پیدا می‌شود. عدد سادات آنجا از سایر مردم بیشتر است و اغلب وظیفه دارند. ملا و صاحب سواد از آنجا بیرون می‌آید. یک قریه آنها مسکن طایفه بابی‌هاست که ناله «یا بهاء یا ابهی» از خانه ایشان بیرون می‌آید و بجهه‌های ایشان اسم «بها» را ذکر دائمی کرده‌اند و محبت دارند. از «عکه» گاه‌گاهی برای بعضی از آنها توفیعات آمده است.

قریه واران :

اعظم قرای جاسب است. مردم آنها رعیت پیشه و کاسب هستند. اهل رزم، جنگل و مرتع و نوکر دیوانی ندارند. زراعت آنها از شتوی جو و گندم است. صیفی نخود و ماش و عدس و جو ترشه. باغات آنها جوز و بادام و انگور است. هوای به‌غایت ییلاقی دارد.

نفوس: ۶۶۰ نفر (ذکور: ۲۰۰ نفر. اناث: ۱۸۰ نفر. اطفال: ۲۸۰

نفر).

مالیات: ۵۶۲ تومان و ۵ هزار و ۸۰۰ دینار.

قریه کروکان:

ییلاق ترین قراء جاسب است. در ریشه کوهسار اتفاق افتاده. هوایی به غایت سردی دارد. اشجار آنجا جوز و بادام و سایر میوه ییلاقی است. شتوی گندم و جو، صیفی نخود و ماش و عدس است. آب آنجا از کوهسار است. در آنجا سادات بسیارند.

نفوس: ۱۲۵ نفر (ذکور: ۳۵ نفر. اناث: ۳۲ نفر. اطفال: ۵۸ نفر).
مالیات: ۲۸۳ تومان و ۳ هزار.

قریه زر:

در تحت قریه واران اتفاق افتاده است. زراعت و باغات آنها مثل قریه واران باشد. شکار کبک و کوهی و تیهودر جاسب (۱) بسیار است.
نفوس: ۱۴۰ نفر (ذکور: ۲۵ نفر (۲). اناث: ۴۰ نفر. اطفال: ۵۵ نفر).
مالیات: ۳۴۸ تومان و ۵ هزار.

قریه هرانجان:

در وسط دهات جاسب است. از سایر دهات کوچک تر است. همه آنها ساداتند مگر به ندرت. اولاد مرحوم شاه صاحب جاسبی مشهور به سید مرغی در آنجا می باشند. حالت زراعت و باغات مثل سایر دهات است.
نفوس: ۱۵۵ نفر (ذکور: ۵۰ نفر. اناث: ۴۳ نفر. اطفال: ۶۲ نفر).
مالیات: ۲۱۸ تومان.

قریه وشتکان:

دهی مختصر است. در وسط دره آنجا اتفاق افتاده. حاصل آنجا جو، گندم. صیفی نخود و عدس و جو ترشه می باشد. باغات آنجا میوه ییلاقی دارد. هوای آنجا ملایم. اکثر آنها سادات هستند.
نفوس: ۹۵ نفر (ذکور: ۲۵ نفر. اناث: ۲۳ نفر. اطفال: ۳۷ نفر).

۱- [کذا].

۲- [کذا و باید ۴۵ باشد].

مالیات: ۱۸۱ تومان و یکصد دینار.

قریه وسقونقان :

به حالت وشتکان است الا آن که در آنجا درخت فندق یافت می شود و این علامت بهتری آنجا از سایر دهات است. چشمه آبی دارد که زراعت قریه از آنجاست. در اطراف چشمه ییستان خوب دارد. آب این چشمه گوارا و خنک است. به جهت کثرت صفا حکام که آیند در اینجا چادر و دستگاه زنند.

نفوس: ۱۵۰ نفر (ذکور: ۵۰ نفر. اناث: ۴۰ نفر. اطفال: ۶۰ نفر).

مالیات: ۲۹۰ تومان.

قریه بیجکان :

در اسفل دهات جاسب اتفاق افتاده. هوای آنجا از سایر دهات آنجا ملایم تر است به این جهت حاصل زمینی و باغات آنها بیشتر است. بادام از آن قریه بسیار به عمل می آید. در پایین آنجا که ملک جاسب تمام می شود کوه سد شده و راه بیرون رفتن ندارد. در آنجا سوراخی است که [در] کوه است. عبور مردم به طرف نراق و دلجان (۱) از آن سوراخ است. پشت آن کوه دشت و هموار دلجان است. در آنجا رخنه تنگی است هرگاه آن رخنه بسته شود به صاروج و سنگ آنرا بگیرند که فاضل آب جاسب در زمستان در آنجا جمع شود می توان در آن هموار زراعت کاملی کرد.

نفوس: ۵۲۵ نفر (ذکور: ۱۵۰ نفر. اناث: ۱۲۵ نفر. اطفال: ۳۰۰ نفر).

مالیات: ۲۸۳ تومان و ۳ هزار.

تعداد نفوس حالیه جاسب و قهستان و بلده و غیرها بیشتر از اینهاست که در این کتابچه نوشته شده. البته در هر جا ثلثی باید افزود.

اردهال

دورترین بلوک قم است. هوایی ییلاقی دارد. اشجار باغات آنجا میوه

بیلاقی است. حاصل شتوی گندم وجو است. صیفی قلیل جوزق ونخود وعدس وماش وغیره است. تیول نادر میرزا است. بهقدر پانصد تومان هم اضافه تیول است که باید حکومت بگیرد. اکثر مردم آنجا سادات هستند. مردم رعیت پیشه هستند. اغلب متمول و نزدیک به مدنیت باشند. اهل سلیقه و خوش لباس و خوبرویند. به کاشان نزدیک تر از قم هستند. لهجه آنها وعاداتشان بیشتر شبیه به کاشان است. شکار کبک وقوچ وبزدر کوهسار آنها هست.

مشهد قالی شوران مشهور است که در روز سیزدهم میزان از دهات اطراف وکاشان وفین مردم در آنجا جمع می شوند وازهر قریه کاسب زیاده می آید. بازار خرید وفروش در آنجا می شود وقالیچه ای که امامزاده قریه مشهد در روی آن نشسته بیرون می آورند وهریک نفر از اهل دهات گوشه او را گرفته به آب تر کرده سلام وصلوات می فرستند وبعضی سالها نزاع هم می شود وبه اهل قریه ای که به قتل امامزاده مبادرت کرده لعن می کنند .

در حقیقت جشنی وتماشاهای درست کرده. می گویند در وقت شهادت امامزاده میوه های آنها سنگ شده است. الان دریابان آنها از آن سنگ ها که صورت هر میوه ای دارد بعینها پیدا می شود وبسیار از مردم دیده اند که جوز وبادام سنگی بعینها در آنجا است .

اسامی قراء از این قرار است :

قریه مشهد :

اعظم قرائ آنجا است. قریه بسا صفایی است. سادات معتبر دارد. مشهد امام زاده علی بن باقر علیه السلام در آنجا است . اکثر سادات خدام ومتولی امام زاده بوده، از موقوفه وظایف دارند وامام زاده موقوفات بسیار وشصت نفر خادم وفراش وغیره دارد. در اینجا سردابه ایست که چند نفر نعش اولیاء حقه از قدیم در آنجا قاطر چیده اند واعضاء وجوارح تمام به حال خود است که مضمحل نشده ونفرت برنداشته ،بدن آنها خشک است. دست که به پوست آنها می رسد مثل استخوان سخت است نعومت ندارد . چون حقیر در آن بلوک نرفته است

کاملاً شرح آنجا را نمی‌توانم بنویسم والا بلوک اردهال قابل اکتشاف و شرح و بسط است.

خانوار آنها: ۱۴۳ خانوار. عدد نفوس: . . . نفر (ذکور: ۱۰۰ نفر.

اناث: ۷۰ نفر. اطفال: ۴۱۸ نفر).

مالیات: ۴۲۲ تومان و ۷۰۰ دینار.

قریه کرمهه :

از قرای اردهال است. در حالت آب و هوا با سایر دهات آنجا فرقی ندارد.

مردم آنجا رعیت پیشه‌اند. هیچ کدام از این قراء نوکر دیوانی و ایلات ندارند.

خانوار آنها: ۲۶ خانوار .

نفوس: ۹۱ نفر (ذکور: ۳۰ نفر. اناث: ۲۰ نفر. اطفال: ۴۱ نفر) .

مالیات: ۱۰۵ تومان .

قریه سینقان :

دره‌ها و آب مثل مشهد است. باغات و حاصل آنجا از همان قرا است.

هوای آنجا ییلاق است.

خانوار: ۵۳ خانوار.

[نفوس: ۲۴۳ (۱) نفر (ذکور: ۸۳ نفر. اناث: ۱۶۳ نفر. اطفال: جزو

ذکور و اناث است) .

مالیات: ۲۵۳ تومان و ۲ هزار و ده شاهی.

قریه کله‌جار :

مختصر قریه‌ای است. در آب و هوا مثل سایر دهات است. مردم رعیت پیشه

دارد. حاصل آنها مثل سایرین است.

خانوار آنها: ۴۵ خانوار .

عدد نفوس: ۲۴۰ نفر (ذکور: ۵۵ نفر. اناث و اطفال: ۱۸۵ نفر) .

مالیات: ۱۸۶ تومان و ۹ هزار و ۷۰۰ دینار.

قریه ارمک :

ازدهات معتبر اردهال است. اکثر مردم آنجا سادات هستند. در آب و هوا و حاصل با سایر دیهات اردهال فرقی ندارد. مردم آنجا رعیت پیشه هستند. در آنجا امام زاده‌ای هست که در این دولت جاوید آیت مرقد مطهر اورا پیدا کرده‌اند به واسطه کتاب تذکره‌ای که از دارالخلافه طهران آورده بودند به اسم امام زاده محسن بود. بعد از نشانی که جای مرقد مطهر را پیدا کرده بودند زخمی در سر مبارک داشت و خاک‌های اطراف سر آن جناب خون آلود بوده، قدری از آن خاک‌ها نزد دو سه نفری از اهل قم بوده است و این فقره را اهل اردهال دیده و چند نفری از اهل قم که در آنجا بوده‌اند شهادت می‌دادند.

۳۸ خانوار

نفوس: ۲۳۵ نفر. مالیات: ۲۳۵ تومان و ۸ هزار و ۸۰۰ دینار.

قریه شائق :

قشلاق و گرمسیر است. مرتع معتبر دارند بدین جهت معاش آنها از گوسفند می‌شود. جزئی زراعت دارند و دورشته قنات مختصری در آنجا است. محصول آنها ازشتوی جو و گندم، و صیفی هندوانه و خربزه و جوزق است و سکنه آن ایل خراسانی مشهور به عرب خراسانی هستند. باغات و زراعت دیمی ندارند. سکنه آنها ۳۰ خانوار است.

نفوس: ۹۲ نفر (زن و اطفال: ۵۴ نفر. مرد: ۳۸ نفر).

مالیات: ۲۷ تومان و ۵ هزار و ۰۰۰ دینار.

قریه خاوه (۱) :

قریه مختصری است. قلیل مردمی رعیت پیشه دارد. مثل سایر دهات اردهال است. نوکر دیوانی و ایلات ندارند.

۴۵ خانوار

نفوس: ۱۵۱ نفر (ذکور: ۴۱ نفر. اناث و اطفال: ۱۱۰ نفر).

۱ - نمی‌دانم خاوه (باخواه) است یا جاوه (باجیم).

مالیات : ۴۰ تومان و ۶ هزار .

قریه مزوش :

آب و ملک این قریه وقف بر مصارف روضه مطهره حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام است . مرتع خوبی دارد بدین جهت اهالی آنجا صاحب گوسفند باشند .

۳۰ خانوار

نفوس : ۱۳۰ نفر (مرد : ۵۰ نفر . زن و اطفال : ۸۰ نفر) .
مالیات : ۳۸ تومان .

قراء و مزارع کنار رودخانه

کنار رودخانه اناربار است و جزو بلوکات و حومه و توابع شهر نیست به این جهت این مزارع از مزارعی که سابقاً نوشته شده است تجزیه شده است و در این مزارع اعتباری نیست . جدیدالاحداث هستند . در کنار رودخانه به واسطه طغیان و نقصان آب رودخانه چم و خمی پیدا می شود که در آن چم ها زراعت می کنند بعضی سال ها که آب رودخانه [زیاد] می شود زراعت آن چم [ها] به هدر می رود . در این گونه چم ها مردم زراعت کرده مالیاتی بر آنها بسته اند .

این مزارع جدیدالاحداثند به غیر از قریه طایقان که قدیم النسق و جزو جمع قم بوده است . هوای این قراء و مزارع معتدل است ، مشروب از رودخانه است ، در اطراف آنها شکار کوهی بسیار . لیکن اکثر رعایای آنجا جزو دهات عراق و سایر البلوک است لهذا عدد نفوس آنها داخل تعداد قم و بلوکات نمی شود .

قریه طایقان :

قدیم النسق است در کنار رودخانه . ده معتبری است . هوای معتدل دارد . مردم آنجا زبان ترکی خلجی دارند . مردم جلادت شعار . تفنگچی خوب در آنجا پیدا می شود . باغات آنها میوه ییلاقی دارد و انجیر خوب دارند . حاصل آنجا گندم و جو است . صیفی جوزق خوب به عمل می آید . مرتع نیکویی

دارند مدخل خیز .

خانوار آنها : ۲۵ خانوار .

عدد نفوس : ۹۰ نفر (ذکور : ۴۰ نفر . اناث : ۳۰ نفر . اطفال : ۲۰ نفر) .

مالیات : ۲۵۰ تومان .

قریه چشمه علی :

ازدهات جدیدالنسق است که مالیات بر آنجا وارد آمده . در آنجا چشمه -

ایست که مانند دیگر می جوشد و کف می کند لیکن آب چشمه سرد است . حاصل

آنجا گندم و جو ، صیفی جوزق است . باغات (۱) . خانوار به قدر ده خانه

هستند . چند نفر تفنگچی دارد .

عدد نفوس : ۲۵ نفر (ذکور : ۱۰ نفر . اناث : ۱۰ نفر . اطفال : ۵ نفر) .

مالیات : ۱۸ تومان .

خواشی رودخانه :

مزرعه حسین آباد - مزرعه مختصر است . شتوی جو و گندم . رعیت آنجا

بختیاری جزو سایر البلو کند .

مزرعه چم عابدین - حاصل آنجا و جمیع مزارع آتیه جز جو و گندم

نیست . رعیت آنجا چهار نفر بختیاری جزو سایر البلو کند .

مزرعه چم حاجی مراد - از سکنه راونج در آنجا يك نفر است . حاصل

جو و گندم .

مزرعه چم استاد حسین - مزرعه کوچکی است . رعیت آنجا چهار

نفر محلاتی است .

مرزعه چم صفر علی - قطعه زمینی است زیر نهر دولت آباد خالصه .

در تصرف دولت آبادی هاست .

مزرعه چم یحیی آباد - قلعه ایست که سکنه ندارد . ملکی سادات

دلیجانی . دو نفر رعیت دارد .

مزرعه **چم حسین آباد** - از رعایای محلات چهار نفر در آنجاست.
 مزرعه **صید آباد** - از رعایای محلات پنج نفر در آنجا زراعت می کنند.
 مزرعه **چم ترکان** - مزرعه مختصری است. رعیت آنجا جزو نیمور
 خالصه است. حاصل جو و گندم، صیفی جوزق است.

قریه **لریجان** - از دهات جدیدالنسق است. باغات دارد. ده خانوار که
 سی نفر باشند در آنجاست.

مزرعه **امیر آباد** - مزرعه مختصری است. اهل نیمور در آنجا زراعت
 می کنند. شتوی جو و گندم، صیفی جوزق است.

مزرعه **چم رمضان** - زارع آنها اهل محلات هستند. حاصل جو و
 گندم است.

مزرعه **چم لاس آباد** - رعیت آنجا از محلاتند. شتوی جو و گندم،
 صیفی جوزق است.

مزرعه **چم محسن خان** - در بالای سد نیمور است. رعیت آنجا از
 محلات است.

مزرعه **چم نوروز** - در بالای محلات است. چهار خانوار بختیاری در
 آنجا هستند.

مزرعه **چم میرزایی** - سکنه آنجا خانه ندارد. زارع آنجا از بختیاری -
 هاست.

مزرعه **چم ارقده** - زارع چم میرزایی در آنجا زراعت می کند.
 مزرعه **جودان** - چند خانواده بختیاری در آنجا زراعت می کند.
 مزرعه **چم عبدعلی** - زارع آنجا از راونج است و راونج جزو سایر
 البلوک است.

مزرعه **سیاه کوه** - دوه چادر از بختیاری در آنجاست. در جزو راونج
 زراعت می شود.

مزرعه **زرقانین** - قلعه دارد. چند خانوار بختیاری در آنجا سکنی دارند.

مزرعه چم سرخه - جزو زرقان است که همان بختیاری هله زراعت می کنند.
مزرعه چم های ملاعلی - جزو زرقان است که اهل دلجان ، کاشان
در آنجا زراعت دارند .

مزرعه مزور - رعیت آنجا از دلجان و نراق است . شتوی گندم و جو ،
صیفی جوزق دارد .

مزرعه چم صالحی - اراضی مختصری دارد . رعیت نخجیروان (۱) در
آنجا زراعت می کنند .

مزرعه چال گنبد - رعیت نیمور در آنجا زراعت دارند . نیمور جزو
سایر البلوک است .

مزرعه چم آسیاخرابه - قلیل زراعتی دارد . مردم نخجیروان در آنجا
قدیری گندم می کارند .

مزرعه چم پل کوچک - مخروطه افتاده است اگرچه مالیات بر آنجا
بسته اند .

مزرعه چم مهری - در جزو مزارع نیزار زراعت می شود . نیزار هم
جزو عراق است .

مزرعه محمدآباد - رعیت آنجا از دلجان و نراق است . شتوی جو و
و گندم ، صیفی جوزق دارند .

مزرعه خالقی - جزو زرقان است که دلجانی در آنجا زراعت می کند .
مزرعه چم آسیا - جزو دلجانی هاست . قلیل گندمی در آنجا کاشته
می شود .

مزرعه نو - رعیت محلات در آنجا قلیل زراعتی دارد .

مزرعه حسین آباد - اهل نخجیروان در آنجا زراعت دارند . حاصل
جو و گندم است .

✱

این مزارع کنار رودخانه تمام مختصر است و زارعین آنجا که بختیاری هستند به قدری پریشان هستند که نهایت ندارد. جمیع آنها لخت و برهنه، سائر عورت ندارند و غذای سیر که نان خالی باشد نمی توانند بخورند. وصول مالیات از آنها در کمال صعوبت است. لعنت بر میرزا حبیب الله معیز باد که به این بیچارگان بی بضاعت مالیات بسته است. اگر امنای دولت مطلع از پریشانی آنها داشته باشند (۱) مالیات را از آنها موقوف می کنند.

این حقیر در صفر المظفر ۱۳۰۴ به شرف منادمت و فیض ملازمت سرکار نواب اشرف ارفع والا امیرزاده علی نقی میرزا حکمران قم و ساوه و زرند دام اقباله العالی نائل شده به قم و ساوه رفتم . چون متصدی امور حکومتی بودم لهذا از روی کتابچه جزو جمع و استفسار بعضی از آگاهان و رفتن به بلوک گردش و دیدن امکان آنجا اطلاعاتی که پیدا کردم در این کتابچه نوشتم . و این حقیر لایق این گونه مطالب نوشتن نیستم ، به کلی از عمل تألیف و تصنیف بی ربط و بی اطلاع . اما چون رهین منت سابقه نعمت و مرحمت جناب جلالت مآب اجل اکرم آقای اعتماد السلطنه وزیر علوم و دارالتألیف و دارالطباعة و دارالترجمه دام اجلاله العالی بودم این خدمت ناقابل را کردم ، این اباطیل را نوشتم که اگر لایق دانند در یکی از کتابهای جغرافیا درج فرمایند بدون این که اسمی از روایت حقیر نوشته شود . و دیگر غیر از این کتابچه نسخه دیگر را هم نگاهداری نکرده از این عوالم خارجم . ان شاء الله در نظر مبارک ایشان جلوه گر خواهد شد .

غلامحسین معروف به ادیب

کتابچه

تفصیل حالات و نفوس و املاک دارالایمان قم

در رساله « کتاب شناسی آثار مربوط به قم » (۱) و آغاز همین مجموعه (۲) در جزو آثار علی اکبر فیض-نویسنده و ادیب قم در دوره ناصری- از رساله ای با نام « کتابچه تفصیل حالات و نفوس و املاک دارالایمان قم » یاد گردیده و در نوشته نخست فهرست گونه ای اجمالی نیز از مطالب آن به دست داده شده است .

نسخه اصل این رساله راسه سال پیش در فرصتی بسیار کوتاه نزد دوست دانشمند سید محمود مرعشی در قم دیده و اساس آگاهی من درباره آن منحصر به همان بررسی سریع و شتاب زده بود (۳). تا آن که در این روزها پس از آن که کار چاپ « کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم » افضل الملك از نیمه گذشته بود عکس نسخه مزبور به دست رسید و باشگفتی دریافتیم که بیش تر مطالب آن با مطالب کتابچه افضل الملك حتی در عبارات مشترك و یکسان است.

۱- صفحه ۹۶ و ۹۷ .

۲- صفحه ۱۳ .

۳- در آغاز مجموعه حاضر از رساله ای دیگر بانام « تفصیل و حالات و املاک و مستغلات و قنوات و بلوکات دارالایمان قم » (ش ۳ مجلد اول مجموعه ناصری) یاد شد و آن شاید نسخه ای دیگر از همین کتابچه مورد سخن باشد .

کتابچه افضل الملك به تصریح خود او در سال ۱۳۰۴ و ۱۳۰۵ فراهم گردیده و کتابچه مورد سخن بنا بر آنچه در اوائل آن نوشته شده است سه سال پس از ممیزی میرزا حبیب الله گرکانی نوشته شده، و چون می دانیم که آن ممیزی در سال ۱۲۹۱ بوده است (۱) بنا بر این تاریخ گردآوری آن سال ۱۲۹۴ بوده و بر این اساس نگارش آن ده سال پیش از رساله افضل الملك انجام گرفته است (۲).

از این مقدمات چنین نتیجه گرفته می شود که افضل الملك اطلاعات مربوط به مزارع و باغات و قنوت و بلوکات قم را بیش از آنچه «ازراه بلوک گردشی و تحقیقات شخصی» یافته است با مراجعه به نسخه ای از این اثر به دست آورده، و می بینیم که ثبت های سیاقی آن - چنان که خود نیز در چندین جا تصریح می کند - موافق محاسبات پانزده سال پیش از تاریخ تدوین کتابچه اوست.

آنچه مسلم است کتابچه مورد بحث بر خلاف آنچه نویسنده پنداشته

۱- تاریخ دارالایمان قم ۶۱. در کتابچه افضل الملك (ص ۶۹ مجموعه حاضر): ۱۲۹۳ که ظاهراً اشتباه است و اگر درست باشد کتابچه حاضر جزء ثبت هایی خواهد بود که در سال ۱۲۹۶ به دستور اعتضادالدوله برای دارالتألیف همایونی تدوین و تألیف شده است.

۲- گذشته از این تصریح، از چندین جای رساله برمی آید که آن در روزگار زندگی حاجی سیدجواد قمی فقیه نامور این دوره تألیف شده و می دانیم که این فقیه در سال ۱۳۰۳ در گذشته است (المآثر والاثار: ۱۵۳ / تاریخ قم فیض: ۱۷ پ نسخه اصل / طبقات اعلام الشیعه - قرن چهاردهم: ۱ / ۳۳۷ / اعیان الشیعه ۱۷: ۱۸۱ چاپ اول / معجم المؤلفین ۳: ۱۶۷ / هدیه العارفین ۱: ۲۵۹ / تحفه الفاطمیین ۱: ۴۱۷ نسخه اصل / مختار البلاد: ۲۵۴ - ۲۵۵ چاپ دوم / ذریعه ج ۲۲: صفحه ۱ و مصادر دیگری که در تعلیقات تاریخ دارالایمان قم، ص ۱۲۱ نام برده شده است).

بود تألیف فیض نیست (۱). تنها گویا در هنگام استتساخ او در یکی دو مورد اندک تغییری در عبارت داده و کلماتی را نیز نادرست استتساخ کرده است. از برخی قرائن می توان استظهار نمود که این کتابچه نیز نوشته و تدوین محمد تقی بیک از باب است که سرشماری سال ۱۲۸۴ قم و گویا هم سرشماری سال ۱۲۹۶ و سبیل او انجام گرفته (۲) و ثبت حکومتی مستغلات و تعرفه نفوس و محصولات قنات و بلوکات هم تنظیم اوست (۳). در ثبتی که او تهیه کرده و در تاریخ دارالایمان قم خود گذارده است (۴) به اشتباه تکراری شده که در اینجا نیز عیناً هست و از اینجا نیز به کتابچه افضل الملك راه یافته است.

با این همه حکم قاطع به بودن این اثر نیز از ارباب، نیازمند شواهد و دلائلی استوار تر است که چون علی العجالة مطلبی اضافه بر آنچه ذکر شد نیافت از اظهار نظر در این مورد خودداری می کند.

۱- بدین وسیله مطلبی که در این مورد در کتاب شناسی آثار مربوط به قم و آغاز این مجموعه آمده است تصحیح می شود.

۲- تاریخ دارالایمان قم: ۲۹.

۳- ارباب در روزگار خود آگاه ترین کس به وضع و حال و خصوصیات منطقه قم بود و حکام و والیانی که از سوی دیوان برای این شهر فرستاده می شدند همه به ناچار از بصیرت و اطلاعات محلی او در مورد مسائل شهری استفاده می نمودند. مدتی نیز امور مالیات و جمع و خرج حکومتی قم مفوض بدو بود. بنا بر این غرابتی ندارد که هر وقت دیوان ثبت و کتابچه ای درباره این شهر از حکومت درخواست می نموده تهیه و تنظیم آن به عهده او گذارده شده باشد.

(ببینید: تذکره شرعی معاصرین دارالایمان قم، علی اکبر فیض: ۲۲ ر نسخه شماره ۱۴۵ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی در قم/ شرح زندگانی من عبد الله مستوفی ۱: ۵۱۷ چاپ دوم/ کتاب شناسی آثار مربوط به قم: ۷۳-۷۸)

۴- صفحه ۶۱ و ۶۲.

تردید نیست که افضل الملك در تدوین کتابچه خود مستقیماً از این اثر بهره برده و همان را با تغییرات و اضافاتی به شکل رساله‌ای تازه در آورده، و همه ارقام سیاقی و شماره دکان و اصناف بازار - با آن که قطعاً با گذشت ده سال اختلافاتی یافته بود - عیناً موافق ثبت این کتابچه است. البته افضل الملك در قسمت بلوکات در مورد چند منطقه ییلاقی که خود از نزدیک دیده بود مطالبی مفید و جالب از خود افزوده است که مقتضی است. همچنان که او قسمتی از مطالب این کتابچه را به گونه تلخیص در سواد برداری خود از قلم انداخته و از این رو هنوز مطالبی تازه و نکاتی در این رساله باقی است که چاپ آن با وجود طبع کتابچه افضل الملك خالی از فایده نیست. گذشته از آن که برای احقاق حق مسلم این اثر چاپ آن لازم است.

با این همه چون ثبت مالیات و بذر و محصولات و تعداد عملجات و نفوس و به طور خلاصه همه ارقام سیاقی این کتابچه در رساله افضل الملك نقل شده است اکنون که به چاپ این کتابچه مبادرت می رود قسمت های سیاقی آن که به صورت کامل تکرار مطالب پیش می بود یک سره حذف شد. موارد حذف در متن با نقطه گذاری مشخص گردیده است.

کتابچه

تفصیل حالات و نفوس و املاک دارالایمان قم

شهر قم در قدیم الایام محل جمع شدن آب‌های رودخانه اناربار بوده و اطراف آن چراگاه رمه وحشم سلاطین و غیره بوده. یکی از سلاطین کیان به اراضی قم رسیده اظهار نمود که اگر این زمین از آب خارج شود محل کشت و زرع می‌شد. چون یژن بن گوبین گودرز استماع این مطلب نمود همت گماشته، تلی که فاصله میان قم و قمروود بود بشکافت آب را به طرف مسیله روانه کرد. زمین قم از آب خارج شده محل کشت و زرع شد و از رودخانه چهل نهر جدا نموده چهل قلعه در آن اراضی بنا نموده و چهل مزرعه بنیاد کردند بدین واسطه مشهور به چهل حصاران شده بود.

تادر خلافت عبدالملک بن مروان که حجاج بن یوسف ثقفی امیر عراقین شد عبدالرحمن بن محمد بن اشعث کندی که از جانب حجاج حکومت خراسان و ترکستان داشت. بر حجاج یاغی شد و جنگ‌های صعب در میان واقع شد هم در آن‌وقت ایل اشعری از اعوان و انصار عبدالرحمن بودند. چون عبدالرحمن از حجاج شکست خورد و در بصره گشته گشت ایل اشعری از یم حجاج نتوانستند در عراق عرب سکنی نمایند بدین جهت با احشام و اغنام روی به سوی ایران آورده تا مکانی به دست آورند و در آن مکان بیاسایند. چون به زمین قم رسیدند اهالی قم ایشان را نگاه داشته، از جهت اغنام و احشام ایشان مرتعی مشخص نمودند که اکنون آن مرتع موسوم به جمر سعد آباد است. بزرگ و فرمان‌گذار آن طایفه در آن زمان احوص و عبدالله پسران مالک اشعری بودند.

هم در آن اوان قم و بلوکات اوجزم اصفهان بود تا در عهد هارون الرشید عباسی حاکم اصفهان از اهالی قم به دربار خلافت عارض شدند که منال دیوانی خود را به سهولت نمی دهند. بدین جهت قم را از جزو جمع اصفهان خارج کرده، منالی موافق ممیزی هارونی بر آنها وارد آوردند. در آن ممیزی نفرش و فراهان و محال خلیج و کاشان از توابع قم محسوب می شد بنابراین يك حد قم اصفهان بود یکی همدان و یکی ری. و عراق عجم را همین چهار شهر بود چنانچه انوری در این قطعه فرماید :

چهار شهر است عراق از ره تخمین گفتم

طول و عرضش صد در صد بود و کم نبود

اصفهان کاهل جهان جمله مقرند بدو

کماندر آفاق چنان شهر معظم نبود

همدان جای شهان از قبل آب و هوا

کماندر آفاق چنان بقعه خرم نبود

قم به نسبت کم از اینهاست ولیکن گفتم

نیک نیک از چه نباشد بدید هم نبود

منزل مردمی و کان کرم ام بلاد

ری بود ری که چو ری در همه عالم نبود

با اجمله بعد از آن در عهد بعضی از سلاطین ممیزی کرده اند. در سلطنت غازان خان منالی به اندازه [بر] قم و بلوکات او بسته شد چنانچه در کتاب و صاف مکتوب است. تازمان خاقان خلد مکان فتحعلی شاه میرزا بابای آشتیانی ممیزی نموده، جمعی جدید بر قم و بلوکات او وارد آورد. هم در آن ممیزی دوازده هزار تومان نقد و چهار هزار خروار جنس منال دیوانی بود و به مرور ایام امنای دولت بر منال دیوانی قم افزودند تا در این عهد روز افزون میرزا حبیب الله گرگانی مأمور به ممیزی شده در سه سال قبل. اکنون منال دیوانی بیست و پنج هزار تومان است.

هوای قم گرم است چنانچه در اول جوزا حاصل شتوی او را حصادت می کنند. سه هزار و هفتصد و پنجاه خانه در اصل بلد است. عدد نفوس اهالی شهر اناثاً ذکوراً صغیراً کبیراً بیست و چهار هزار نفر و اهالی دهات و ایلات بیست هزار و هفتصد نفر. حاصل کلی این شهر گندم و جو و باقلا و از صیفی جوزق و کرچک و خربزه و هندوانه و خیار و سبزی آلات. از میوه جات انار و انجیر و گوجه و زردآلو و به و سیب و توت، ولی در دهات و ویلاجات او همه نوع میوه از انگور و هلو و شلیل و سایر میوه جات در کمال امتیاز به عمل می آید.

آب مزروعی و باغات اطراف شهر از رودخانه انار پار است که از طرف گلپایگان و کمره جاری است. در سالهای قبل از قریه نیمور تا سه فرسخی قم مزارع جدید احداث کرده بودند و از این رودخانه انهار به جهت آن مزارع جدا کرده. بدین جهت در تابستان از کمی آب بر قعی ها سخت می گذشت اغلب باغاتشان بخشکید. در اوایل سلطنت این پادشاه دروزارت میرزا تقی خان اتابک اعظم مقرر شد که پنج روز جمیع آب رودخانه را به اندازه ای که لازم دارند دهات و مزارع اطراف رودخانه ببرند و شش روزه طرف قم جاری نمایند و به همین قرارداد فرمان صادر گردید.

و در قدیم الایام چهل نهر از آب رودخانه به مزارع و باغات حومه شهر جاری کرده بودند و مدار تقسیم را به «مستقه» کرده بودند. اکنون معلوم نیست که «مستقه» چه اصطلاحی است. در زمانی که میرزا بابای آشتیانی ممیزی کرد مقسم را «خروار» قرار داد چنانچه اکنون مقسم جمیع آبهای رودخانه سی و یک هزار و پانصد خروار است. در باغات به یک تومان مالیات، پنج خروار آب و در مزروعی هر یک خروار جنس مالیات، شش خروار آب قسمت داده بودند. و هشت صد و بیست خروار از این آب رایی مالیات به جهت شرب خانه های شهر و موقوفات سرکار فیض آثار و سایر مشاهد مشرفه قرار داده بودند و هزار و هشتصد خروار از این آب را به جهت خالصه شمس آباد برقرار کرده.

مزروعی

مشروب از آب رودخانه که قدیم النقی است و به هفتاد حصه مزارع آن قسمت می شود. ده نهر از رودخانه به جهت شرب مزارع و باغات قم جدا می شود مالک آنها اهالی شهرند. رعیت آنها جمیعاً در شهر مسکن دارند. حاصل شتوی این مزارع گندم و جو و باقلا، و صیفی جوزق و کرچک و خربزه و هندوانه و خیار و کنجد است.

مزرعهٔ براوستان - مشروب از نهر براوستان که از رودخانه جدا می شود. شتوی گندم و جو خوب به عمل می آید و صیفی جوزق و کرچک و خربزه و هندوانه و خیار و کنجد. چهارده حصه.

مزرعهٔ شهرستان - از مزارع قدیم است. مشروب از نهر شهرستان. شش حصه.

مزرعهٔ محمد آباد - مشروب از نهر شهرستان که از رودخانه منشعب می شود. ملک علمای بلد است. دو حصه.

مزرعهٔ مهر ویان - از مزارع قدیم است. از نهر مهر ویان مشروب می شود و در حوالی شهر واقع است. قلعه و سکنه ندارد. عملجات آن اهالی شهر می باشند. ملک رعیت است و سه مزرعهٔ دیگر جزو اوست.

مزرعة فرايه وونك - از مزارع قديم است. از نهر براوستان مشروب
می شود. ملك رعيت است. در حوالی شهر واقع است. قلعه وسكنه ندارد.

مزرعة نجيم آباد - از مزارع قديم است. مشروب از چاه ورودخانه
هردومی باشد. مخروبه بود در عهد محمد شاه آباد شد. قلعه وسكنه ندارد. عمله
جات آنجا اهالی شهرند.

مزرعة صالح آباد - در حوالی شهر واقع است. از مزارع قديم است.
از رودخانه مشروب می شود از نهر شهرستان. قلعه وسكنه ندارد. ملك رعيت است.

مزرعة طبشقران - از مزارع قديم است. مشروب از نهر شهرستان.
اراضی آن پشت باره شهر واقع است. قلعه وسكنه ندارد. ملك رعایاست.

مزرعة غزوان - از مزارع قديم است. از نهر شهرستان مشروب می شود.
قلعه وسكنه ندارد. زمین های اودر حوالی شهر است. تبول مرحوم میرزای قمی
بوده اکنون تبول وراث آن مرحوم است.

مزرعة كرج - از مزارع قديم است. مالیات آن در عوض مستیری
تبول است. در حوالی بلد واقع است. قلعه وسكنه ندارد. از رودخانه از نهر كرج
مشروب می شود. هندوانه آن خوب است.

مزرعة ارباب بیجه - اسم قديم آن سوای این اسم است از نهر كرج
مشروب می شود. وقف است بر مسجد جناب امام حسن عسکری. هندوانه در
آنجا خوب می شود.

مزرعهٔ جمکران (۱) - از مزارع قدیم و معتبر است. در طرف شرقی قم واقع است. قلعه و سکنهٔ معتبر دارد. اها [لی] آنجا مردمان با هنر تفنگچی می‌باشند. از رودخانهٔ نهر جداگانه جدا می‌شود. رعیت از اهالی شهر هم دارد.

مزرعهٔ زرقان - از مزارع قدیم است. اسم قدیم آن «ازدورقان» است. از نهر مزرعهٔ براوستان مشروب می‌شود. قلعهٔ مختصری دارد که شش هفت خانوار در آن منزل دارند.

مزرعهٔ ایرستجان - از مزارع قدیم است و در قدیم قلعه و سکنهٔ معتبر داشته، اکنون خراب است. رعایای آن اهالی شهرند. ملک آن از نهر مخصوصی خود که نهر ایرستجان است مشروب می‌شود. در دامنهٔ کوه یزدان واقع است. ملکی رعایاست. جزئی خالصه دارد.

مزرعهٔ سواران - از مزارع قدیم است. از نهر ایرستجان مشروب می‌شود. قلعه و سکنه ندارد. عمه‌جات آنجا اهالی شهر می‌باشند.

مزرعهٔ هندیجان - از مزارع قدیم است ملک رعایای قم است و ایشان طایفهٔ بیگدلی می‌باشند. از رودخانهٔ نهر جداگانهٔ مخصوص دارد. قلعه و سکنه ندارد. در حوالی شهر واقع است. از مزارع خوب است.

مزرعهٔ مزدیجان - از مزارع قدیم است. ملک رعایای قم است مالکین او طوایف بیگدلی است. از رودخانهٔ نهر مزدیجان و هندیان (۲) یک نهر جدا می‌شود بعد منشعب به این دو مزرعه می‌شود. قلعه و سکنه ندارد. حاصل آنجا

۱- اصل: «جمکران».

۲- نام مزرعهٔ هندیجان در اصطلاح و استعمال محلی.

خوب می شود و از مزارع خوب است.

مزرعه خم آباد و جردگان - از تیولات جناب متولی باشی است. در خوالی بلد واقع است. قلعه و سکنه ندارد. از رودخانه مشروب می شود و عمله جات آنجا اهالی شهر می باشند.

مزرعه فردوس - در کنار رودخانه متصل به شهر واقع است و اکنون باغات زیاد در آن مزرعه بنیاد شده است. در جزو باغات ثبت می شود. از نهر فردوس مشروب می شود.

مزرعه جفت گاو سر - از مزارع قدیم است. اسم اصلی او خم آباد است. نزدیک است به شهر و از نهر مزدیجان مشروب می شود. قلعه و سکنه ندارد.

مزرعه کمیدان - در جنب شهر واقع است و از مزارع قدیم است. املاک او مرغوب و معتبر است. ملک رعایاست. نهری مخصوص دارد که از رودخانه جدا می شود موسوم به نهر کمیدان. قلعه و سکنه ندارد.

مزرعه جمر و سعد آباد - از مزارع قدیم است و از نهر کمیدان مشروب می شود. زمین های او متصل به شهر است. قدری باغات در آن مزرعه احداث کرده اند. قلعه و سکنه ندارد. ملک رعایاست.

مزرعه مسگران - از مزارع قدیم است. در طرف علیای شهر واقع است در دامنه کوه. در قدیم قلعه و سکنه داشته ولی اکنون مخروبه است. ملک رعایاست.

چون بعضی مزارع كوچك بود كه قابل تحریر و تفصیل بیه افراد نبود
اسامی آنها نوشته می شود كه از قلم نیافتاده باشد:

مزرعه شریفه بیگم / مزرعه عنایت بك / مزرعه علی آباد / مزرعه بیست
خرواره / مزرعه نصوح آباد / مزرعه جفته / مزرعه جمالیه / مزرعه اراضی رودخانه
صفی آباد / مزرعه محل باغ منده / مزرعه اسدالله .

مزرعه كهنه و یلمق - درعلیای بلد واقع است خارج درب قلعه . مالیات

ندارد .

• • • • •

باغات

بلده قم تمامی از آب رودخانه مشروب می شود . در قدیم الایام سوای اناروانجیر چیز دیگر نداشت ولی اکنون اغلب میوه جات گرمسیری در آنها یافت می شود . این باغات بعضی در داخل حصار قلعه شهر واقعند و بعضی در خارج دیوار کشی شهر واقعند . در این ممیزی میرزا حبیب الله هر کدام مطابق تعدیل منال دیوانی دارند .

باغات (۱) طرف دروازه معصومه :

که سمت غربی بلد است و آبادترین باغات بلدند :

باغ آقا حسین - که رضا باد مشهور شده است . در بالای باغات شهر واقع است . قریب به نصف آن باغ مشجر است . زمین او چهل جریب است .
باغ عباسقلی بیگ - متصل است به باغ رضا باد . همه آن باغ مشجر است . میوه بهاره و تابستانی و اناروانجیر خوب دارد . ملک حاجی محمدرضا بیگ است . زمین او پنجاه جریب است .

باغ بالای حاجی اصغر خان - از باغات جدید است که در عهد فتحعلی شاه حاجی اصغر خان او را آباد کرده است ، بالاخانه در میان اوساخته ، باغ آبادی است . تفریح و تفرج گاه اهالی شهر همان باغ است . اکنون ملک وراثت اوست . زمین های او هشتاد جریب است .

باغ دراز - از باغات جدید است که حاجی علی قلی بیگ حاجی حسینی در عهد فتحعلی شاه او را آباد کرده است . همه نوع میوه دارد و کمال آبادی

۱ - اصل : باغ [بینید کتابچه افضل الملك را در همین مورد ، صفحه

۸۵ این مجموعه] .

دارد . انار و آلو سیاه او معروف است . ملك وراث آن مرحوم است . زمین او شصت و پنج جریب است .

باغ وزیر - از باغات قدیم بوده که خراب شده بود ، در عهد این پادشاه ابد مدت حاجی محمود خان بیگدلی اورا آباد کرده است . کمال آبادی دارد . گوجه او معروف است . زمین او چهل جریب است .

باغ قاسم دباغ - از باغات قدیم است ، کمال آبادی دارد ، اکنون اورا دو قطعه کرده اند . میوه بهاری آنجا معروف است . زمین او نود جریب است .
باغ حمام - از باغات قدیم است . باغ بزرگی بوده تقسیم شده ، اکنون به قدر بیست و پنج جریب او نهایت آبادی دارد . میوه بهاری او معروف است . زمین او شصت جریب است .

باغ کیکاس میرزا - از باغات جدید است که در عهد فتحعلی شاه کیکاس میرزای پسر فتحعلی شاه اورا آباد کرده بود بعد از عزل او خراب شده در این سنوات حاجی سید جواد اورا از وراث شاهزاده خریده ، آباد کرده است . زمین او نود جریب است .

باغ نیم حصه جناب متولی باشی - از باغات جدید است که در این عهد فیروزی مهد اورا آباد فرموده . همه نوع میوه دارد . کمال آبادی دارد . زمین او چهل جریب است .

باغ هادون آباد - از باغات جدید است که در عهد فتحعلی شاه میرزا ابراهیم مستوفی سرکار فیض آثار او را بنا کرده است . چهل جریب است .

باغ دودانگه حاجی اصغر خان - از باغات قدیم است ، مخروبه شده بود در عهد شاه مرحوم محمد شاه حاجی اصغر خان اورا در ثانی آباد کرد . اکنون از باغات معروفه است . توت او بسیار خوب است . هشتاد جریب .

باغ حاجی ابراهیم - در اوایل عهد این پادشاه حاجی ابراهیم که یکی از تجار متمول است دست به آبادی اوزده ، درخت بسیار کشت . چون سر راه عتبات است ملاحظه نمود که کاروانسرا بودن او بامنفعت است اورا کاروانسرا

کرده ولی معروف به باغ است. زمین او چهل جریب .

باغ باجک - ملك جناب متولی باشی است. از باغات قدیم. مغزوبه بود که جناب معظم الیه اورا آباد کرد. داخل حصار شهر واقع است. سی جریب. **باغ پنبه** - از باغات قدیم است. دوثلث اوخانه شده است، يكثلث او اوهنوز باغ است و آباد. سی جریب (۱).

باغ فخرآباد - از باغات قدیم است. از حلیه آبادی غاقل بود جناب متولی باشی اورا آباد کرد، اکنون از باغات خوب است. داخل حصار شهر است. زمین او شصت جریب .

باغ ورثه حاجی میرزا محمد علی - از باغات قدیم، ولی اکنون درخت کمی دارد، سی جریب زمین اوست .

باغ حاجی علی جان - در جنب باغ حاج میرزا محمد علی واقع است. از باغات قدیم است. پیش تر آباد بوده اکنون خراب است. بیست و پنج جریب .

باغ شمس آباد - از باغات قدیم است که در قدیم آبادی زیاد داشته، اکنون به جز انار و انجیر درخت دیگر ندارد. سی جریب .
باغ گاو چاه - از باغات قدیم است که قبل از این آباد بوده اکنون درخت او منحصر است به انار و انجیر. زمین او بیست و پنج جریب .

باغ نوسرو و کاج - از باغات قدیم است که بهتر از او باغی در قم نبوده، اکنون خراب شده. از کلاه فرنگی عمارت وسط او و دیوارهای اطراف او باز هم چیزی باقی است. بیست و پنج جریب .

باغ سلاخ خانه - در طرف دروازه ری که شمال بلد است واقع است. از باغات بزرگ آباد بوده، اکنون سه قطعه شده، يك قطعه او که ملك حاجی محمد رضا يك است خوب آباد است. صد و بیست جریب .

۱ - در کتابچه افضل الملك هم سی جریب است و ۴۰ جریب در صفحه ۸۶

این مجموعه غلط چاپی است .

باغ گرباسی - از باغات قدیم است مرحوم میرزا اعلی الله مقامه در عهد فتحعلی شاه او را آباد کرده بود. اکنون آبادی متوسطی دارد. چهل جریب. باغ خواجه جعفر - از باغات قدیم است. اکنون چند قطعه شده است. شصت جریب است.

* باغات (۱) طرف دروازه کاشان و دروازه قلعه

که سمت جنوب و مغرب شهر است :

باغ صاحب آباد - از باغات جدید است، در عهد فتحعلی شاه مرحوم میرزا علی رضای مجتهد آن باغ را آباد کرد. از باغات معروفه بود. اناورپسته او بسیار ممتاز است. زمین او صد جریب است.

باغ حیدری - از باغات قدیم است جناب متولی باشی او را بزرگ کرده، آباد نموده است. چهل جریب است.

باغ زیدان - از باغات قدیم است وقف بر سرکار فیض آثار. مزرعه‌ای هم دارد موسوم به این اسم. باغ مختصری است. آبادی کمی دارد. هشت جریب است.

باغ محب - از باغات قدیم است که مرحوم میرزای قمی اعلی الله مقامه بعد از خرابی او را آباد کرد ولی اکنون روی به انهدام گذاشته. ملک ورثه آن مرحوم است. زمین او هشتاد جریب.

باغ گنبدسبز - از باغات قدیم است. سه بقعه بسیار عالی در او است. باغ آبادی است. اکنون به ملکیت در او عمل می کنند ولی گویا وقف بر آن بقاع است. زمین او سی جریب.

باغ شاه مراد - در جنب باغ گنبدسبز واقع است. از باغات قدیم است، آبادی کمی دارد. باغ مختصری است. زمین او هشت جریب.

باغ پشم - از باغات قدیم است اکنون آبادی مختصری دارد. زمین او

۱- اصل : باغ . و در کتابچه افضل الملك نیز چنین است که فراموش شده بود در پاورقی آن تذکره داده شود.

یست و پنج جریب .

باغ قاسم - از باغات قدیم است . دراوان سابق آباد بوده ، اکنون آبادی متوسطی دارد . پنجاه جریب .

باغ ارغوان - از باغات قدیم است . در جنب باره شهر واقع است . یست و پنج جریب .

باغ دراز آقا ابوالقاسم - از باغات قدیم است . آبادی کمی دارد ولی سابق معروف و آباد بوده . زمین اوسی جریب .

باغ سلطانم - از باغات قدیم است . داخل حصار شهر واقع است . باغ بزرگی بوده اکنون سه قطعه شده . یخچالی هم در میان آن باغ واقع است . آبادی خوب دارد . صدوده جریب .

باغ قلعه مشرف - این مکان نارنج قلعه بوده کسه محمود افغان او را درست کرده ، چهار ذرع قطر دیوار اوست . در عهد فتحعلی شاه مشرف سرکار فیض آثار حیازت کرده ، عمارات او را خراب کرد باغ نمود ، یخچالی هم در میان ساخت . باغ آبادی است . دودانگه او وقف بر جناب سید الشهداء است . ده جریب .

باغ قلعه میرزا جان - از باغات قدیم است . داخل حصار شهر است به این جهت سبزی کاری زیاد می نمایند . زمین او هفتاد جریب .

باغ قلعه حاجی میرزا علی نقی - از باغات قدیم . داخل حصار شهر است . اغلب اشجار او انار و انجیر است . سبزی کاری خوبی در [او] می شود . پنجاه جریب .

باغ مشهور به باغچه نو - از باغات قدیم است . متصل است به باره رودخانه . داخل حصار شهر است . از موقوفات سرکار فیض آثار است . آباد و معمور است . یست جریب .

باغ نو - از باغات قدیم . داخل حصار شهر است . وقف است بر سرکار فیض آثار . آبادی متوسطی دارد . نصف او اکنون زمین املس شده است . سبزی

کاری معتبری در او می شود. صد جریب.

باغ کوچه حوریان - از باغات قدیم است. شاهزاده کیکاوس میرزا در عهد حکومت خود آن باغ را خریده، عمارت و ارك كرد. بعد از فوت فتحعلی شاه ارك و سایر زمین های او را مردم خریدند عمارت کردند. کنون محله معتبری شده است. جزئی از آن باغ به حال اولیه باقی است زمین او بیست جریب .

باغ دلگشا - از باغات قدیم و داخل حصار شهر است. آبادی خوب دارد. بیست و پنج جریب.

باغ قاضی - از باغات قدیم. در میان شهر واقع است. بدین جهت بیش تر او خانه شده و محله گردیده . جزئی از آن باقی است که زمین او شش جریب است .

باغ هورچی - از باغات قدیم. داخل حصار شهر است. اکنون آن باغ محله و خانه شده است، جزئی از آن به حالت اول باقی است که زمین او پانزده جریب است .

باغ قهپان - مزرعه قهپان وقف سرکار فیض آثار است در عهد محمد شاه مبرور آقا سید جعفر که سرکشك سرکار فیض آثار بود قطعه زمینی از آن ملك رانود ساله اجاره كرد باغی بنا نمود. اکنون نصف آن مشجر است و نصف املس به دست وراث آن مرحوم است. پانزده جریب .

باغ حاجی میرزا صفی - از باغات جدید است که در اوایل سلطنت این شاهنشاه کربلائی یعقوب نامی میراب او را مشجر کرده، باغ خیلی مختصری است. بعد از فوت او حاجی میرزا صفی او را ابتیاع نمود. زمین او شش جریب است .

باغچه سیدان - از باغات قدیم است که در قدیم آبادی معتبر داشته اکنون خراب و زمین است. بیست و پنج جریب .

باغ صفا - از باغات قدیم است. کنون سه قطعه شده. همه نوع میوه و درخت دارد. يك قطعه او کمال آبادی دارد. هفتاد جریب .

باغ غیاث آباد - از باغات قدیم است ولی خراب و ویران، زمین امس بود در عهد دولت محمد شاه مرتضی قلی بیگدلی اورا آباد کرد کنون به دست وراث آن مرحوم است. همه نوع میوه دارد در کمال امتیاز و نهایت آبادی. داخل حصار شهر است. زمین او پنجاه جریب .

باغ زنبیل آباد - از باغات قدیم است جناب متولی باشی قدری زمین بر او افزوده، اورا بزرگ نموده، در کمال آبادی است. همه نوع میوه او ممتاز است به خصوص انار و انجیر و توت و گوجه .

باغ ریگ - از باغات قدیم است. مخروبه شده بود جناب میرزا سید محمد برادر جناب متولی باشی اورا آباد نموده. کنون نصف او آباد شده است. پنجاه جریب .

باغ محمد تقی بیگ - از باغات جدید است که در دولت همین پادشاه محمد تقی بیگ اورا آباد کرده، یخچالی هم در آن باغ بنا نهاده. باغ مختصری است داخل حصار شهر است.

باغ محمد تقی بیگ - از باغات جدید است. دو قطعه از اراضی مهرویان را محمد تقی بیگ در دولت این پادشاه ناصرالدین شاه آباد کرده، وقف بر تعزیه داری جناب سید الشهداء نموده است. آبادی معتبر دارد. زمین او بیست جریب است.

[بقاع و اماکن و مستغلات]

بقاع مقدسه :

که گنبد و عمارت دارند چهل اصل شهر واقعند چهل خارج شهر :

❖ روضه مبارکه حضرت معصومه علیها سلام الله. اصل بنا از شاه اسماعیل صفوی است. گنبد طلا و مدرسه و دارالشفای از بناهای فتحعلی شاه است. ایوان مدرسه از شاه طهماسب است.

❖ بقعه شاه حمزه.

❖ بقعه شاه ظهیر.

❖ بقعه موسویان و چهل دختران. دو بقعه عالی است. از بناهای شاه طهماسب صفوی است.

❖ بقعه سلطان محمد شریف.

❖ بقعه احمد بن قاسم درب دروازه قلعه واقع است. کاشی معتبر دارد که در این زمان نمی توانند درست کنند.

❖ بقعه علی بن بابویه.

❖ بقعه خاگ فرج بیرون شهر واقع است.

❖ بقعه احمد بن اسحاق. ولسی آن احمد بن اسحاق معروف در حلوان مدفون است.

❖ بقعه سید معصوم. بیرون شهر واقع است.

❖ بقعه شاه ابراهیم. بیرون شهر واقع است.

❖ بقعه شاه جعفر. بیرون شهر واقع است.

❖ بقعه امامزاده ذرید.

- * بقعہ شاہ جمال. بیرون شهر نزدیک کوه بقعه دارد.
- * بقعہ ہادی مہدی. قریب نیم فرسخ خارج شہر است.
- * بقعہ شاہ سید علی. بیرون دروازہ [ری] واقع است.
- * بقعہ شاہ ابراہیم.
- * بقعہ شاہ طیب و طاہر. یک فرسخ از شہر دور است.
- * بقعہ سارہ خاتون. دوسہ نفر از امام زادہ ہا در آن مرقد مدفون می باشند.
- * بقعہ علی بن جعفر .
- * بقعہ شاہ ابراہیم .
- * بقعہ شاہ جمال .
- * بقعہ شاہ اسماعیل .
- * بقعہ شاہ پور علی. در کریمجان واقع است.
- * بقعہ معصومہ در کھک کہ یکی از قراء قم است واقع است.
- * بقعہ امام زادہ ہادی. دروشنہ است.
- * بقعہ سلطان علی. در مشہد اردہال واقع است.
- * بقعہ معصومہ سکینہ خاتون. در قاسم آباد واقع است.
- * بقعہ مرحوم میرزای قمی.
- * بقعہ آقای بزرگک .
- * بقعہ زکریا بن آدم .

مساجد :

مسجد جامع. معلوم نیست چه وقت بنا شدہ. فتحعلی شاہ اورا تعمیر کردہ است .

مسجد امام حسن / مسجد حاجی ملا محمد صادق / مسجد عشقعلی / مسجد حبیب اللہ ییک / مسجد شاہ زید / مسجد چہار مردان / مسجد حاجی حسن فتحعلی / مسجد پنجه علی و مسجد سینی / مسجد قلعه / مسجد باغ پنیہ / مسجد امام زین العابدین / مسجد تکیہ آقا سید حسن خیاط / مسجد میرزا شفیع توسرکانی / مسجد

بالای سر .

مدارس:

مدرسه آستانه مقدسه / مدرسه مهدی قلی خان / مدرسه جناب حاجی [ملا]
محمدصادق / مدرسه جانی خان معروف به مدرسه ناصری / مدرسه معروفه به لكها /
مدرسه محمد مؤمن خان.

حمام[ها] :

حمام قلعه میرزا ابوالقاسم / حمام کوچه حرم معروف به حمام ملاطاهر /
حمام آستانه مقدسه / حمام امین الدوله - زنانه و مردانه است / حمام جناب
متولی باشی که در سرخانه است / حمام میرزا ابراهیم مستوفی سرکار فیض آثار /
حمام پشت باره - زنانه و مردانه است / حمام خیابان معروف به حمام کیكوس
میرزا / حمام آقا میرزا رحیم که از خدام سرکار فیض آثار بوده است / حمام
جناب متولی باشی که در خارج دروازه خاك فرج واقع است / حمام جهانگیر
میرزا / حمام چاله - زنانه و مردانه است / حمام حاجی حسین / حمام شاهزاده
واقع در محله باغ پنبه.

حمام فیروزه / حمام اولیا واقع در محله باغ پنبه / حمام چاله عربستان /
حمام مرحوم میرزا ابوبال / حمام موسویان / حمام دولت خانه / حمام بازار
وقف بر سرکار فیض آثار / حمام حاجی محمد جعفر عطار / حمام قاضی - زنانه و مردانه
است / حمام گلشن - زنانه و مردانه است / حمام عشقعلی - زنانه و مردانه است /
حمام حاجی بابا - زنانه و مردانه است / حمام آقا ملک / حمام سلطان شریف -
زنانه و مردانه است / حمام طالار / حمام کلانتر / حمام چهار مردان - زنانه
و مردانه است / حمام چاله که در گذر صادق پنبه دوز است - زنانه و مردانه است /
حمام حاجی حسین پشت بازار لاچین يك / حمام حاجی محمود خان معروف
به حمام شاهزاده حمزه - زنانه و مردانه است / حمام شاه که در عمارت شاهی در
جنب صحن مطهر واقع است.

[آب انبارها]:

آب انبار سردار/ آب انبار صحن مطهر/ آب انبار درب صحن مطهر /
 آب انبار دارالشفا/ آب انبار ملا محمد حاجی سهراب علی/ آب انبار جناب
 متولی باشی/ آب انبار حاجی علی اکبر/ آب انبار ملا محمد حاجی سهراب
 علی (۱)/ آب انبار حاجی علی قلی بیگ / آب انبار حاجی سید حسن صابونی /
 آب انبار حاجی علی اکبر درباغ پنه/ آب انبار مرحوم میرزا ابوطالب/ آب
 انبار حسین قلی خان درب مسجد جمعه و مدرسه جانی خان/ آب انبار درب
 مسجد جامع/ آب انبار حاجی حسن درسنگ سیاه/ آب انبار موسویان/ آب انبار
 سلطان شریف از بناهای حاجی سید علی/ آب انبار حاجی رشیدخان در سیدان/
 آب انبار حاجی محمد علی شبانه روزی، محله اسماعیل حلوائی/ آب انبار مرحوم
 حاجی ملا محمد کزازی/ آب انبار عشق علی/ آب انبار میدان میر/ آب انبار حاجی
 کاظم در عربستان/ آب انبار شاهزاده طیب و طاهر/ آب انبار خاک فرج/ آب انبار
 شاه جمال/ آب انبار میدان .

[یخچال ها:]

یخچال آقای متولی باشی درب دروازه خاک فرج/ یخچال زنبیل آباد مال جناب
 متولی باشی/ یخچال شاه آباد از بناهای جناب متولی باشی/ یخچال علی آباد مال
 حاجی رشیدخان/ یخچال محمد تقی بیگ/ یخچال مشرف، وقف است/ یخچال باقر
 خان/ یخچال سلطانم/ یخچال قاضی/ یخچال نصرت آباد/ یخچال صاحب الزمان.

مستغلات:

موافق جزو علی حده :

باب ۹۵۱

خانات و تیمچه ها - ۲۷ باب/ حمام - ۴۵ باب/ دکان سمساری - ۱۱
 باب/ دکان خیاطی - ۳ باب/ دکان بزازی - ۷۷ باب/ دکان بقالی - ۷۰ باب/

دكان قصايی- ۱۸ باب/ كفش دوزی- ۱۴ باب/ خراطی- ۷ باب/ سراجی-
 ۱ باب/ تنباكو فروشی- ۲۴ باب(۱)/ حلاجی- ۴۰ باب/ خرده فروشی- ۱۰
 باب/ گچ پزی- ۱۱ باب/ عصاری- ۳ باب(۲)/ چیت سازی- ۷ باب /
 خرازی- ۷ باب/ نجاری- ۱۹ باب/ مسگری- ۲۷ باب/ حلوائی- ۴۹ باب/
 جوراب دوزی- ۱۳ باب/ صفاری- ۱۴ باب/ حلاجی- ۲۷ باب/ ارسی دوزی
 - ۳۰ باب/ صرافی- ۷ باب/ كلاه دوری- ۹ باب/ پالان دوزی- ۱۱ باب/
 حدادی- ۱۹ باب/ چیلان گری- ۶ باب/ دباغی- ۱۹ باب/ نمدمالی- ۳۰
 باب/ صباغی- ۲۱ باب/ نخودبریزی- ۱۴ باب/ عطاری- ۵۷ باب/ آجر پزی
 - ۱۰ دستگاه/ كوزه فروشی- ۱۹ باب/ زرگری- ۷ باب/ پاره دوزی- ۲۰
 باب/ نعل بندی- ۸ باب/ دواتگری- ۸ باب/ قصاعی وكاشی پزی- ۸ باب/
 علاقه بندی- ۱۴ باب/ كله پزی- ۱۸ باب/ خبازی- ۴۶ باب/ كوزه فروشی
 - ۱۲ باب/ چایی فروشی- ۵ باب/ قنادی- ۲ باب/ طواحين- ۱۷ سنگ/
 یخچال- ۷ باب .

بیوتات اهالی شهر :

۳۷۲۴ باب. در سال گرانی مخروبه ویی سکنه مانده : ۶۰۰ باب .

= ۳۱۲۴ باب

مقرراً نفوس: نوزده هزار و هفت صد و پنجاه نفر.

بیوتات علما و سادات: ۷۳۶ باب/ عملجات مزروعی و باغات: ۱۰۰۰
 باب/ مالکین زراعت و باغات: ۹۰ باب/ اصناف بازار: ۹۳۰ باب / خوش
 نشین و غربا: ۳۶۸ باب (۳).

۱- در کتابچه افضل الملك هم ۲۴ باب است و «۲۸ باب» در صفحه

۱۹۱ این مجموعه خطاست .

۲- در کتابچه افضل الملك هم ۳ باب است که درست خوانده نشده بود.

۳- در کتابچه افضل الملك هم به همین صورت است و ارقام صفحه ۱۹۲

این مجموعه بدین وسیله تصحیح می شود .

ایلات دارالایمان قم

هفت طایفه اند که اغلب آنها در شیراز و نواحی او منزل و مرتع داشتند تا در عهد مرحوم آقا محمد خان قاجار آنها را کوچانیده، به قم منزل دادند. در ابتدای ورود مردمان بی مکتب و فقیری بوده، بعضی در اصل شهر برخی در نواحی شهر مسکن گرفتند، مالیات دیوانی نداشتند. چون به کسب و زحمت چند شتر و گوسفند را مالک شدند هر طایفه خود را به یکی از علمای شهر چسبانیده بنای شرارت گذاشتند. بدین جهت فتنه در میان علمای بلد اتفاق افتاده، چند قتل نفس واقع شد. این خبر به سمع امنای دولت رسیده، خاقان مرحوم فتحعلی شاه مبلغ پانصد تومان آن ایلات را جریمه کرد.

سالهای بعد حکام قم آن مبلغ را همه ساله از آنها دریافت می نمودند. بعد از چند سال آن مبلغ جزو جمع کتابچه دیوانی شده، در اواخر عهد فتحعلی شاه دویست و پنجاه تومان را تخفیف به آنها دادند. کم کم در عهد محمد شاه و اوایل عهد این پادشاه ناصرالدین شاه به اسم فرع و رسوم تخفیف و پیشکش سرباز مالیات آنها زیاده شد تا به هفت صد و شصت و چهار تومان رسید. در میرزی جدید میرزا حبیب گرگانی منال دیوانی آنها به هزار و یک صد و بیست و پنج تومان قرار گرفته.

نوکر دیوانی ندارد. جوانان کاری دارند. تعداد نفوس و مراتع آنها در جزو هر طایفه نوشته می شود:

طایفه زندیه:

در دولت شاه شهید آقا محمد خان بزرگان او را مکفوف البصر کرده

مستمری داده در قم سکنی دادند . الان معتبرترین ایلات قم هستند و آنها سه تیره شده اند . يك ثلث آنها زندشهری است که خانه های آنها در شهر است . مرتع آنها در شاه آباد خالصه و هموار و نارج که طرف قبله قم است در کنار رودخانه اناربار . و يك ثلث آنها قشلاق در قلعه نصرت آباد و هموار کوه گدن گلمز ، و [دردامنه] کوه یزدان تا حوالی کاسه کمر که در سه فرسخی قم است مرتع دارند . و ثلث سوم قشلاق آنها در هموار و نارج از میل قریه طایقان تاراه کور خلیج . بیلاق هر سه تیره در فراهان است که به اهل عراق حق المرتع و صدسه می دهند . جوانان کاری و حشم معتبر دارند و اغلب آنها صاحب دولت و مکنّت هستند . مالیات آنها جزو قم است .

طایفه سمائینی :

از ایلات معتبرند . بزرگان آنها در شهر منزل و خانه دارند . قشلاق آنها از هرزاب که يك فرسخی قم است تا پل دلاک است بارودخانه ساوه . بیلاق به طرف شاهسون و مزلقان و سامان یاتان می روند . در بیلاق با ایل شاهسون مجاورت دارند . در آن حدود که بیلاق می روند حق المرتع و صدسه نمی دهند . مالیات آنها جزء قم است . بعضی دهات و مزارع در کنار رودخانه ساوه دارند . حشم آنها معتبر است . جوانان کاری دارند .

طایفه سعدوند :

در بیرون شهر در قلعه جات قم سکنی دارند . مرتع آنها در حدود سراج و توابع قم است . حشم آنها اکثر شتر و گوسفند است . در قلعه حاجی آباد و مؤمن آباد و نواران منزل دارند . در زمستان حشم آنها به قریه شمس آباد خالصه می رود و حق المرتع می دهند و زمستان را در آنجا بسر می برند . بایرهای قمرود هم مرتع آنهاست . مردان رعیت پیشه کاردان دارند به این جهت صاحب مکنّت و ثروت می باشند .

طایفه عبدالملکی :

از سکنه شهر می باشند . جمعیت آنها از سایر ایلات کمتر است . حشم آنها خیلی کم و قلیل است . اکثر مردمان آنها فراش و نو کردند . مرتع آنها هموار و نارج است . گوسفند کمی دارند . بیلاق نمی روند اغلب امر معاش آنها به کرایه کشی و قاطر داری می گذرد .

طایفه کلهر :

از سکنه شهرند . حشم آنها قلیل . اغلب آنها نوکری می کنند . مرتع آنها در بایرهای هرزاب و علائی و کفتار کوه است . در معیزی جدید تخفیف به آنها داده شده است . جوانان آراسته کاری دارند .

طایفه کوزه بر :

در شهر مسکن دارند . شتر و گوسفند ندارند . معاش آنها از قاطر داری و چاروا داری می گذرد . برخی هم معاش از رعیتی می کنند . چندان جمعیتی ندارند . نوکری هم ندارند .

طایفه لشنی :

در شهر مسکن دارند . طایفه ضعیفی هستند . حشم هیچ ندارند . مالیات کمی دارند .

قراء و توابع

که در اطراف قم قلعه وسکنه دارند که بعد مسافت هریک تا به شهر يك فرسخ نادر فرسخ است . بعضی از آن قنات ها پیش از این آباد بوده ، در فتنه افغان خراب شده ، در ثانی در دولت قجر به جهت امنیت آباد شده ، در ممیزی میرزا حبیب الله ممیز هریک را جمعی فراخور حال خود بسته است .

قریه کریم آباد :

از قنات های قدیم است که مخروبه شده بود محمد علی يك حاجی حسینی او را آباد کرده حمام ساخت ، قلعه و خانه رعیتی بنا کرد تا در عهد این شاهنشاه آباد شد و اکنون ده خانوار رعیت در آنجا مسکن دارند . آب آنجا قدری شور است .

قریه فتح آباد :

در سفلی بلد واقع است . قدری از آن مزرعه وقف بر تعزیمه داری جناب سید الشهداء است . از قنات های قدیم است مخروبه شده بود در عهد محمد شاه بعضی از حجاج کاسب این شهر او را آباد کرده ، قلعه ساختند . پانزده خانوار رعیت دارد .

قریه حصار شنه :

از مزارع قدیم است ، بایر افتاده بود در عهد خاقان مغفور فتحعلی شاه حاجی علی قلی يك حاجی حسینی او را آباد کرد قلعه و حمام و خانه های رعیتی ساخت . از معارف مزارع آن حومه است . آب آن شیرین است . جوزق

آن مزرعه معروف و خوب است . اغلب سکنه آن مزرعه ایل خراسانی می باشد .

قریه کرم آباد :

از قنات های قدیم بوده ، مخروبه شده بود در عهد محمد شاه حاجی محمد رضا بیک حاجی حسینی او را آباد کرده موسوم به اسم کرمعلی خان پسر خود نمود قلعه محکم و سکنه رعیتی در او بنا کرد . آب آن شیرین و گوارا است . جوزق آنجا خوب و معروف است . اغلب سکنه آنجا ایل خراسانی است .

مزرعه جنت آباد :

از قنات های قدیم بوده ، در عهد محمد شاه حاجی محمد رضا بیک او را آباد کرد . قلعه و سکنه ندارد . رعایای آن در قلعه حصارش مسکن دارند .

مزرعه مبارك آباد :

از قنات های قدیم بوده ، در اواخر عهد فتحعلی شاه محمد حسین خان خلیج او را آباد کرد . نزدیک به شهر است . از مزارع معتبر معروف است . قلعه معتبر و باغ معتبر دارد . همه نوع محصول او خوب می شود .

مزرعه جعفر آباد :

از قنات های قدیم است ، در عهد محمد شاه او را آباد کرده اند . قلعه و سکنه ندارد . رعیت آن مکان در قریه حسن آباد مسکن دارند . اراضی او متوسط است . قنات معتبری نیست .

مزرعه فرج آباد سنگ تراشها :

قنات بسیار مختصری است . ملک جمعی از سنگ تراشهای قم است . در اواخر عهد فتحعلی شاه او را آباد کرده اند . قلعه ندارد رعیت آن مکان در سایر

قلاع منزل دارند .

مزرعه شورك آباد :

مشهور به «قنات نو» از قنات های قدیم است در عهد محمد شاه آباد شده است . مرحوم ملاعبدالله عرب او را آباد کرده است . قلعه ندارد سکنه ندارد، رعیت آن مکان در قلعه حسن آباد مسکن دارند .

مزرعه رضا آباد :

قنات مختصری است که در این دولت روز افزون جهانگیر میرزای پسر محمدعلی میرزای پسر خاقان فتحعلی شاه او را آباد کرده است . مزرعه بسیار مختصری است . آب وزمین خیلی دارد . زمین او کویر و بید ، حاصل خیز نیست به طوری که دخل او به خرج او وفا نمی کند ، قلعه مختصری دارد .

مزرعه حسین آباد :

در عهد محمد شاه او را آباد کرده اند . قنات بسیار مختصری است که موازی سی خروار زمین دارد . آب کمی دارد . قلعه و سکنه ندارد باغ مختصری در آن مکان بنا کرده اند .

مزرعه فرج آباد بزرگ :

از مزارع قدیم است که مخروبه شده بود . در عهد خاقان مغفور فتحعلی شاه مرحوم میرزا ابوطالب اعلی الله مقامه او را آباد کرد ، دودانگ او را وقف تمزیه داری جناب سیدالشهدا علیه السلام نمود . قلعه بنا نمود سکنه آورد . خر بزه او معروف است و از مزارع معروفه است .

مزرعه حاجی آباد لکها :

از قنات [های] قدیم است. چون طایفه سعدوندها در آن سرزمین مرتع به دست آوردند کد خدای آن طایفه او را آباد کرد. قلعه [دارد] و سکنه آن مکان همان طایفه سعدوندها هستند. از مزارع معتبر است که همه حاصل آنجا خوب می شود.

مزرعه مؤمن آباد :

از مزارع قدیم است محمد حسین خان خلیج او را در عهد خاقان مرحوم دایر نمود. مزرعه ای بهتر از این مزرعه در محال سراجه نیست. خربزه او معروف و مشهور است. باغ بزرگ خوبی دارد. آب [آن] شیرین است. قلعه و سکنه معتبر دارد.

مزرعه کولکان :

از مزارع قدیم است. محمد حسین خان خلیج در عهد خاقان مغفور آباد کرده است. جوزق او خوب می شود. قلعه و سکنه ندارد. عمه جات آن مکان در مؤمن آباد مسکن دارند. رعیت آنجا جملگی طایفه لك سعدوند است.

مزرعه عباس آباد :

از قنات [های] قدیم است که در عهد خاقان مغفور فتحعلی شاه محمد حسین خان خلیج آباد کرده است. آب آن گوارا و شیرین است. خربزه آن خوب می شود سایر محصول او هم خوب است. قلعه و سکنه ندارد. رعیت آنجا در مؤمن آباد ساکن می باشند.

مزرعه خلیج آباد :

مشهور به حاجی آباد. از قنات [های] قدیم است که محمد حسین خان خلیج او را در عهد خاقان فتحعلی شاه آباد کرده است. آب او تلخ و شور است،

محصول او به این واسطه خوب نمی شود به این جهت یونجه کاری خوب می شود .
طاحونه معتبری دارد که به قدر حاصل [سایر قنوات] منافع می دهد . قلعه مخصوص
دارد . مالیات ده تومان .

مزرعه جمشید :

از مزارع قدیم است که در این عهد آباد شده است . قلعه و سکنه ندارد .
رعیت آن مکان مسکن در مزرعه سراجه دارند . فی الجمله غله کاری در آن مکان
می شود . جزئی مالیات به دیوان می دهند .

مزرعه خماری خان علیا :

از قنات های قدیم است که تازه آباد شده است . قلعه و سکنه ندارد .

مزرعه زعفرانی :

از قنات های قدیم است که محمد حسین خان کاشی خاکم قم . او را آباد کرده
است در عهد فتحعلی شاه . خربزه او خوب می شود قلعه و سکنه معتبری دارد . اراضی
او خیلی مرغوب است .

مزرعه خماری خان سفلی :

در جنب قریه زعفرانی واقع است . اهالی قم او را در عهد محمد شاه آباد
نموده اند . آب او شیرین است . منافع صیفی او بیشتر از شتوی است . قلعه جدید
به او ساخته [شده] سکنه دارد .

مزرعه سراجه :

از قنات های معتبر است و مشهور . آب او شیرین و گوار است . خربزه
او معروف عالم است . قلعه و سکنه بسیار معتبری دارد . قناتی از او قدیم تر در
قم نیست .

مزرعه علی آباد :

از قنات های قدیم است که مخروبه بود ، جناب متولی باشی در اوایل عهد این شاهنشاه ناصرالدین شاه اورا آباد کرده است . در جنب قنات سراجیه واقع است . قلعه دراو ساخته است و سکنه آورده ، آب اوشیرین است . صیفی او بهتراز شتوی است .

مزرعه رستم آباد :

از قنات های قدیم است که مخروبه بود ، در عهد این شاهنشاه جناب شریعتمدار حاجی سیدجواد اورا آباد کرده است ، قلعه ساخته سکنه آورده . آب اوشیرین است . همه محصول او خوب می شود .

مزرعه دولت آباد :

از قنات های قدیم است . در عهد محمدشاه حاجی ابوالقاسم بك حاجی حسینی اورا آباد کرده ، قلعه و سکنه دراو بنا کرده ، حمام خوبی ساخته . آب زیادی دارد . جو زق او خوب می شود . تنباکوی او خوب است .

مزرعه مروارید :

از قنات های قدیم است . در عهد محمدشاه حاجی قربان خان بك حاجی حسینی اورا آباد کرد . غله شتوی او خوب نمی شود . صیفی او متوسط است . سه فرسخ ناظم مسافت دارد .

مزرعه حاجی آباد :

جناب متولی باشی اورا در عهد این شاهنشاه بنا کرده است . نزدیک شهر است . از قنات های معتبر شده . آب اوشیرین و گوار است . همه حاصل او خوب

می‌شود . قلعه در او ساخته است سکنه آورده . ازقنات‌های معتبر است .

مزرعه نواران :

ازقنات‌های قدیم است که در این عهد جناب متولی باشی او را آباد و دایر نموده . آب او شیرین است . قلعه معتبر در آن مکان بنا کرده و سکنه آورده ، حمام خوب بنا نموده طاحونه معتبر احداث کرده . اغلب رعیت آنجا طایفه سعدوند هستند . همه حاصل آن مکان خوب می‌شود .

مزرعه حسن آباد :

ازقنات‌های قدیم است که در عهد خاقان مغفور فتحعلی شاه ، ملا عبدالله عرب او را دایر نموده ، قلعه بسیار معتبر بساخت سکنه زیادی در آن مکان آورد ، حمام خوب و مسجد بنا نمود ، باغ وسیعی در دور قلعه بنا نهاد . اغلب رعایای مزارع دیگر در آن مکان منزل دارد .

مزرعه حصیر آباد :

ازقنات‌های قدیم است که در این عهد طایفه سعدوندها او را دایر نموده . قلعه و سکنه ندارد . عملجات آنجا همان طوایف سعدوند هستند . آب شوری دارد زمین کویر بدی . جزئی غله کاری و جوزق کاری در آنجا می‌شود .

مزرعه هاشم آباد :

ازقنات‌های قدیم است . در عهد فتحعلی شاه ملا عبدالله عرب او را بنا کرده . آب زیاد خوبی دارد ولی زمین‌های او کویر است . خربزه او خوب می‌شود و بس . قلعه ندارد ، عملجات آن مکان همه در حسن آباد منزل دارند .

مزرعه شاه آباد سفلی :

ازقنات های قدیم است . ملك جناب جلالت مآب مستوفی الممالك است که اورا وقف بر بقعه والد خود نموده ، به تصرف جناب متولی باشی داده است . قلعه معتبر دارد سکنه زیاد در آن منزل کرده ، حمام بنا نموده ، باغ احداث کرده . آب وزمین اومعتبر است . همه حاصل های او خوب می شود .

مزرعه احوص آباد :

ازقنات های قدیم است . درعهد این شاهنشاه جناب متولی باشی اورا آباد کرده است . ازقنات های معتبر شده است که قلعه در او ساخته سکنه آورده . آب زیاد ملك مرغوبی دارد .

مزرعه دولت آباد :

ازقنات های قدیم است که جناب شریعتمدار حاجی سیدجواد اورا آباد نموده و در این عهد قلعه بنا کرده . زمین معتبر دارد . آب آن خوب است . هندوانه آن مکان معروف . باغ معتبری بنا نموده . در جنب قمرود واقع است .

مزرعه بطنی جرد :

ازقنات های قدیمه است . وقف بر سرکار فیض آثار است . قلعه معتبر و سکنه زیادی دارد . آب وزمین او مرغوب است .

مزرعه قاسم آباد :

ازقنات های قدیمه است که چهارده رشته قنات دایر داشته . اکنون دورشته آن آباد است . هندوانه آن مکان خوب می شود .

مزرعه زالون آباد :

از توابع قاسم آباد است . از قنات های قدیمه است . آب اوشور است
اراضی او کویر . جوزق در آن مکان خوب می شود . قلعه وسکنه ندارد .

.

مزرعه نصرت آباد :

در علیای بلد واقع است . از قنات های تازه احداث است که میرزا نصرالله
اردبیلی - که در زمان سلطنت محمد شاه مرحوم صدر الممالک بود و سر حلقه سلسله
ولویه نعمت اللهی - او را آباد کرد و وقف بر اولاد خود نمود . قلعه بسیار معتبر
بنا کرد ، حمام خوب در آن قلعه بساخت باغ معتبر بزرگ غرس نمود ، یک صد
خروار جمع مزرعه ایرستجان را هم متصرف شده با حقا به اواز رودخانه .

.

مزرعه نظر آباد :

معروف به فرج آباد . در صفحه مسیله واقع است . ملک طایفه «نفر» است
که شترهای شاهی دست ایشان است . محصول آن مکان همان گندم و جو است .
صیفی در آن مکان نمی کارند . عمله ورعیت آنجا عرب «کله کو» می باشند .

.

مزرعه شریف آباد :

از قنات های قدیمه است که وقف است بر سرکار فیض آثار . در جنب
اراضی قمرود واقع است . سکنه او توقف در قلعه دولت آباد دارند .

.

مزرعه شکر آب :

در صفحه قمرود واقع است . آب مختصر دارد . ملک اهالی قمرود است .
تازه آباد شده است .

.

مزرعه فتح آباد :

ازقنات‌های قدیمه است که میرزا زین‌العابدین مستوفی البرز او را آباد کرد ، قلعه بساخت کاروانسرا بنا نمود. هندوانه در آن‌مکان خوب می‌شود. اکنون خراب است .

مزرعه قنبر علی :

ازمزارع جدید است که هنوز آباد نشده است . فی‌الجمله آبی دارد . جزئی غله‌کاری می‌شود که قابل تفصیل نیست .

مزرعه مهدی آباد :

میرزا مهدی پسر عموی مستوفی الممالک دست به آبادی او زده ، تازه می‌خواهد آباد کند . هنوز آباد نشده است .

مزرعه رحمت آباد :

ازرودخانه ساهه مشروب می‌شود . چندسال قبل بنداورا آب برده، اکنون خرابه افتاده است .

در خصوص کوه [ها] و معادن این شهر

در طرف غربی این شهر کوهی است معروف به «گدن گلمز» که نمک این شهر و بعضی مکان [ها] و شهر [های] دیگر را از این کوه می‌برند. نمک خوش-طعم شفافی دارد. از اطراف آن کوه چشمه‌ها جاری است که قدری می‌رود بسته می‌شود. مسافت او تا شهر سه فرسخ است و دور آن کوه هم سه فرسخ است. مساحت اصل کوه دوهزار و چهار صد و سی و نه خروار. بذر افشان است. در عهد قدیم از جانب دیوان مالیاتی کسی بر او بسته که هر کس نمک ببرد چیزی به دیوان بدهد. بدین جهت آن سال چشمه‌های او همه خشک گردید.

بالای آن کوه می‌گویند کسی نمی‌رود ولی چند سال قبل از این رعایای جعفر آباد در روز سیزده عید به اجماع از طرف جعفر آباد بالا رفتند از طرف قم پایین آمدند. گفتند به جهت خاک‌های کویر شور عبور به آن کوه متعسر است که قدم‌تازانو در آن خاک فرو می‌رود.

کوه یزدان :

این کوه مابین مغرب و جنوب قم واقع است. یک فرسخ تا شهر مسافت دارد. چشمه بسیار دارد ولی قابل زراعت نیست. ریاس قم را از آن کوه می‌آورند. آن کوه مرتع طایفه زندیه است. معروف است که یک هزار و سی صد دره دارد. نخته سنگ صاف که یک ذرع عرض و دو ذرع طول اوست بدون حجاری از آن کوه می‌آورند. سنگ بست قنات ناصری از آن سنگ‌هاست.

گویند در زمانی که ایل اشعری وارد این شهر شدند حکمران این سامان که منزل او در مرز عتبات مستغان بود اسم او یزدان فاذا بوده و این کوه مرتع مخصوص حشم او بوده بدین جهت این کوه موسوم به کوه یزدان شده است.

کوه کلاه قاضی :

در طرف قبله و جنوب قم واقع است. قنات ناصری از کنار آن کوه جاری است. جمیع سنگ آن کوه گچ می شود. گچ این شهر از آن کوه است، گچ سفید پرقوتی دارد.

کوه خضر :

ما بین جنوب و مشرق این شهر واقع است. در بالای آن کوه عمارت مسجد چهارصفه درست کرده اند که خیلی باصفاست. در طرف دیگر اطاقی ساخته در میان آن اطاق از پارچه سنگی جای يك پای بیرون آورده حجاری کرده اند. اهالی قم از زن و مرد در ایام عید بدان کوه می روند.

کوه نرداغی :

در جانب جنوب و قبله قم واقع است و يك فرسخ تا شهر مسافت دارد. سنگ هایی که در این شهر به جهت فرش و حوض و ازارة خانه ها [مصرف می شود آنها] را از آن کوه می آورند. آن کوه هیچ چشمه ندارد. دامنه او مرتع حشم اهل ولایت است.

کوه دو برادران :

در طرف مشرق قم واقع است. مسافت او تا شهر يك فرسخ است. چشمه سار هیچ ندارد. نزدیک کوه خضر واقع است و دو کوه است ملاصق يك دیگر که ارتفاع هر دو و وضع هر دو مثل هم دیگر است که گویا معمار باقرینه و قاعده هر دو را مثل هم بنا کرده است.

مزارع خالصه واقع در این شهر

مزرعه شمس آباد :

از قنات‌های قدیم بوده که در عهد خاقان مغفور فتح‌علی شاه، امین الدوله پسر حاجی محمد حسین خان اصفهانی صدراعظم در ایام وزارت خود او را آباد کرد ، بعد از مزولی خاقان مغفور او را خالصه نمود و تا کنون عمل خالصه در او می‌شود . قنات آن از خود به قدر دو سنگ آب دارد . قلعه معتبر در او بنا کرده است ، باغ مشجر بزرگی در او غرس کرده ، از رودخانه هم آب برمی‌دارد و از جایی که آب آن قنات بر روی زمین جاری می‌شود تا آن مکان که زراعت می‌شود به قدر سه فرسخ مسافت است . هم در این بین چهار طاحونه ساخته است که بجا زهای قم او را اجاره می‌کنند .

از مزارع معتبر معروف است که خربزه و سایر محصولات او در کمال امتیاز است .

مزرعه شاه آباد :

از مزارع قدیم بوده ، حاجی میرزا آقاسی که در عهد محمد شاه مرحوم وزیر مستقل بود او را خرید آباد نمود قلعه بساخت . آب از رودخانه قم برمی‌داشتند زراعت می‌کردند . قنات داشته ولی او را آباد نکرد . بعد از فوت محمد شاه آن مزرعه خالصه شده ، اکنون میرزا مهدی پسر عموی مستوفی الممالک او را در عوض موجب خود تیول کرده است در عوض نود تومان . زراعت نمی‌کند آب او را به اهل قم اجاره می‌دهد .

قمرود :

قریه بسیار معتبری است و از مزارع قدیم است . در عهد خاقان مغفور فتحعلی شاه، امین الدوله وزیر خاقان مغفور او را اتباع نمود . بعد از عزل او آن مزرعه را خالصه نموده . چند رشته قنات دارد که کنون يك رشته از او آباد است . هیچ زمینی به خوبی زمین قمرود حاصل خیز نیست . قریب دو یست خانوار جمعیت دارد همه آنها علی اللهی هستند . علاوه بر چند نفر که رعیت هستند مابقی آنها امر معاش خود را از مال داری و مکاری گری می گذرانند . چند نفر هم غلام قرا- سوران دارد .

در سفلی او مزرعه ای است که خالصه نیست معروف به « کوه سفید » . این دومزرعه اکنون تیول مقرب الخاقان خازن الملك است .

[دو] قناتی که به جهت خیرات

در این شهر جاری است

یکی قنات ناصری است که در سنهٔ یک هزار و دو بیست و هفتاد و پنج بر حسب امر قدردار این شاهنشاه اورا آباد نموده، به قدر سه سنگ آب به روی زمین جاری است. شش دانگ این قنات وقف است بر محلات شهر.

قنات دیگر قنات میرزا ابوالقاسم است که در زمان حکومت قم اورا حفر نموده آباد کرد. چون در قم خانه و باغ و حمامی بنا نموده که در او مسکن داشت نیم دانگ از این قنات را به جهت مصرف باغ و عمارت خود گذاشت. یک دانگ ونیم دیگر هم ملک یکی از طوایف بیگدلی است. چهار دانگ از او وقف است بر محلات شهر. به قدر نصف سنگ قدری علاوه آب دارد.

بلوکات

بلوک و قراء این شهر

شهر قم در قدیم الایام قراء و توابع بسیاری داشته که کنون آن توابع موضوع شده چنان که يك حد قم اصفهان و یکی همدان و یکی ری بوده که کاشان و عراق و بعضی بلوکات دیگر جزء قم بود. اکنون پنج بلوک باقی مانده: بلوک وازکرد، بلوک جاسب، بلوک اردهال، قهستان، قمروود. هر يك از آن بلوکات را چند قطعه و قریه است الاقمروود که يك قریه بیش نیست.

هوای قمروود گرم است هوای سایر بلوک دیگر سرد و ییلاق است. پیش از گرانی و قحطی که در سنه يك هزار و دو بیست و هشتاد و هشت واقع شد تعداد نفوس این بلوکات شده بیست هزار نفوس داشت، چند سال بعد از قحطی که تعداد نفوس نمودند يك ثلث از آنها باقی مانده، باقی تلف شده بودند.

اقرب آن بلوکات را تاشهر دوفرسخ مسافت است، بعد آنها هشت فرسخ.

[قهستان]

قراء این محال را هوای خوب سردسیر است. حاصل زمینی کمتر دارند. معاش آنها از حاصل اشجار می گذرد. ذغال این شهر از این بلوکات می آید. آب آنها شیرین است.

قریه ورجان:

نزدیک ترین دهات قهستان به شهر همین قریه است. سه فرسخ تاشهر مسافت دارد. هوای آنجا معتدل است آب اواز قنات است. جوزقی کاری خوب در

او می‌شود. باغات خوب دارد. انجیر و انار آنجا خیلی ممتاز است. گویند از سه من انجیر تر يك من انجیر خشك به عمل آید. دوسه مزرعه مختصری دارد. به قدر شصت خانوار در آنجا ساکن می‌باشند که بعضی از آنها تفنگچی‌های خوب و شکارچی می‌باشند. در کوه‌های آن مکان شکار و كيك بسیار است.

مالیات : ۱۵۴ تومان و ۸ هزار (دینار).

عدد نفوس : ۲۵۰ نفر.

قریه سیرویه :

در اعلاى قریه ورجان واقع است. قریه مختصری است که آب و ازقنات است. جوزق کاری خوب در او می‌شود. حاصل شتوی او جو و گندم. باغات مختصری دارد. انجیر در آن محال خوب می‌شود. به قدر پانزده خانوار در آنجا مستکن دارند.

مالیات : ۱۰۴ تومان و يك قران و سه شاهی.

عدد نفوس : ۷۵ نفر.

قریه كهك :

از قراء معتبر این ولایت است. در جلگه اتفاق افتاده. قنوات متعدد و مزارع زیاد دارد. شتوی گندم کاری می‌کنند جو نمی‌کارند. صیفی کاری جوزق می‌نمایند. پنبه آن محل در کمال خوبی است چنانچه قیمت پنبه كهك علاوه است از پنبه‌های دهات و مزارع دیگر. در هر مزرعه باغ به عمل آورده‌اند. همه میوه در آن مکان از سردسیری و گرمسیری خوب می‌شود. انگور و هلو و شلیل و انجیر و نوت آن محل در کمال امتیاز است. در میان دهات این شهر دهی به آبادی و بزرگی این قریه نیست. مردم رعیت پیشه و کاسب دارد. کوزه‌های گلی خوب در آن مکان می‌سازند. «شهرده» همه بلوکات قم است. قبل از گرانی هزار و ششصد نفر بودند، اکنون نفوس آن مکان از این قرار است :

۱۵۰ خانوار - ۷۳۵ نفر

مالیات : هشت صد تومان و يك قران و ۱۴ شاهی.

قریه بیدهند :

ازدهات‌های معتبر است . هوای او بیلاق است ، آب او ازقنات است ، قدری آب ازچشمه‌سار در آنجا جاری است . در میان دره‌ای واقع است که اغلب زمین اومشجر است . معاش آنها از حاصل سردرختی است . همه‌جور میوه دراو خوب می‌شود به‌خصوص سیب و قیسی و گردو . حاصل زمینی آن‌مکان به واسطه سایه اشجار خوب نمی‌شود . جو ترشه و شبدر در آنجا خوب به‌عمل می‌آید . ذغال خوب شهر از آن‌مکان است که از هیزم درخت گردو است . اطراف او همه کوه است . کبک و تیهوی زیاد دارد ، شکار زیادی هم دارد . چند نفر تفنگچی خوب دارد .

مالیات : ۵۸۷ تومان و هشت هزار و ده شاهی .

عدد نفوس : ۱۹۲ نفر .

قریه ابرجس :

قریه مختصری است . هوای او بیلاق است . آب او هم ازقنات و هم از چشمه‌سار است . خاك آن محل چون بخته‌شود گچ می‌شود بدین جهت موسوم به ابرجس شده است چه «جس» (۱) در عربی به معنی گچ است . گچ بلوکات قم را از آن مکان می‌برند . شتوی گندم می‌کارند صیفی جوزق و عدس و لوبیا و نخود . باغات خوب دارد . مردم کاسب دارد بدین جهت بیشتر متمول هستند .

۲۵ خانوار - عدد نفوس : ۹۷ نفر .

مالیات : ۲۳۰ تومان و ۸ هزار .

قریه کرمجگان :

دراعلای قریه بیدهند واقع است . این‌ده در میان دره‌ای است که اطراف او کوه است . به قدریک فرسخ طول اوست که همه آن‌ده مشجر است بدین جهت هوای آنجا در کمال خوبی است .

از بیلاقیات معتبر دنیا است که کمتر مکانی چون آن مکان بیلاق است . آب

اوازقنات و بیش تر از چشمه‌سار است. درخت و میوه گرمسیری ندارد، میوه‌های ییلاقی دارد در کمال خوبی. درخت گردوی بسیار دارد. ذغال خوب از آن مکان می‌آورند. قلیلی گندم کاری می‌کنند. اغلب حاصل زمینی آنجا نخود و لوبیا و عدس و ماش است. در کوهسار آنجا شکار و پلنگ بسیار هست. کبک به اندازه‌ای دارد که نمی‌توان نوشت. تفنگچی‌های شکاری خوب دارد. تیول است بر بقعه محمدشاه مرحوم.

مالیات : ۷۱۳ تومان و ۶ هزار ۱۱۰ شاهی.

عدد خانوار : ۱۰۰ خانوار. نفوس : ۴۵۰ نفر.

قریه و شنوه :

از دهات معتبر قهستان است. هوای [آن] ییلاق است. ییلاقی به خوش هوایی آن مکان در کره ارض کمتر پدیدار شود. آب اوازقنات است و بیش تر چشمه‌سار. آب گوارای شیرین برنده دارد. در میان دره عریضی واقع است که اطراف او کوه است و در سرخ طول اوست.

شتوی آن مکان گندم است صیفی کاری اغلب تریاک است که بهترین تریاک های عالم است. جمیع این دره محاط به اشجار شمر و غیر شمر است ولی اغلب فندق است. توت و سایر میوه‌های او در کمال لطافت است. کوهسار آن مکان آهوی زیاد دارد و کبک بسیار. قبل از قحطی عدد نفوس آن مکان یک هزار و هشتاد نفر بود اکنون بدین قرار است :

۵۰ خانوار - ۲۹۰ نفر

مالیات : ۸۲۸ تومان و ۶ هزار و ده شاهی.

تیول بر بقعه والده این شاهنشاه است.

قریه فردو :

هوای او ییلاق است. آب او هم از چشمه‌سار و هم از قنات است. در میان دره واقع است. حاصل زمینی شتوی آن مکان گندم است صیفی لوبیا و عدس و نخود و جو ترشه. جو زق کاری کمی می‌شود. کوهسار آن مکان علف زیادی

دارد بدین جهت گوسفند زیاد دارند . اغلب مداخل آن مکان از گوسفند است . به طعم پنیر آن مکان هیچ چیز نمی شود . کوه های آنجا شکار بسیار و کبک بی - شمار دارد پلنگ هم دارد . آخر کوه های آن مکان منتهی می شود به کوه پيسال که چمن و مرتع خوبی است که بهتر از آن مرتع نمی شود .

عدد نفوس : ۸۰ خانوار - ۲۶۰ نفر .

مالیات : ۴۱۹ تومان و ۳ قران و ۵ شاهی .

قریه میم و دستجرد :

دوقریه ملاصق یکدیگر است . هوای آنجا معتدل است . آب آنجا از قنات است . باغات زیادی دارد درخت گرمسیری و سردسیری دارد . گوجه و توت و سایر میوه های آن مکان خوب می شود . شتوی گندم ، صیفی کاری جوزق است . انجیر آن مکان خوب می شود .

نفوس : دستجرد ، ۳۰ خانوار . میم ، ۵۰ خانوار = ۲۹۰ نفر .

مالیات : میم ، ۲۵۹ تومان . دستجرد ، ۱۷۴ تومان .

قریه و نارج :

هوای او گرمسیر است . باغات بسیار کمی دارد . آب آنجا هم از چشمه و هم از قنات است . شتوی جو و گندم ، صیفی جوزق خوب به عمل می آید . اهالی آن مکان اغلب خلع می باشند گوسفند زیاد دارند . تنگچی خوب دارند .

عدد نفوس : ۲۵ خانوار - ۱۱۰ نفر .

مالیات : ۱۴۴ تومان و چهار هزار .

قریه خاوه و طیره :

دوده کوچک است بسیار مختصر . هوای آنها ییلاق است . اندک باغاتی دارند حاصل آنها میوه های ییلاقی است . حاصل شتوی گندم ، صیفی کاری آنها اندکی جوزق و لولیا و عدس و نخود و ماش . در اطراف این دوده کبک فراوان است شکار هم در کوه های آن مکان هست . آب آنها هم از قنات و هم از رود آب .

عدد نفوس : ۲۵ خانوار - ۱۵۰ نفر .

مالیات : خاوه ، ۱۱۲ تومان . طبره ، ۳۳ تومان .

قریه قبادزن :

هوای معتدل بسیار خوبی دارد باغات کمی دارد . میوه های خیلی خوب

ماکول ، توت و قیسی و گوجه خوب دارد . آب اوازقنات است . شتوی گندم ،

صیفی آنها جوزق . درجلگه واقع است . دوسه مزرعه بیشتر ندارد .

عدد نفوس : ۵۰ خانوار - ۱۵۵ نفر .

مالیات : ۲۱۸ تومان و ۶ هزار .

واز کرود

این بلوک دو قریه بیشتر ندارد. هوای آنجا برزخ گرمسیر و بیلاق است

و تا قم دوفرسخ یش مسافت ندارد . میوه آنجا هم گرمسیری و هم بیلاقی است.

انار و انجیر آنجا در کمال لطافت است .

قریه صرم :

هوای او معتدل است . آب اوازقنات است . باغات خوبی دارد . اغلب

درخت های آن مکان انار و انجیر است . این دو میوه در آن مکان در غایت لطافت

است که بهتر از اونمی شود . حاصل شتوی گندم ، حاصل صیفی جوزق و کرچک .

درجلگه واقع است .

عدد نفوس : ۳۱۵ نفر .

مالیات : ۵۳۸ تومان و ۸ هزار .

قریه خورآباد :

هوای او معتدل . نزدیک تر به شهر از سایر دهات است . تاشهر دوفرسخ

مسافت دارد . آب اوازقنات است رود آب هم از رودخانه کوارد دارد . زمین

حاصل خیز خوبی دارد . مزرعه ای دارد موسوم به لنج رود ، از جهت آب و زمین

بهترین مزارع دنیا است . در آن مکان باغات خوب عمل آورده اند ، توت و انار

و انجیر آن مکان خیلی ممتاز است . در زمین آنجا همه حاصل به عمل می آید هندوانه آنجا مشهور است . شتوی گندم و جو ، صیفی جوزق هندوانه کرچک . هرچه بکارند خوب می شود .

عدد نفوس : ۱۲۰ خانوار - ۵۰۰ نفر .

مالیات : ۸۹۸ تومان .

جاسب

هفت قریه است . در میان يك دره کوه واقع است که آن کوه احاطه بر اطراف آن قراء دارد . آب آنها از چشمه سار و قنات است . هوای آنجا در غایت سردی است و از یلاقات خوب دنیا است . به قدر خود در دره های باغات دارد که اغلب میوه او بادام است . همه میوه های ییلاقی دارد . اهالی آنجا اغلب کاسب می باشند کاسب حلوائی . حلوا ارده معروف راجاسی ها خوب عمل می آورند . اغلب مردمان جاسب سادات می باشند . بیشتر مردمان آن سامان کچل هستند .

قریه واران :

اعظم قراء سبعة جاسب است . هوای سردی دارد . اهالی آنجا اغلب کاسبی حلوائی دارند . حاصل شتوی گندم ، حاصل صیفی نخود ماش جو ترشه و لویا و عدس . ثمر باغات آنجا جوز بادام انگور است .
مالیات : ۵۶۲ تومان و ۸۰۰ دینار .

نفوس : ۶۶۰ نفر .

قریه کروکان :

ییلاق ترین قراء جاسب است . هوایی به غایت سرد دارد . آب آن مکان از چشمه سار کوه است . شتوی گندم ، صیفی نخود ماش عدس لویا . سادات در آن مکان بسیار است .

نفوس : ۱۲۵ نفر .

مالیات : ۲۸۳ تومان و سه هزار .

قریه زر :

در تحت قریه واران است . مردم آنجا هم رعیت و هم کاسب است . هوای آنجا ییلاق است . باغات کمی دارد .
نفوس : ۱۴۰ نفر .

مالیات : ۳۳۴ تومان و پنج هزار .

قریه هرازجان :

در وسط دهات جاسب است . از سایر دهات کوچک تر است . اهالی آن مکان همه سادات می باشند . منزل شاه صاحب معروف در آن قریه است .
نفوس : ۱۵۵ نفر .

مالیات : ۲۱۸ تومان .

قریه وشتکان :

قریه مختصری است . حاصل باغات و زمینی آن مکان جمله ییلاقی است .
نفوس : ۸۵ نفر .

مالیات : ۱۸۱ تومان و یک قران و صد دینار .

قریه وسقوتقان :

ییلاق خوبی است . در باغات آن مکان درخت فندق بسیار دارد علاوه بر بر درخت های ییلاقی . چشمه آبی دارد که زراعت آن مکان از آن چشمه است . در اطراف او درخت های بید عمل آورده جایی خیلی با صفاست .

نفوس : ۱۵۰ نفر .

مالیات : ۲۹۰ تومان .

قریه بیجکان :

در سفلی قراء جاسب واقع است . هوای آنجا از سایر دهات ملایم تر است . بدین جهت حاصل زمینی و باغات آن مکان بیشتر از سایر دهات است . بادام بسیار در او عدل می آید .

نفوس : ۵۲۵ نفر .

مالیات : ۲۸۷ تومان و ۳ هزار .

بلوک اردهال

دورترین بلوکات قم است . هم در آن بلوک قریه دارد که هوای او گرمسیری و هم قریه دارد که هوای او ییلاق است . حاصل شتوی آنجا گندم و جو ، حاصل صیفی جوزق و عدس و ماش و نخود و لویا . اکثر مردم آنجا سادات می باشند . مردم کاسب رعیت پیشه دارد . کوه های آن مکان شکار و کبک و قوچ و میش دارد . در قریه مشهد بقعه امامزاده سلطان علی بن امام جعفر صادق - ع - (۱) است . در سیزدهم میزان جمیع اهالی قراء فین و سایر قراء و از اهالی شهر و کسبه قریب ده هزار نفر در آن قریه حاضر می شوند یکی از قالیچه های امامزاده را در سرقناتی که نزدیک آن بقعه است می برند . و اگر غیری دست بر آن قالیچه زند حکماً او را می کشند . بدین واسطه بعضی [سال ها قتل نفس اتفاق می افتد] .

قریه مشهد :

اعظم قراء اردهال است . هوای آنجا گرمسیر است . در باغات آن مکان همه میوه به عمل می آید به خصوص انگور . مردمان معتبر بزرگ اردهال که سادات هستند در آن قریه مسکن دارند . مضجع امامزاده سلطان علی در آن قریه است . آب اوازقنات است .

عدد نفوس : ۱۴۳ خانوار - ۶۰۸ نفر .

مالیات : ۴۲۲ تومان و ۱۴ شاهی .

قریه گرمه :

از قرائی است که هوای او بهترین سایر قراء است (۱) . حاصل شتوی آنجا جو گندم ، حاصل صیفی جوزق و لویا و نخود و ماش است . باغات کمی

دارد همه میوه در آن مکان خوب می شود . آب آنجا از قنات است .

عدد نفوس : ۲۶ خانوار - ۹۱ نفر .

مالیات : ۱۰۵ تومان .

قریه سینقان :

هوای آنجا ییلاق است . حاصل آنجا از شتوی و صیفی مثل مشهد

است .

عدد نفوس : ۵۳ خانوار - ۱۴۶ نفر .

مالیات : ۲۳۴ تومان و دوهزار و ده شاهی .

قریه کله جار :

مختصر قریه ای است . مردمان رعیت پیشه دارد . هوایش خوب است .

باغات خیلی مختصری دارد .

عدد نفوس : ۴۵ خانوار - ۲۴۰ نفر .

مالیات : ۱۸۶ تومان و هزار و ۱۴ شاهی .

قریه ارمک :

هوایش مثل سایر دهات است . اکثر مردم آن مکان سادات هستند .

عدد نفوس : ۳۸ خانوار - ۲۲۵ نفر .

مالیات : ۲۳۵ تومان و هشت هزار و ۸۰۰ دینار .

قریه خاوه :

قریه مختصری است . در آب و هوا و سایر چیزها مثل سایر دهات است .

عدد نفوس : ۴۵ خانوار - ۱۵۱ نفر .

مالیات : ۳۰ تومان و هزار .

قریه شانق :

فاصله مابین ییلاق و گرمسیر است . مرتع معتبر دارند . معاش آنها از

گوسفند می گذرد . آب آنها از قنات است که آب مختصری دارد . محصول

شتوی گندم و جو ، حاصل صیفی جوزق و هندوانه و خربزه . باغات هیچ ندارد .

مکنة آن مکان عرب خراسانی هستند .

عدد نفوس : ۳۰ خانوار - ۹۲ نفر .

مالیات : ۲۷ تومان و پنج هزار و ۶۰۰ دینار .

قریه مزوش :

آب و ملک این قریه وقف است بر مصارف بقعه مطهره جناب امیرالمؤمنین

(ع) . مرتع خوبی دارد . اهالی آن مکان همه صاحب گوسفند هستند .

۳۰ خانوار . نفوس : ۱۳۰ نفر .

مالیات : ۳۸ تومان .

مزارع کنار رودخانه

معروف به اناربار که از جنب شهر قم می گذرد ، به غیر طایقان که از مزارع و قراء قدیم است این باقی که نوشته می شود تماماً جدیدالنسق می باشند که در این دولت گردون عدت مالیات بر آنها بسته شده است ، جزو جمع قم محسوب شده اند . هوای این مزارع مایل به گرمی است . همه این مزارع مشروب از آب رودخانه می شوند . در اطراف آن مکان ها شکار کوهی و کبک بسیار است . باغات ندارند . اغلب آنها قلعهم ندارند .

قریه طایقان :

از قراء قدیم است در کنار رودخانه واقع است . حاصل آنجا مشروب از آب رودخانه می شود . هوای آنجا مایل به گرمی است . باغات کمی دارد . انجیر در آن مکان خوب به عمل می آید . شتوی گندم وجو ، صیفی جوزق خوب به عمل می آید . مرتع خیلی خوب دارند . مردمان شرارت پیشه دارد . چند نفر تفنگچی خوب دارند .

۲۵ خانوار . نفوس : ۹۰ نفر .

مالیات : ۲۵۰ تومان .

قریه چشمه علی :

ازدهانی است که در این عهد مالیات بر آنجا بسته شده است . باغات ندارد . حاصل آنجا گندم و جو و جوزق و کرچک است . ده مختصر است . اهالی آن مکان مردمان غوغاجویی است . تفنگچی خوب دارند ، مرتع خوبی دارند .

۱۰ خانوار . عدد نفوس : ۲۵ نفر .

مالیات : ۱۸ تومان .

* مزرعه حسین آباد - مزرعه مختصری است . رعیت آنها بختیاری است ، چند نفرند جزو سایر البلوکند . جز گندم و جو چیزی ندارد .

* مزرعه چم عابدین - جز جو و گندم چیزی نمی کارند . چهار نفر زارع بختیاری دارند جزو سایر البلوک می باشند .

* مزرعه چم حاجی مراد - يك نفر راونجی در آن مکان زارع است . جو و گندم عمل می آید .

* مزرعه چم استاد حسین - دو نفر رعیت دارد . حاصل جو و گندم .

* مزرعه چم صفر علی - قطعه زمینی است زیر نهر دولت آباد خالصه و در تصرف آنهاست .

* مزرعه چم عیسی آباد - يك قطعه است که سکنه ندارد . ملك سادات دلجانی می باشد . دو نفر رعیت دارد .

* مزرعه چم حسین آباد - از محلات دو نفر رعیت در آن مکان زارع است . حاصل آنها جو گندم .

* مزرعه صید آباد - پنج نفر محلاتی در آن مکان زارعند . حاصل جو گندم .

* مزرعه لریجان - باغات دارد ، به قدر ده خانوار در آنجا ساکنند =

۴۰ نفر .

* مزرعه چم تورکان - زارع آن مکان نیموری هستند . گندم و جو و جوزق در آن مکان به عمل آید .

* مزرعه چم امیرآباد - زارع آنجا نیموری است . حاصل گندم ، جو ، جوزق .

* مزرعه چم رمضان - زارع آنجا اهل محلات هستند . حاصل جو گندم .

* مزرعه چم لاس آباد - زارع محلاتی است . حاصل جو گندم جوزق .

* مزرعه چم محسن خان - در بالای بند نیمور است . زارع آنجا محلاتی است . حاصل جو گندم .

* مزرعه چم نوروز - در بالای محلات است . چهار خانوار محلاتی در آنجا ساکنند . حاصل گندم جو .

* مزرعه چم میرزائی - چند نفر بختیاری در آن مکان زارع می باشند .

* مزرعه چم ارقده - زارع آنها رعیت چم میرزائی است . حاصل جو گندم .

* مزرعه چم جودان - چند نفر بختیاری در آن مکان زارعند . حاصل جو ، گندم .

* مزرعه چم صالحی - رعیت نخجیروان در آن مکان زارع می باشند . حاصل جو ، گندم .

* مزرعه چال گنبد - زارع نیموری در آن مکان زارع می باشند . حاصل جو گندم .

* مزرعه چم آسیا - قلیل زراعتی دارند . مردم نخجیروان در آن مکان زارعند .

* مزرعه چم پل کوچک - مخروبه افتاده . مالیات می دهند .

* مزرعه چم مهری - حاصل آنها جو گندم است .

* مزرعه چم عبد علی - زارع آنجا از اهالی راونج است . حاصل جو گندم .

* مزرعه سیاه کوه - دو سه چادر از بختیاری زارعند . در جزو راونج زراعت می شود .

* مزرعه زرقانین - قلعه دارد چند نفر بختیاری در آن مکان زارعند . حاصل

جو گندم .

* مزرعه چم سرخه - جزو زرقان است که همان بختیاری های آن مکان زارند . حاصل جو گندم .

* مزرعه چم های ملاعلی - جزو زرقان است . اهالی دلجان در آن مکان زراعت می کنند . حاصل جو و گندم .

* مزرعه مزور - رعیت آنجا نراقی و دلجانی است . گندم و جو و جوزق عمل می آید .

* مزرعه محمد آباد - رعیت آنجا نراقی و دلجانی است . گندم و جو و جوزق عمل می آید .

* مزرعه خالقی - جزو زرقان است . حاصل گندم و جو و جوزق .

* مزرعه چم آسیا - جزو مالی آباد . دلجانی ها در آنجا زارند . حاصل آنجا گندم است .

* مزرعه نو - رعیت آنجا محلاتی است . قلیل زراعتی دارند .

* مزرعه حسین آباد - اهالی نخجیروان در آن مکان زارع می باشند . حاصل گندم و جو .

- ۵ -

علی آباد نامه

یا

سفر نامه ذهابیه قم

راه قدیم قم بهری - که ازدرب ری در شمال شهر کهن قم آغاز می شده - بنا بر آنچه در کتاب های مسالك و ممالك قدیم دیده می شود از کنار روستای قمرود می گذشته و با فاصله ده کاج به کوبر حوض سلطان می رسیده و از آنجا تاری دومرحله راه بوده است . دیر گچین یا دیر گردشیر - که بنایی عظیم و در روزگار ان پیش از عجائب فن به شمار بوده و یاد آن در بسیاری از کتاب های قدیم آمده - میان این راه قرار داشته است (۱) .

راه میان این دو شهر قرن ها منحصر به این راه هموار و بی فراز و نشیب بود تا آن که در اواخر دوره قاجار که سر نوشت کشور و مردم آن دستخوش اغراض واهواء و تجاوزات گروهی «رجال» متعدی و زورگو بود راه میان دو شهر به جاده ای دشوار که پیچ و تاب و فراز و نشیب بسیار داشت و بیش از هفت فرسخ از راه پیش دورتر بود (۲) تغییر داده شد .

-
- ۱ - اصطخری : ۱۳۴ / ابن حوقل : ۳۴۱ / مقدسی : ۴۹۱ و ۴۰۱ / معجم البلدان ۴ : ۳۹۷ / آثار العباد : ۳۷۱ / نسائم الاسفار : ۶۸ و جز اینها .
- ۲ - جنگ شماره ۱۶۲ کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی - قم : برگ ۸۱ پ .

سرگذشت پدید آمدن این راه جدید آن است که میرزا ابراهیم امین السلطان - صدر اعظم پایان قرن سیزدهم - املاك و متعلقاتی چند مانند قلعه محمدعلی خان، علی آباد، كوشك نصرت و منظریه و جزاینها در مناطقی دور از راه قدیم داشت که به خاطر پرت بودن از جاده بی بها بود. امین السلطان برای آبادی املاك خود تدبیری اندیشید و به عنوان تسطیح و تعریض راه قم - تهران و آماده ساختن آن برای عبور كالسكه، با خرج دولت راهی جدید از تهران تا قم به سبکی ساخت که از كناره‌مه املاك او می‌گذشت و از این رومسافتی پیرامون هفت فرسخ رایبوده گرد کویر حوض سلطان دور می‌زد و در چند فرسخی شهر به راه قدیم می‌پیوست. پس از آن برای دائر ساختن این راه عبور از جاده قدیم را ممنوع داشت (۱).

حاجی میرزا عبدالغفار نجم الملك که در ماه رمضان سال ۱۲۹۹ کار احداث این جاده را از نزدیک دیده است بی توجه به فلسفه واقعی آن در سفرنامه خوزستان خود می‌نویسد:

«از تغییر دادن جاده خیلی حیرت نمود.. اولین شرط راه سازی این است که ناممکن شود نباید عدول نمود از جاده کویده چند هزار ساله و راه ساخت در بیابان سست که تابستان از خشکی و گرد و غبار نمی‌توان از آن عبور کرد و زمستان از کثرت گل و باتلاق. خوب جاده قدیم که چندان اعوجاجی نداشت و بر فرض قلیل اعوجاج هزاران مرتبه ترجیح داشت بر این راه‌های تازه. به علاوه آبادی‌هایی که در کنار این راه افتاده باید از همگی چشم پوشید و تازه در کنار راه جدید آبادی‌ها ساخت و خسارت‌ها کشید. این فقره چون خیلی از قاعده راه سازی خارج بود لابد اشاره نمود» (۲).

ناهمواری و دشواری و وضع ناگوار این راه جدید چنان بود که در بسیاری

۱ - رساله حاضر: ص ۶۱ نسخه اصل.

۲ - سفرنامه خوزستان: ۱۸۲.

نوشته‌های این دوره بدان اشاره رفته و حسین خان معلم فوج پیاده نظام رساله‌ای مستقل در وصف آن به نام سفرنامه قم (چاپ شده در شماره ۷۶۰ سال ششم مجله راهنمای کتاب) نگاشته است.

گفتنی تر آن که چون با وجود منع اکید، برخی کاروان‌ها به خاطر ناهمواری و دوری راه از همان جاده قدیم تردد می نمودند (۱) به دستور میرزا علی اصفرخان امین السلطان دوم رودخانه شور قم و ساوه را به کویر حوض سلطان که ممر کاروان‌ها و مسیر راه قدیم بود سردادند. در نتیجه در زمانی کوتاه کویر به ذریاچه‌ای بزرگ تغییر یافت که هنوز نیز باقی، و یادگار زورگویی این وزیر مقتدر دوره ناصری و مظفری است. طرفه آن که با همه تمهیداتی که به منظور پنهان داشتن حقیقت این ماجرا و تلقی آن به عنوان رویدادی طبیعی به کار رفت (۲) واقع حال از نخست برهمنگان آشکارا بوده و یاد آن به همین صورت در بسیاری از نوشته‌های آن دوره آمده است (۳).

اقدام اسف آور دیگری که در اجرای طرح تغییر جاده معمول گردید و آن رازد خد خود باید جنایتی بزرگ خواند ویران ساختن بنای باستانی و بسیار مهم «دیر گچین» - برای استفاده از مصالح ساختمانی آن در بنای مهمانخانه

۱ - همان جنگ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی : برگ ۸۲ ر.

۲ - سفرنامه قم افضل الملك : ۳۷ - ۳۹ و ۴۴ نسخه ۶۹۷ مجلس /

المآثر والآثار : ۱۲۴-۱۲۵ / رساله حاضر : ۵۹-۶۴ نسخه اصل.

۳ - روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه : ۵۵۶ چاپ اول و ۶۳۵ چاپ

دوم / جنگ ش ۱۶۲ کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی از علی اکبر فیض : ۸۱

پ - ۸۲ / خاطرات و اسناد ظهیر الدوله : ۶۲ / زندگانی من مستوفی : ۱

۳۸۹ / یادداشت‌هایی از زندگی خصوصی ناصرالدین شاه، معیر الممالک : ۱۱۰ /

جنگ افضل الملك : ۷۸ ر نسخه ش ۶۲۴ کتابخانه ملک .

نیز ببینید : تذکره جغرافیای تاریخی ایران ، بار تولد : ۲۳۴ .

علی آباد متعلق به امین السلطان - بود که به گفته حاجی نجم الملك (۱) مانده هفت مدرسه اصفهان و دوبرجری از دست رفت.

* * *

میرزا علی اصغر خان امین السلطان به سابقه مدفون بودن مادر خود در قم سالی یک بار به این شهر سفر می نمود (۲). رساله حاضر وصف یکی از سفرهای او به قم است که متضمن وصف دقیق همین راه احدائی و منازل میان آن (۳)، و در جهت و مسیر تبلیغاتی است که به منظور پنهان داشتن و توجیه و «لوٹ» زورگویی و تعدی آشکار او در این مورد انجام پذیرفته است.

این رساله سرگذشت و شرح وقایع چهارروز آغاز سفر مزبور است که از شنبه ۱۷ صفر ۱۳۰۴ تا یکشنبه ۲ ربیع الاول به طول انجامیده (۴) و آن را یکی از وقایع نگاران دستگاه او که در این سفر همراه وی بوده نگاشته و «علی آبادنامه یا سفرنامه ذهابیه قم» نام داده است.

این اثر به خاطر وصف تفصیلی راه جدید و منازل آن به هر حال از مآخذ تحقیق پیرامون وضع جغرافیایی و تحولات قم در دوره قاجار شمرده می شود و

۱- سفرنامه خوزستان: ۱۸۱، رساله حاضر: ۵۴۲۵ - ۵۵ نسخه اصل.
۲- روزنامه خاطرات: ۸۸۷ ج ۱ و ۷۷۵ ج ۲. در برخی احکام و نیز به موضوع سفر هر ساله اشاره شده است از جمله در حکمی مورخ ۱۲ رجب ۱۲۰۷ مربوط به تولیت مقبره معتمدالدوله (تربت پاکان: ۳۰۷).

۳- در سفرنامه ها و یادداشت نامه های دوره مظفری و ناصری و پس از آن نیز وصف این منازل هست از جمله در نسخه ش ۳۰۴۶ مجلس: ص ۲ - ۸.
اعتماد السلطنه نیز آر تیکل مفصلی در تمجید بناهای امین السلطان در این راه نوشته بود (روزنامه خاطرات: ۹۲۹ ج ۱ و ۸۱۲ ج ۲).

۴- روزنامه خاطرات: ۴۶۴ - ۴۶۵ ج ۲. اصل رساله پس از بازگشت از سفر تدوین شده و درجایی از آن (ص ۵۱ نسخه اصل) از نکته ای که در بازگشت روشن شده بود یاد می شود.

از این رو با آن که سراسر آن آمیخته به خوش آمد گویی نسبت به امین السلطان با قلم پردازی‌هایی سست بود به نشر آن بر اساس نسخه اصل (ش ۲۳۱۵) کتابخانه مجلس شورای ملی - تهران) مبادرت رفت. بندی از آن در شرح تظلم در اویش در منزل منظریه پیش از این نیز در مجله راهنمای کتاب (۱) چاپ شده است.

م. ط

بسم الله الرحمن الرحيم

به تاریخ شب شنبه شانزدهم شهر صفر المظفر ۱۳۰۴ بنا برقراری که قبل از این شب جناب اجل اکرم افخم اعظم آقای امین السلطان صانه الله عن آفات الحدثان به طور مخفی با جناب مستطاب اجل اکرم افخم وزیر علوم ادام الله اقباله و فضاله گذارده بودند از خوف کثرت و اجماع اشخاص طماع این بود که جناب اجل در خانه سقا باشی بیتوته فرمایند و اشخاص معدودی که باید همراه باشند آنجا حاضر شوند و اول صبح شب شانزدهم از آنجا به عزم زیارت حضرت معصومه بنت موسی بن جعفر علیهم السلام حرکت فرمایند .

جناب اجل اول شب به خانه سقا باشی تشریف بردند از همراهان معهود آقای ناظم خلوت و میرزا محمد خان و حاجی کر بلائی همان جا حاضر شدند تا ساعت چهار جناب اجل اشتغال به نوشتن و خواندن احکام دولتی و عریضه جات ارباب حوائج و جواب آنها داشتند به طوریکه نه توجه به طرفی و نه تکلم با کسی می نمودند . بعد از ساعت چهار به اصرار ناظم خلوت که گفتند فردا صبح باید سفر کبیم و خورد و خفتی لازم است جناب اجل شام خواستند ، شام حاضر شده با حضار صرف نمودند .

بعد از فراغت از شام جناب امین الملك و آقای صاحب جمع از خانه آقا هدایت که مجلس روضه خوانی و تمزیه داری بوده آمدند خدمت جناب اجل ، بعضی دستورالعملها و سفارشات و اهتمام در کارها به جناب امین الملك و آقای صاحب جمع فرموده مرخص شدند .

پس از آن جناب اجل با همراهان حاضر استراحت فرموده نیم ساعت قبل از طلوع فجر برخاستند سینه دردی برایشان عارض شده که توانایی تنفس نداشتند .

تا آن که به بعضی ملیات تسکین شده ، اول طلوع فجر جناب مستطاب وزیر علوم تشریف فرما شدند یا نهایت استعداد و آمادگی در مسافرت . تا ادای فریضه صبح شد همراهان حاضر شدند. اشخاصی که در این سفر مهمان جناب اجل هستند : جناب مستطاب وزیر علوم ، آقای ناظم خلوت ، آقای میرزا محمدخان حاجی محمد حسن امین دارالضرب ، حاجی میرزا حسین معین ، آقامیرزا احمدمنشی باشی ، حاجی کربلائی ، آقامیرزا سیدحسین مداح کرمانی .

تقریباً سه ربع قبل از طلوع آفتاب از خانه سقا باشی بیرون آمده ، سه کالسکه یک دلیجان یک گاری حاضر شده ، کالسکه ها هر یک چهاراسبه بایک نفر کالسکه چی ، جناب اجل - جناب وزیر علوم - آقای ناظم خلوت - میرزا محمدخان دریک کالسکه ، حاجی امین دارالضرب - حاجی میرزا حسین - آقا میرزا احمد منشی باشی دریک کالسکه ، حاجی کربلائی - میرزا سیدحسین در یک کالسکه نشسته . حضرات خدام در دلیجان ، مایحتاج ملزومه به قدر ضرورت در گاری گذاشته شده ، هنگام حرکت حاجی امین دارالضرب چون حاضر نشد به طلب او کسی را فرستادند که به حضرت عبدالعظیم ملحق شود . کالسکه ها حرکت کرده به راه افتادند ، اندک زمانی نگذشته به حضرت عبدالعظیم رسیدند همگی پیاده شده به زیارت مشرف گردیدیم . حاجی امین دارالضرب ملحق شده از آنجا روانه شدیم .

خط جاده از حضرت عبدالعظیم تا مسافت هزار قدم به جانب مغرب امتداد دارد بعد از آن به طرف جنوب متمایل است . تا دو فرسخ قرائی که دیده میشود ابتدائاً قریه مبارک آباد سمت غربی جاده ، بعد قریه دولت آباد کوچک طرف شرقی . این دولت آباد قبل از این به جز اراضی مزروعه از او چیزی دیده نمی شد ولی در این اوان که به میرزا عبداللہ خان سپرده شده قلعه ای با بعضی بساتین در او احداث نموده . خط جاده قبل از این از محاذی این قریه دولت آباد مستقیماً به کهریزک امتداد داشته از طرف جنوب غربی قبلی ، اکنون میرزا نظام راه را برگردانده به نقطه حقیقی جنوبی امتداد داده .

از مقابل قریه دولت آباد گذشتیم مجاذی قریه پیشین شدیم که نیز در طرف شرقی جاده است . این قریه از خالصات دیوانی و به اجاره سقا باشی . از در این قریه خیابانی است که طرفین او به اشجار بیدمشجر متصل می شود به جاده دولتی . جناب اجل مقابل این خیابان امر فرمودند که کالسکه ها مکث کرده کدخدا و سایر رعایا را خواستند و سفارش در امر بذر افشانی آنجا شده ، چند نفر سوار آنجا حاضر شدند بعضی احکام مکتوبه از بغل در آوردند و به آن سوارها دادند ، فرمودند من می روم به قم شماها به ورامین رفته بذر افشانی و تخم کاری آنجا را اعم از خالصه و اربابی منضبط نمایید که پس از معاودت از قم فارغ شده باشید .

بعد از آن از آنجا روانه شدیم تا رسیدیم مجاذی فتح آباد که در طرف غربی جاده بود . آنجا مرغ آبی فراوان دیده شد . فتح آباد ملکی آصف الدوله جزو چهار مزرعه است . الحق قریه خوب آبادی است . باز به قدر يك میدان از این جا گذشتیم به کریم آباد حاجی محمد صادق تاجر مجاذی شدیم در طرف غربی جاده .

از آن جا گذشتیم به قدر يك میدان به محمود آباد خالصه رسیدیم که تبول ملك الاطباست . آنجا باغ خوبی احداث شده . این قریه نیز در طرف غربی جاده است . از این جا مستقیماً بقدر نیم فرسخ به جانب جنوب طی مسافت شد پس به ابتدای دامنه کوه کناره گرد رسیدیم . از آن نقطه خط جاده به طرف مغرب میل کرده ، افتادیم در دره ماهور کناره گرد .

دیگر قریه ای دیده نشد مگر در سمت جاده علی آباد به نظر در آمد که متعلق به عیال آصف الدوله است و بلوک غار آنجا منتهی میشود . اما خط راه بر روی تلی است که دوشان تپه دیده گردید . دیگر تا که ریزك همه دره ماهور و پستی و بلند است و به فراز و نشیب هایی عبور کردیم که راه در نهایت صعب شد به حدی که کالسکه ها را مهار کردند تا گذشتیم . خط جاده قدیمی که میرزا نظام معطل کرده و این راه صعب را بناموده هزار قدم بالاتر ، اگر همان خط به کار بود

نه این صعوبت در راه وهم يك فرسخ نزديك تر می بود . اما این جاده اخراجات زیاد دارد تارفع صعوبتش شود .

خلاصه از این طریق غامض سخت گذشتیم تا به كهريزك رسیدیم . قریب به مهمانخانه كهريزك كاروانسرائی بادكان بقالی دیده شد كه پنج نفر قراسوران خاك تهران آنجا بودند بالباس های مندرس كه به وصف نمی آید . اسب هاشان به طوری لاغر كه قوه حرکت نداشتند . از آنها سوال شد كه این چه حالتی است ؟ گفتند ما مأخذ معیشتی نداریم به جز جیره و مواجب ، و بمانه جیره میرسد و نه مواجب . گفتیم چرا تفنگ ندارید ؟ گفتند تفنگ ها نزد بقال گرواست ! نه ما را میگذازند بر سرخانه خود رویم و نه نان و نه آب و علق بیامی دهند . در این صورت چگونه میتوانیم حافظ راه باشیم ؟ .

باز گفتیم پس چگونه معیشت می کنید ؟ گفتند این جاها مرغایی و بعضی طیور دیگر هستند حضرات فرنگی ها اینجا بهشكار آمده ما آنها را خدمت می-کنیم آنها گاهی معیشت ما را متحمل می شوند .

حاجی امین دارالضرب حاضر بود به ایشان گفتند بنا بر این خوب است دزدی کنید ! یکی از آنها به رسم ترکان - كه هر وقت فارسی میگویند ضمیر متكلم را به طور خطاب ادا میکنند - گفت اگر دزدی كنیم پدرت را می سوزانند ! همراهان همه خندیدند كه حاجی را من غیر مقصود شخص قراسوران فحش داد . پس داخل مهمانخانه كهريزك شدیم . این مهمانخانه سمت مغرب جاده واقع است . اطاق های مهمانخانه روبرو به مشرق ، جلو اطاق ها ایوان كه شش پله چارکی خورده بالا می رود . ارتفاع كرسی عمارت يك ذرع و نیم ، ایوانها یازده دهنه : چهار كوچك كه عرض هر دهنه يك ذرع ، و شش دهنه بزرگ تر عرض دودرع و چارك ، دهنه وسطی سه ذرع . روی این دهنه وسط سهیل سه چارکی از آجر و گچ ساخته شده .

لازم است كه شمه ای از بنا و بنیان این عمارت مهمانخانه ذكر شود : تمام این عمارت چینه كشی است چه اطاق ها و چه اصطبل ها و انبارها . روی

چینه را باخشت طاق زده اند . باری عمارت مشتمل است بده اطاق از اطاق های مسکن و قهوه خانه و آشپزخانه . تمام اسباب ملزومات مهمان خانه مثل تخت خواب و صندوق ها و رخت خواب و فروش و پتوها و شمد ها و اسباب توالی و آفتابه لگن برنجی و سماور با ظروف متعلقه آن و اسباب چراغ ازاله و لامپا از نمره های اعلی و دیوار کوب ها و کتاب های دعا و کلام الله مجید و حافظ و سعدی و کتاب سفید نمره دار رضنامه . آینه های بزرگ ، ماهوت پاک کن ها ، اسباب میز خوراکی ، ظروف چینی چهارده دست ، کار دو چنگال ، اسباب قهوه خانه ، اسباب آشپزخانه ، مسینه آلات و غیره ، اسباب اصطبل و کالسکه خانه ، همه موجود و مهیا . پشت این عمارت حیاطی است از سه طرف اصطبل و کالسکه خانه و انبارها . در وسط حیاط آب انباری است .

لیکن وضع حالی عمارت : سقّی یاد درگاهی دیده نشد مگر خراب و شکست خورده ، آب انبار وسط حیاط فقط زمین را گود کرده اند و روی آنرا تابیه آجر طاقی زده اند يك لایه ، هیچ آهک و ساروجی بکار نرفته که آب بندی شود یا دوامی کند . تصور کنید مهمانخانه دولتی به این طور می شود بنا کرد و دایر داشت ؟ خلاصه ما پس از تجسس و تماشا دیگر جرأت مکث نکردیم ترسان و لرزان بیرون آمدیم . تعجب است که چسرا باید به این قلب و خلاف تهنّس مهندس و سرکار به سزای خود نرسد . در نفس الامر در این مهمانخانه هر که بیتوته کند کمال جرأت و جسارت نموده .

از این مهمانخانه کالسکه ها به حرکت آمده روانه حسن آباد شدیم . خط جاده از اینجا دیگر به جانب جنوب غربی امتداد یافته . اولاً این جاده از لشاب و نی زار میگذرد اکنون که در غیر زمستان است گل و باتلاق وافر دارد و عبور از اینجا صعب است پس در وقت زمستان عبور از این مورد به طریق اولی در نهایت اشکال خواهد بود .

از این مورد به قدر نیم فرسخ که گذشتیم به پل کرج رسیدیم . این پل يك چشمه است از گچ و سنگ ساخته شده و طاق زده اند . با اینکه جدیدالبناء است

چندین شکست قبیعی خورده، آنچه بنظر رسید دوام این پل زیاده از يك سال نخواهد بود. هر که با کالسکه عبور کند لابد باید پیاده شود.

بعد از آن بقدر هزار ذرع که گذشتیم به پل دیگر رسیدیم این پل نیز خراب بود. از این پل تا دیوستان ذرع دیگر که طی مسافت شد از اعوجاج و جوهای بد چهیان کنم.

از اینجا که رد شدیم به دماغه کوه گناره گرد رسیدیم. خط جاده از این مورد بجانب مغرب امتداد دارد. پس از آن وارد تلال و وهاد کوه گناره گرد شدیم. از سه قمره تلال و وهاد گذشتیم. پس خط جاده در مسیر واقع شده و بکلی راه محو و ناپدید شد. از معایب این جاده این است که اگر عابرین در شب تا از اینجا عبور نمایند با کالسکه یا بی کالسکه با قطع راه را گم میکنند و در دره ماهورها می افتند.

از اینجا که عبور میشود خط جاده بصحرای وسیعی میرسد رو بجنوب، و کاروانسرای حسن آباد جدیدالبناء دیده میشود. نزدیک کاروانسرا پلی است که نیز تازه ساخته شده از بناهای میرزا نظام که الحال شکست خورده خراب است. باید بکلی منهدم نموده و مجدداً بسازند چون وقت عبور خطرناک است.

حسن آباد :

از این پل که گذشتیم به کاروانسرای حسن آباد رسیدیم. در قهوه خانه واقعه محاذی کاروانسرا پیاده شده، جلو این قهوه خانه باغچه سبزی گل کاری شده مشجر به چند اصله بید که خالی از صفا نبود با حوض مدوری در وسط مملو از آب و در جنبین قهوه خانه دواطاق که در دواطاق درایوان جلو قهوه خانه گشوده می شد و پهلوی قهوه خانه عمارتی بنا نموده اند که مشتمل است بر دواطاق و دو صندوق خانه و انبار بزرگی و اصطبل که سی رأس اسب گنجایش بستن داشت با بهار بند بزرگی.

از حاجی امین دار الضرب سؤال شد که اینجا را برای چه بنا نمودید؟ گفتند به جهت اینکه قزاسورانها در کاروانسرای جدید منزل کرده بودند و این

معنی اسباب زحمت زوار و عابرين و کاروانيان بوده اینجا را مخصوصاً برای آنها ساختم که بعد ازین قراسورانها داخل کاروانسرا نشوند تا مردم راحت و آسوده باشند .

این عمل بسیار لازم و بجا اتفاق افتاده زیرا که قبل از این در کاروانسراهای منازل، قراسورانها منزل می کردند و اسباب بسیار فتنه و فسادهای شد بلکه زیاد اسباب زوار و کاروانیان مفقود می شد پس از رسیدگی مبدأ فساد و فقدان، منزل نمودن قراسوران بود در کاروانسراها .

دیگر مقابل این غلامخانه انبار و عمارتی دیگر ساخته شده که مخصوص است برای ذخیره کاه و جو و هیزم و سایر ملزومات عابرين . و در جنب این انبار یک دکان معتبر بسیار بزرگی که مشتمل است بر سه دکان بقالی و نانوايي و علافی با چند انبار وسیعی همه مسقف و محکم ، و در مقابل این دکان و انبار يك آب انبار بسیار بزرگ مربع متساوی الاضلاع چهارده ذرع در چهارده ذرع، و پنج ذرع و ونیم عمق تماماً از آجر سفید قالب بزرگ با آهك و ساروج ساخته شده و روی آن سکوی مسطحی بنا شده که مسجد است و مشتمل به دوراهرو و بابك بادگیر مرتفعی .

اما کاروانسرا در طرف غربی جاده و قهوه خانه در جانب شرقی واقع است و غلامخانه و انبار در طرف جنوب جاده واقع ، که بواسطه وقوع این عمارات بوضع مذکور جلوخانی تشکیل یافته از برای در کاروانسرا که موجب شکوه کاروانسرا گردیده .

اما بنای کاروانسرا از سه طرف که شمال و جنوب و مغرب باشد تماماً با سنگ های بسیار صاف خوب لبه دار و کج ساخته شده ، پنج ذرع ارتفاع عمارت و جدران دارد . بطوری سنگ کاری شده که اگر با آجر ساخته می شد باین صافی و مستقیمی نمی بود . ولی بقدر پنج رك با آجر و گچ چیده و ساخته شده برای حفظ از آب باران که پشت سنگ چین نیفتد لیکن از طرف شرقی که جلو در و سردر کاروانسرا است تماماً از گچ و آجر ساخته شده .

وارد دالان کاروانسرا که میشوند طرفین دالان دو اطاق مقابل یکدیگر است. داخل صحن دور تادور یعنی چهار ضلع مشتمل است به اطاق‌های يك درى ، و در دوازده ضلع غربی مقابل در کاروانسرا دو خلوت است که می‌توان در آنها منزل کرد. کلیه سی‌باب اطاق دارد. طول کاروانسرا سی‌ذرع، عرض بیست و چهار ذرع، دور تمام کاروانسرا پشت اطاقها سرتاسر طویله‌های عریض و طویل مسقف است مشتمل بر طاق‌نماها برای بار انداز، و همچنین در چهار زاویه بر در هر دو طویله سکویی بسته شده مشتمل بر چهارستون برای منزل و بار انداز کاروانیان و زوار.

الحق بسیار خوب بنای مستحکمی است که ابدالاباد باقی خواهد بود و موجب دعا گویی عموم ناس است مر وجود ذی‌جود اعلی حضرت قدر قدرت قضا سطوت همایونی روح العالمین فداه را. امید که در زمان این دولت ابد مدت چندین هزار این نوع ابنیه خیریه بنا شود تا باعث رفاه عامه رعایا و برآید گردد.

مهمانخانه حسن آباد :

چون امروز - که یوم شنبه شانزدهم صفر است و روز اول سفر - هنوز ناهار صرف نشده بود از حسن آباد به مهمانخانه روانه شدیم که مسافت زیاده از يك میدان اسب بیش نیست. به ورود مهمانخانه که چهار ساعت بیشتر به غروب نمانده بود ناهار صرف شد. این مهمانخانه وضعاً مثل مهمانخانه کهریزك، از حیث عمارت و بنا و در تهیه و ملزومات و آمادگی اسباب اطاق‌های مسکن و اسباب میز تحریر و اسباب میز خوراکی و اسباب چراغ و اسباب قهوه خانه و اسباب آشپزخانه و سایر ظروف چینی و مسینه آلات و وسوسخانه و کالسه که خانه و غیره. بعینه مانند مهمانخانه کهریزك، و در خرابی و بی اعتباری و تقلب سرکار مشابه آن.

بعد از صرف نهار به آقا میرزا احمد منشی‌باشی گفته شد که الحمد لله در مسافرت يك نوع آسودگی و فارغ‌البدالی است که در مجاورت نه. قدری از نوشته‌جات و تحریر رستید و زمانی در استراحت نشستید. گفتند اکنون صدق است

ولی بعد معلوم خواهد شد که خلاصی محال و تقصی از دست مردم غیر ممکن و بلا احتمال . يك ساعت دیگر معین خواهد شد که چه کارها و چه نوشتجات پیدا می شود .

در این گفتگو بودیم که قریب هفتاد هشتاد نفر از ور امین وفار و از ایلات و بلوک فشاویه و غار ارباب رجوع بسیار پیدا شدند که هر يك را خدمت جناب اجل عرضی و حاجتی بود . جناب اجل هر يك را به فراخور حال و مناسب مقال تفقدی و غوررسی و توجهی و دادسی فرمودند .

آقا میرزا احمد منشی باشی مشغول تحریر مکاتبات و تسطیر احکام و جواب عریضه جات شدند تا ساعت سه از شب . در این عصر جناب مستطاب وزیر علوم و آقای ناظم خطوت و آقا میرزا محمد خان و حاجی امین دارا نصرب و حاجی میرزا حسین فرصت را غنیمت دانسته مشغول صحبت شدند . حاجی امین چنین گفتند که امروز عزم راجزم کردم پل کوچ سابق الذکر را که خراب و قریب الانهدام و عبور و مرور از آن متعسر و محذور است به جهت سلامتی وجود و فایض الجود مبارک اعلی حضرت شاهنشاه روح العالمین فداه بسازم در کمال استحکام و نهایت اهتمام تا باعث دعا گویی خواص و عام گردد . جناب اجل و جناب وزیر علوم و باقی همراهان عزم حاجی امین را تحسین نموده، ایشان را مصمم و مهیا کردند که در اول بهار مشغول این کار خیر آثار گردند .

* * *

اما صحبت هایی که امروز از حضرت عبدالعظیم که در کالسکه نشستیم از این قبیل و بدین تفصیل بود :

جناب مستطاب وزیر علوم می فرمودند ابتدای آبادی و ترقی هر مملکت و ملت از تعمیری است که در طرق و شوارع آن مملکت دولت میکند . چون اسباب سهولت عبور و مرور اهالی و امتعه هر بلد است از مسافات نزدیک و دور . هر چه طرق و شوارع مملکت معمورتر ، توسعه اهالی آن مملکت در معیشت مقدورتر و از قحط و قلاو عسرت دورتر و ترقیات علمی بیشتر و در تصرفات صنعتی بیشتر ،

ولی سرکاری اینگونه مشاغل باید با اشخاص بی طمع و قلب عالم عاقل باشد
نمهر طماع متقلب جاهل .

در ضمن بعضی ایرادات علمی و عملی بر تهندها خط جاده و راه و تقلبات
معماری و سرکاری مهمانخانه و پل سازی در عرض راه داشتند . می فرمودند : نه
اعوجاج و ارب و نه فرازونشیب از جاده رفع ، نه میل شمالی و جنوبی و انحراف
مشرقی و مغربی را بموقع و موافق هندسه وضع نموده ؛ نه در بنای مهمانخانه
او دوامی و نه در پل سازی خیر خاص و عامی . دیگر بمناسبت مجمع ویزم از
واقعات طی مسافت ولایت کات (۱) و مسافرت بلاد خوارزم و ملاقات خان خیه
و مکاتبات امیر بخارا و واردات پر محنت ورنج بلد هزار اسب و شهر اورکنج
و جفاهای ترکمانان و بلایای خوارزمیان که با والد ماجدشان به سفارت در اوایل
این دولت رفته بودند صحبت میداشتند و اوقات همراهان را خوش و خیالات
متفرقه را فراموش می ساختند . چه بنویسم از خوش سفری و مهر گستری و اخلاق
حمیده و صفات پسندیده ایشان . بلی کمال مابینت است بین مجاورت و مسافرت
در بروز و ظهور مقالات و احوالات هر شخصی از اشخاص عاماً کان او خاص .
خلاصه امروز از چهار ساعت به غروب مانده تاسه ساعت از شب گذشته در
رتق و فترت امور رعیت و امثال او امر سلطنت و خدمت بدولت و ملت وقت خود
را جناب اجل مصروف داشتند و دقیقه ای را مهمل و شغل و عملی را معطل نگذاشتند .
مخصوصاً به قراء خالصه اطراف حسن آباد گماشته ای فرستادند و اهالی و رعایای
آنجا را حاضر ساختند ، با کمال اهتمام امر به تخم کاری و بذر افشانی نمودند ،
آنها را تخویف از غفلت در کار و ترغیب در مواظبت به امر زراعت بسیار فرمودند .
پس از آن تمام ارباب حوائج را از ایلات و بلوکات و صاحبان عرایض و
نوشته جات را بانهایت مهربانی و غایت کاردانی حوائج و مآرب هر یک را بر
آوردند و جواب همه نوشته جات و عرایض را دادند . هر یک مقضی الامر به نقاط
اوطان و مکان و مقام خود روانه شدند .

پس از فراغت شام صرف شد . بعد از شام همگی و تمام دعا به وجود
ذیجود اعلیحضرت شاهنشاه عالم پناه روح العالمین فداه نمودیم و ساعت پنج از
شب در بستر استراحت غنودیم . قراری که امروز در باب جاده دولتی داده شد
این بود که بر سر هر فرسخی قراولخانه ساخته شود و مستحفظی آنجا مقیم، مثل
قراول خانه های راه حضرت عبدالعظیم قدری بزرگتر ، و دیگر بر سر هر سه فرسخ
طویله بنا شود که اسب کالسکه و گاری عوض گردد تا هم راه از خرابی و مفاسد
دیگر محفوظ ماند و هم طی مسافت زودتر و عبور و مرور کالسکه و گاری سریعتر
بواسطه عوض کردن اسب .

خلاصه اگر بخواهیم شرحی از اهتمامات جناب اجل اکرم افخم در ارتق
و فتح خدمات دیوانی و مساعی امور مملکتی و دولتی و ملت مسلمانی بنویسم
لنفد البحر من (۱) قبل ان تنفد کلمات ربی . مثنوی هفتاد من کاغذ شود . گذشته
از این حمل بر تملق و چا پلوسی و خودنمایی و لوسی می شود . هر که را شکی است
اطلاعات بر ذات قدسی صفاتش اندکی است .

باری از شهر تا این مهمانخانه حسن آباد امروز هفت فرسخ طی شد .
قراوران مستحفظ حسن آباد پانزده نفرند .

یکشنبه هفدهم صفر:

امروز که یکشنبه هفدهم صفر است اول طلوع فجر جناب مستطاب وزیر علوم بر همه تقدم جستند و برخاستند و چراغ را ایشان روشن کردند، بعد دیگران برخاسته بعد از ادای فریضه و صرف چاهی همه مصمم حرکت شده، تشکر نمودیم که از بیتوته در این مهمانخانه که از بی اهتمامی سرکارش او هن من بیت العنکبوت است جان به سلامت در پردیم. جناب اجل مأمور مخصوصی به حضرت عبدالعظیم فرستادند که معجلاً بنا و عمله حاضر کنند برای مرمت این مهمانخانه و سرکاری را مواظب این عمل فرمودند که با کمال اهتمام پس از معاودت از قم مرمت تمام باشد.

نیم ساعت از آفتاب برآمده در کالسکه‌ها نشسته روانه شدیم. از این منزل خط جاده به سمت مغرب ممتد است تا يك فرسخ بعد خط جاده اعوجاجات و انحرافات بهم رسانده چون در دره ماهور «ملك الموت دره» واقع است. اینجا دوفراز و شیب بسیار سختی دیده شد که کالسکه‌ها را مهار کردند. از این دوسرازیری که گذشتیم باز راه در جلگه واقع شد و خط جاده بجانب جنوب امتداد یافت.

تقریباً يك فرسخ که باز طی مسافت شد به دره ماهور «رودخانه شور» راه منتهی شد و به رودخانه شور رسید. مخصوصاً رقتیم پلی که میرزا نظام ساخته و خراب شده بینیم چگونه بنائی بوده. از آثار و علامات باقیه مفهوم شد که پل را دو چشمه و دودهنه ساخته که يك پارچه در وسط رودخانه و اتکای دو طرف دوسقف دودهنه روی آن يك پایه بوده و دو طرف دیگر دوسقف متکی بر پایه متصل بطرفین رودخانه. این دو پایه متصل به طرفین رودخانه به واسطه اطمینان به طرفین رود

به کلی در استحکام بی اعتنایی کرده ولی پایه وسط را که در وسط رودخانه واقع بوده با سنگ رودخانه و آهک ساخته، اما پس از دقت معلوم شد که آهک کاری در ظاهر بند کشی شده وسط کار با گل ساخته شده. قطر پایه دوزخ در دوزخ. دیگر آجر و گچی دیده نشد که به کار رفته باشد.

این عمل با این همه ثقل موجب حیرت و تعجب شد که مگر دولت محض بخشایش و رحمت صرفه صاحب این نوع ثقل را به کیفر و سزا نرساند و گرنه باید بمسایمات و قبیحه و مجازات قبیحه گرفتار آید.

پل رودخانه شور :

بعد از تماشای آثار و علامات پل خراب هباء آمدم بر سر پل جدید البنا. اولاً آنجا آبادی دیده شد وافی و کافی مشتمل بر قهوه خانه و دکان نانوائی و بقالی و علانی، جمیع وسائل معیشت عمل و بنا بانهایت آراستگی و پیراستگی حاضر و مهیا، قریب به سیصد نفر بنا و عمله و کارگر از کوره پز و سرکار و میرزای محاسب و معمار همگی مستعد و مهیا در کار، ثانیاً پل را ساخته و پرداخته بانهایت استحکام قریب به فراغت و اتمام یافتیم. بناها مشغول به دست انداز و لبه سازی و آجر کاری مبتدا و منتهای پل، و عملها اشتغال داشتند بشن ریزی و سنگ کشی برای سنگ بست روی پل، حجاران در حجازی میل های سنگی و از اردهای مثابه هومهار پل غایت صنعت خود را به ظهور میرساندند. کوره پزان از دود کوره هوا را تیره و تار... و جفت این نه طاق و هم طاقی نگونسار کرده، معماران بناها را به کار داشته سرکاران را عملجات را بیکار نگذاشته بر سر کوی صدق بازار ایست و داندراو هر کسی بی کاری است.

چون آنجا رسیدیم جناب اجل و جناب مستطاب وزیر علوم و همراهان پیاده برای تماشای پل آماده شدند. قدری از روی دقت رسیدگی کردند پس از آن قدری برای صرف قهوه نشستند.

اما بیان بچگونگی بنای پل : ابتدا تا انتهای پل که از شمال بطرف جنوب یا از جنوب بشمال امتداد دارد که ابتدائاً یا انتهایاً باشد سیصد ذرع، چشمه های

پل پنج دهنه ، چشمه وسط بزرگتر از چهار دهنه طرفین ، امتداد چشمه‌های پنجگانه با چهار پایه وسط هفتاد ذرع ، عرض دهنه وسط دوازده عرض هر يك از چهار دهنه طرفین هفت ذرع ، ارتفاع دهنه ها نه ذرع یعنی از كف تا طاق بولی تا كف روی پل بادست انداز یازده ذرع ونیم . اما چهار پایه وسط رودخانه كه عمود این پنج طاق پنج دهنه است عرض هر پایه شش ذرع ، طول هر پایه دوازده ذرع ، تادو ذرع از ارتفاع پایه سنگ‌های حجاری شده صاف كه هر بارجه از آن سنگ‌ها دو ذرع و نیم و سه ذرع طول ونیم ذرع و سه چاروك و يك ذرع عرض . تلم قطر پایتدا آنحد ارتفاع سنگ‌کاری شده سی و شش ذرع است ولی از سنگ‌کاری كه ارتفاع پایه گذشت يك ذرع ونیم از جلو كه آب بر است بوضع مثلث مخروط كم شده تا منتهی به نقطه ای می‌شود . آنچه كم شده و نخورد رفته از گنج و آجر است و آن نقطه محاذی ابتدای سقف چشمه‌ها است . و همچنین يك ذرع ونیم از پس پایه كه معین پایه است . این دو يك ذرع ونیم از طول پایه یعنی از جلو و عقب بمنزله دو مثابه ایست كه آب بر جلو و معین و پشت بند پایه‌ها است . در حقیقت ارتفاع از سنگ‌کاری كه گذشت طول پایه‌ها هر يك نه ذرع است پس از منتهای سنگ‌کاری تا سقف تمام قطر هر پایه سی ذرع میشود .

اما بنیان پی : تمام پل تا كف دهنه‌ها و قواعد پایه‌ها پنج ذرع كف رودخانه را حفر نموده و با سنگ‌های عریض و طولیل و شفته آهك چیده و بالا آورده به این وضع كه چهار ذرع از جلو و چهار ذرع از عقب كف دهنه‌ها و قواعد پایه‌ها پی را حفر کرده و بنا نموده كه جمعا هفتاد ذرع طول پی و بیست ذرع عرض پی است كه به این‌طور ساخته شده ، پس این بیست ذرع عرض پی را قسمت نموده چهار ذرع از جلو و چهار ذرع عقب را گذارده قواعد پایه‌ها را در دوازده ذرع وسط بنا نموده كه طول هر پایه و كف دهنه‌ها است .

این كف دهنه‌ها و چهار ذرع جلو و چهار ذرع عقب مسطح و مخروطی از سنگ‌های عریض و طولیل حجاری شده ، اما آنچه آجر کاری شده از آجر قالب بزرگه حجیم است . دیگر طرف غربی پل كه جلو آب است در دو طرف دهنه‌ها كه یكی

جنوبی و دیگری شمالی دومتایه ای به طول پنج ذرع ممتد به طرف مغرب و به عرض و ارتفاع سه ذرع که هر يك منتهی به برجی میشود که ارتفاع برج شش ذرع است و پی این دومتایه و برجین منتهای دومتایه بعینه پی دهنه ها و پایها از پنج ذرع کف رودخانه خفر شده و با سنگ های عریض و طویل و شفته آهک ریخته شده تا کف رود و از کف سه ذرع ارتفاع یافته. این دو متایه بمنزله دوماهار و این دو برج بمنزله دو تود و میخ است برای استحکام و استقرار پل.

پس از صرف قهوه و استراحت در ضمن جناب اجل و جناب مستطاب وزیر علوم و همراهان از این بنای محکم متین بسیار تحسین نمودند و فرمودند به خصوص این بنای مستحکم مرصوص، نه از سرکاری آقا باقر و نه از اهتمامات و مساعی آمر و نه از کاردانی معماران ماهر بلکه از صدق نیت و علو همت و بخت و اقبال با اجلال ظل خداوند متعال بندگان اعلیحضرت کیوان مرتبت شهنشاه عالم پناه روح العالمین فداه است. همگی دعا به وجود ذیجود اعلیحضرت همایونی نموده، برخاستیم در کالسکه ها نشسته روانه شدیم.

این پل جدید البنا تا خط جاده که میرزا نظام کشیده هزار قدم پایین تر است. بعد از این خط جاده به پل اتصال خواهد یافت. خط راه از اینجا به جانب جنوب غربی امتداد دارد لیکن زیاد در تلال و وهاد واقع، چند مورد به فراز و نشیب بسیار سخت برخورد کرده که ناچار کالسکه ها را مهار کردند که اگر تغییر یا تسطیح نیابد عبور و مرور کالسکه و گاری در این چند مورد صعب و خطرناک خواهد بود.

مزرعه و باغ و قنات صارم الملك :

از این تلال و وهاد که گذشتیم جاده به جلگه منتهی شد و خط راه متعایل بطرف مغرب گردید. قلعه محمد علی خانی که در آنجا نیز مهمانخانه ایست نمودار آمد. قدری از این جلگه که طی شد - نرسیده به قلعه محمد علی خانی - صارم الملك باغی بنا نموده و قناتی احداث کرده. اما باغ تقریباً هشتاد هزار ذرع زمین را دیواری چهارچینه بدون کاکل دور او کشیده و بقدر هزاران ذرع آنرا باغچه بندی کرده و بقیه بایر افتاده. دو نفر باغیان زرتندی داشت

قدری کاهو و پیاز و چغندر به رسم تعارف باغبانی آوردند برای ما از حاصل این باغ .

از اینجا رفتیم به سرقنات . يك چارك آب بیش نداشت . آن آب چنان تلخ و شور بود که گویا اظهار معنی شاهسونان را نموده . قریب به دهنه قنات اصطخری سه چارك عمق و ده ذرع مدور دهنه ، هفت خانه گلی بر سر آب ساخته . سراسطرخ و قنات ناهار صرف شده بعد از آن به کالسکه ها نشسته و روانه شدیم .

قلعه محمد علی خانی :

از اینجا خط جاده به طرف مغرب امتداد داشته ، اگر چه راه صاف ولی کویر است و شوره زار . در زمستان گل خواهد شد . چند پل هم دیده شد که بر روی مسیل است اما پل ها خراب .

پس از طی این مسافت به قلعه محمد علی خانی رسیدیم . این قلعه در جلگه شن زاری واقع ، طرف مغربی آن کوه های زرد ، طرف شرقی تلال و و هاد ملك الموت دره . این قلعه مشتمل است به چهل خانوار شاهسوز و باغستانی مشجر به اشجار انار . آب این آبادی در این فصل پائیز نیم سنگ اما قدری شور است . در این آبادی مهمانخانه ای هم بنا شده لیکن خراب .

اینجا هیچ مکث نکردیم به طرف علی آباد رفتیم . از اینجا خط جاده اعوجاجات زیاد دارد که در نفس الامر نمی توان گفت راه به کدام طرف معتد است گاهی به سمت جنوب و گاهی به مغرب و قدری به جانب مشرق .

امروز تا علی آباد هفت فرسخ طی مسافت شده . پنج فرسخ تا قلعه محمد علی خانی ، دو فرسخ تا علی آباد .

علی آباد :

دو ساعت و نیم به غروب مانده وارد علی آباد شدیم . به ورود آنجا به تماشای ابنیه جدید علی آباد مشغول شده مثل حمام و قهوه خانه . بعد وارد عمارت جدید البناء که مخصوص خود جناب اجل بوده ، برای این که هر وقت به زیارت معصومه قم مشرف شوند یا آن که اگر اولیای دولت ابد مدت از آنجا عبور کنند در آنجا منزل

کرده و آسوده و راحت باشد .

آنجا چاهی صرف شده، ادای فریضتین ظهر و عصر نموده، به تماشای باغ جدیداللبنا محاذی عمارت و کاروان سرا رقتیم . باغی مزین و بستانی متضمن به نسرین و یاسمن دیده شد . چون این منزل مقابل حوض سلطان واقع بود بسیار متعجب شدیم که چنان منزل تنگی بی آب هبء مبدل به این منزل وسیع پر آب باصفا یعنی دوزخی جنت و برزخی قصر عالی مرتبت گردیده ، این نیست مگر به یمن اقبال و بخت با اجلال و افضال سلطنت اعلی حضرت شاهنشاه عالییان پناه روح الامین فداه . چگونگی این باغ بعد مفصلاً ذکر میشود .

پس معاودت به عمارت برای ادای فریضه مغرب و عبادت نمودیم . باز چون در این منزل هم بعضی ارباب حوائج و عرایض جمع شده ، بعد از ادای فریضه جناب اجل مطلب و حاجت هریک را رسیدگی فرموده، قضاء حوائج و جواب عرایض همه را در کمال درستی و کاردانی و نهایت رافت و مهربانی نمودند و نوشتند و روانه نقاط اوطان خود داشتند .

وضع علی آباد :

اما چگونگی علی آباد و وضع آن بدین تفصیل است :

علی آباد در اواخر تلال و وهاد دامنه شمالی کوه داغ رو به جنوب شرقی است . دریاچه ای که اکنون پر آب و حوض سلطان واقع در کنار آن منظر او است . گویند دریاچه ساوه معروف که در ادوار و قرون چند خشک بوده و موجین و محدثین اسلام ابتدای خشک شدن او را از علایم و آثار تولد حضرت سید ابرار (ص) ذکر نموده اند همین دریاچه است و الحال پنج شش تنه می شود که باز پر آب شده . سر آب افتادن در اینجا به موقعش ذکر خواهد شد .

قنات علی آباد :

اما آب علی آباد از قناتی است که چندی قبل جناب اجل انحر اجالت بسیار کرده و زحمات بی شمار کشیده اند تا به این حد آب پیدا کرده ، تا اینجا جاریست قدر آب اکنون يك سنگ و نیم زیادتر است . با این که در فصل پائیز قنات در

انحطاط و کاست است. لیکن هنوز از این آب بهره زراعتی برده نشده.

مبدأ این قنات در دامنه شمالی کوه داغ و جاری بطرف جنوب شرقی، تقریباً از مبدأ قنات تا علی آباد نیم فرسخ می شود ولی این مسافت نه به خط مستقیم است بلکه مجرای در نهایت انحناه و اعوجاج از کنار تپه ها و دره ها روان، و بعضی موارد که از کنار تپه و تلی متعسر بوده یا غیر ممکن، آن تل و تپه را نقب زده اند و آب را آورده و بعضی مواقع در مسیر ها مجری وقوع یافته رفع ضرر سیل را نموده. بهر تقدیر تمام معایب مجرای آن را بامشقت های زیاد دفع و رفع نموده اند تا به این حد آب به علی آباد رسیده. دیگر به واسطه قرب این دامنه کوه به کویر و دریاچه بعضی دره ها و تلال این دامنه خالی از ملاح و شوری نیست. این آب در این مسافتی که طی می کند به آن تلال مالحه و دره های مسیل و سخته برخورد کرده با وجود این عوایق و علایق مغیره مزه آب از طعم اول به مرارت و ملاح باز در نهایت عذوبت و حلالتست که گویا با دجله بغداد هم حجله و داد و باشط فرات از یک چشمه جاری و باشط العرب در یک مجری متواری. از هیچ مؤثری متأثر نبوده و هیچ ملح اجاجی عذب فرائش را منقض نموده.

آبادی علی آباد اولاً به این آب مذکور و به کاروان سرا ابتدا شده. کاروان سرا به سرکاری و تهندس مهندس الممالك الحق برای مسافران طرفه جایی و برای کاروانیان نیکو سرائی است. لیکن جناب اجل بعد از اتمام خلاف تهندس در این بنا یافتند و بازحمات زیاد و اخراجات بسیار رفع نقص و خلاف تهندس را فرمودند. خلاف تهندس این که مهندس الممالك بنارا در مسیر نهاده بود، بعد از خضر خندق و سیل برگردان و خرج فراوان. کاروان سرا را از رهگذر بلاتجارت دادند.

دیگر آن که در طرف غربی کاروان سرا به مسافت شصت قدم معدن سنگی قابل و به مسافت صد قدم معدن گچ بوده ایشان بی تفقهی و بی توجهی نموده سنگ و گچ بنای کاروان سرا از کاروان سنگی که در یک میدانی آنجا است آن بنای قدیم که از انبیه عتیقه و برپا بودنش به جهت عوام و خواص صدهزاران

نفع و خواص و برای هر مجاور و مسافری منزلگاه و مناص ، این بنای محکم متقن را با صد هزار مشقت و عذاب خراب کرده گنج و سنگ آنجا را حمل و نقل از آنجا نموده و گنج مرده را دوباره طبع کرده در بنای این کاروان سرا به کار برده . زهی تهندس و معماری ، خهی تفقه و سرکاری ! . بعد از فراغت مهندس الممالك به اندك زمانی از بنای کاروان سرا جناب اجل هم معدن سنگ قابل و هم معدن گنج بسیار خوب آنجا پیدا کردند و به کار ابناء دیگر برده شده که بعد ذکر خواهد شد.

کاروانسرای علی آباد :

خلاصه وضع کاروانسرا متساوی الاضلاع ، شصت و پنج ذرع در شصت و پنج ذرع . ضلع جنوب شرقی دالان در وسط ، دواطاق مقابل يك دیگر در دالان و شش اطاق در این ضلع که سه اطاق طرفی و سه اطاق طرف دیگر دالان . اما ضلع شمال غربی مشتمل بر يك اطاق سهدری وسط و يك راهرو و دواطاق طرفی ، و يك راهرو و دواطاق در طرف دیگر . اما ضلعین شمال شرقی و جنوب غربی که مقابل يك دیگر است هر يك مشتمل بر نه اطاق که يك اطاق سهدری در وسط و چهار اطاق در طرفی ، و چهار دیگر در طرف دیگر که این دو ضلع مشتمل بر هیجده اطاق است . تمام کاروانسرا مشتمل بر سی و يك اطاق .

اما در ظهر حجرات واقعه در چهار ضلع طولیله های عریض و طویل مشتمل بر طاق نماهای بخاری دار برای بارانداز مکاریان و منزل مسافران در زمستان ، و ما بین هر دو طولیله در دو ضلع که چهار زاویه باشد سکویی مرتفع مربع مشتمل بر چهار ستون برای توسعه منزل مسافرین و عابرین و چهار برج در چهار زاویه دیوار عقب طولیله ها : دو برج ضلع شمال غربی کوتاه محاذی بام کاروانسرا ، دو برج ضلع جنوب شرقی مرتفع تر از بام به پنج ذرع مشتمل بر اطاق تحناتی و فوقانی . بر سر این دو برج از جانب جنوب شرقی دریاچه و کویر حوض سلطان تاده فرسخ دیده می شود و از جوانب دیگر تمام تلال و و هاد کوه داغ و طرف غربی دریاچه ساوه را که دامنه کوه کوشک بهرام باشد دیده بان است . ارتفاع هر يك نه ذرع .

عمارت علی آباد :

بعد از بنای کاروان سرا در جنب آن یعنی متصل به ضلع شمال شرقی کاروان سرا به سرکاری گماشتگان مخصوص جناب اجل عمارتی بنا کرده شده مشتمل به ایوانی سه ذرع طول و یک ذرع و چارک عرض و چهار ذرع ارتفاع ، و اطاقی عقب ایوان به طول ایوان ولی به عرض دودرع و نیم ، و دری از این اطاق در وسط ایوان باز شده . حوضی مدور یک ذرع در یک ذرع در وسط این اطاق که حوض خانه مختصری است . تمام آب قنات مذکور از عقب عمارت جاری در این حوضچه ، از اینجا به آب نمای حیاط عمارت جریان دارد . دو اطاق مربع سه ذرع در سه ذرع طرفین این حوض خانه است که از هر یک به حوض خانه دری است .

و در جلو این دو اطاق که طرفین ایوان باشد دو برج بنا شده که ارتفاع هر یک از ایوان کوتاه تر ، و سه دهنه ایوان را به وضع مخصوصی ساخته اند که ایوان و برجین طرفین و دری که وسط ایوان واقع شده مانند سردرهای رفیع منبجه ، صدر عمارت وضع مخصوصی پیدا کرده که بسیار باشکوه شده .

و درون این دو برج هر یک اطاقی بنا شده نیم مدور که دو ضلع فرضی آن قوسی است و منحنی و دو ضلع دیگر مستقیم ، تابع جلو اطاق عقب و یک طرف ایوان . از این دو اطاق درون برجین دری به حیاط باز شده و دری به ایوان و دری به اطاق عقب که این چهار اطاق و حوض خانه وسط ایوان هر یک را به یک دیگر راه است و دری .

از حسن اتفاق آن که منظر این ایوان و حوض خانه و دو اطاق و درون دو برج ، حیاط عمارت و دریاچه عمارت و قهوه خانه و بعضی از تالار و وها و دریاچه سبزه و اراضی و نسخه کویر ناده فرسخ که سراب نماست واقع شده .

دیگر متصل به دو طرف دو برج که مبتدا و منتهای ضلع شمال غربی و دو زاویه صدر عمارت است دو راهرو به دو خلوتك كوچك كه آنها مشتمل بر آشپزخانه و قهوه خانه و بعضی امكنه ملزومه عمارت [است] بادرگاهی برای آمد و شد عقب عمارت . اما جلو این ایوان و دو راهرو حیاطی است دو مرتبه و دو درجه ، تقریباً

هشت ذرع در هشت ذرع . مرتبه اول ایوان از او نیم ذرع مرتفعتر است . این مرتبه مسطح و مفروش از سنگهای عریض و طویل ، ازارة حجاری شده صاف ، مشتمل به حوضچه‌ای برای ایوان که آب مذکور از حوض خانه غیب ایوان در او ریخته می شود از آنجا از زیر مرتبه اول در آب نمای مرتبه ثانیه حیط روان است . این مرتبه اولی مشتمل است به دو اطاق قرینه یکدیگر و هر یک اطاق ایوانی در جلو آن واقع و وسط هر دهنه ای از این دو ایوان ستون سنگی یک پارچه به ارتفاع دو ذرع که عمود و متکای اطاق ایوان است .

مرتبه ثانیه حیط مشتمل است به حوضچه و آب نما و دو باغچه بیضی شکل طرفین آب نما . این دو باغچه سبز و خرم در وسط هر یک بوته گل خرز هره قوی پر گل مفروش و اطراف این دو باغچه به انواع مختلف کوزه های گل دستی چیده شده . این مرتبه هم نیز مفروش به پارچه های سنگ طویل و عریض حجاری شده صاف .

این مرتبه مشتمل است به چهار اطاق و ایوانی جلوهزیک مقارن یکدیگر در ضلعین شمال شرقی و جنوب غربی و در منتهای این مرتبه ثانیه روی آب نمایم تختی از یک پارچه سنگ یک ذرع و نیم طول مه چارک عرض حجاری شده صاف که دو طرف طول سنوئی لوحی شکل روی دو پارچه سنگی دیگر که پایه مانند تراشیده شده قرار داده اند که یک نفر بخوبی و استراحت روی آن می تواند بخوابد و دوسه نفر روی آن میتوانند بنشینند به وضع صندلی .

اما مرتبه سیم حیط در اول مرتبه دو ضلع شمال شرقی و جنوب غربی از عقب شکسته شده که دو زاویه منعکس از عقب برسم و دو گوشه از پیش ، پس حیط وسیع تر گردیده . این دو ضلع شکسته شده مشتمل است بر دو اطاق و دروازه پله مقارن یکدیگر و دو برج نعلنی از ارتفاع مشتمل بر اطاق تحتانی و فوقانی و ستاره ای یا کنگره های دور بام دو برج کشیده شده که برج منتهای ضلع جنوب غربی عمارت مشترک است با کانون سرا که همان برج ضلع شمال شرقی کانون سرا است . این دو ضلع عمارت به این دو برج منتهی شده .

این مرتبه سیم حیاط مشتمل است به آب نمای وسط و دو باغچه کوچک طرفین آب نما مثلث شکل به وضعی که دو ضلع آن خط مستقیم ، اما يك ضلع طرف صدر عمارت و طرف جنبین عمارت قوسی و منحنی به طوری که می توان مربع فرض کرد . این دو باغچه هم سبز و خرم و در وسط هریک باغچه بوته گل خرزهره پر گل غرس شده و در دو ضلع دو باغچه طرف آب نما چهار اصله ید مغروس .

و بر روی آب نما معاذی دوازده باغچه تختی از دو پارچه سنگ يك ذرع و نیم طول هریک بر دو پایه سنگی قرار داده شده که دو مقابل و نیم تخت مرتبه ثانیه مذکور است که دو نفر روی آن می توانند بخوابند و چهار نفر روی آن می توانند بنشینند . این چهار درخت ید دو اصله آن سایه برای تخت می اندازند و دو اصله دیگر سایه بر آن نیم تخت مرتبه ثانیه انداخته .

بعد از آن در جلو این تخت و آب نما و دو باغچه بقاصله يك خرنند يك ذرع و چاروك عرض دریاچه بزرگی است دوازده ذرع عرض بیست و پنج ذرع طول که علی الاتصال تمام آب مذکور قنات علی آباد از حوض خانه به آب نمای وسط مراتب ثلاث حیاط عمارت و از آب نما به این دریاچه روان که همیشه دریاچه میلو از آب صاف شیرین گوارا و چندین غاز و مرغابی روی آب شناور و غلطان .

دو باغچه دیگر به طول دریاچه و دو ذرع و نیم عرض به فاصله دو خرنند طرفین دریاچه ، هر دو سبز و گل کاری شده . این دو باغچه طرفین مقابل آن دو برج منتهای عمارت است . تمام این مرتبه ، لبه های دریاچه و دو باغچه از پارچه های سنگ دو ذرع و نیم سده ذرع و نیم طول يك ذرع و يك ذرع و نیم و دو ذرع عرض ، مفروش و چنان فرش شده که مفاصل و درزهای این سنگ ها دیده نمی شود مگر به دقت گویا فرش این مرتبه از يك پارچه سنگ است .

چون عمارت تقریباً در سینه تلی واقع ، ذیل عمارت که مرتبه سیم حیاط باشد با این که مراتب ثلاثه عمارت هریک از دیگری به ارتفاع نیم ذرع بلندتر است تا کف جاده که معبر عام است دو ذرع کرسی پیدا کرده ، این جاده همان

راهی است که در او آمد و شد جمیع عابرین است به دار الخلافه عظمی یا از دار الخلافه عظمی .

راهرو خروج و دخول عمارت از جلو و ذیل عمارت به دور پله ای است که محاذی دو خرنند جنبین دریاچه واقع ، پله ها با سنگ های قطور حجاری شده ، هر يك پله به شکل نصف دایره ، پنج پله هر يك كوچكتر از پله زیری که تمام به شکل نصف مخروط شبیه .

بین این دوراه پله در وسط ارتفاع کرسی ذیل عمارت در دیواره زیر خرنند لبه دریاچه ناودانی سه ذرع طول نیم ذرع عرض و يك چارك گردی میان از يك پارچه سنگ حجاری شده ، در عرض آن دیواره قرار داده اند که بالاتصال آب مذکور از دریاچه در آن ناودان ریخته و از آنجا زیر جاده راه آبی ساخته شده که آن آب به حوض قهوه خانه میرود. این ناودان برای آن است که تمام حیوانات از آن ناودان به سهولت بدون آنکه سر را بزر آورده مخالف طبیعت و به کلال و ملال آب خورند بلا اشکال آب آشامند و همچنین اناس عابرین به غیر آنکه داخل عمارت شوند از آنجا به آسانی و سهولت آب بردارند .

دیگر آنکه دیواری یک ذرع ارتفاع از برج مرتفع منتهای ضلع جنوبی غربی تا برج مرتفع ضلع شمال شرقی کشیده که کسی از خارج داخل عمارت را ندیده ولی هر که در عمارت است تمام خارج را از عابرین در جاده و قهوه خانه و باغ و بعضی تلال و وهاد مقابل و قلعه سنگی واقع در سمت جنوب شرقی و دریاچه ساوه و کویر را تهرچه بصر را استعداد و تاهرجا نظر را امتداد باشد به نهایت خوبی و غایت مطلوبی دیده .

چون ارتفاع و کرسی عمارت از سمت جنوب شرقی دو ذرع و ارتفاع ضلعین طرفین شمال شرقی و جنوب غربی قدری از دو ذرع کمتر ، این ارتفاع بایک ذرع ارتفاع دیوار حایل است برای درون عمارت که هر که خارج است داخل را نبیند لیکن این قدر حایل که دیوار یک ذرعی باشد منظر را بکلی ضرر نمی رساند و حایل و مانع نظر هر که در عمارت است نیست .

قهوه‌خانه علی آباد :

دیگر از ابنیه جدید در علی آباد قهوه‌خانه عامه ای است مقابل عمارت طرف جنوب شرقی جاده عامه که بین عمارت و قهوه‌خانه امتداد دارد و تمام‌عابری در ذهاب و ایاب آنجا عبور نموده . وضع قهوه‌خانه از درون و برون مثنی، درون قهوه‌خانه مشتمل بر چهار صغه و فاصل بین صغه ای با صغه ای بقدر درگاهی که یک ذرع عرض او است ، سکوی باریکی جلو او بسته شده به طوری که متصل است با سکوهای چهار صغه تاهشت ضلع و هشت زاویه شکل مثنی تکمیل شده.

اما چهار صغه هریک سه ذرع در سه ذرع است که تمام دوره درون شان زده ذرع می شود. دو صغه جنوب غربی و شمال شرقی سکوی مسطح بسته شده به ارتفاع سه چارک از کف زمین حیاط وسط . وسعت و گنجایش هریک از این دو صغه زیاده از آن است که پانزده نفر بنشینند .

اما دو صغه شمال غربی و جنوب شرقی راهرو است. صغه شمال غربی راهرو خروج و دخول در قهوه‌خانه ، صغه جنوب شرقی مجرای آب حوض وسط. محاذی کف قهوه‌خانه آب نمایی دارد و طرفین هریک از این دو صغه مقابل سکوی باریکی بسته شده برای نشستن مردم .

در وسط کف حیاط قهوه‌خانه حوضی مثنی یک ذرع و نیم در یک ذرع و نیم، لبه این حوض از یک پارچه سنگ مثنی حجاری شده که تمام آب مذکور از دریاچه عمارت به ناودان ریخته و از راه آب زیر جاده فرو رفته از این حوض فوران نموده از لبه حوض در آب نمای اطراف حوض ریخته و از آنجا در آب نمای صغه جنوب شرقی جاری شده داخل باغ می شود .

ارتفاع طاق وسط حیاط قهوه‌خانه نه ذرع ، چهار طاق سه ذرع در سه ذرع در چهار زاویه و گوشه قهوه‌خانه واقع که هریک را چهار در است . دو درگاه در دو صغه درون قهوه‌خانه و دو در به خارج قهوه‌خانه بازمی شود .

اما بنیان عمارت این قهوه‌خانه از چهار ذرع زمین که حفر شده و بنای پی نهاده اند تالب سکوهای آن و کف صغه ها و اطاقها با سنگ و آهک و از آنجا

تأزیر سقف‌ها با گچ و سنگ و سقف‌ها با آجر و گچ در نهایت استحکام نباشد، کف قهوه‌خانه که اطراف حوض وسط است مفروش با سنگ‌های عریض و طولیل صاف حجاری شده و همچنین تالاب سکو‌ها با سنگ‌های ازاره واداشته شده.

اما برون قهوه‌خانه یعنی در قهوه‌خانه جلو آن و دو اطاق طرفین صفت شمال غربی که جزو جلو و طرفین در قهوه‌خانه است. اولاً دری‌عالی آنجا گذارده شده مقابل و محاذی ایوان صدر عمارت، و طرفین در سکوی باریکی به عرض سه چارک بسته‌اند برای هر که بخواهد وارد نشود می‌تواند همانجا نشسته چاهی بخورد و قلیان بکشد در حالی که عنان مال‌سواری خود را در دست داشته و معجلاً خواسته باشد برود در هر وقت از اوقات، یا آنکه مسافر چنان خسته باشد که نتواند داخل قهوه‌خانه شود پیاده یا سواره همانجا چاهی خورده و تدخین سیگار یا قلیان کرده به کاروان‌سرا برود، یا آن که به کلی از این منزل بخواهد رد شود.

این تفصیل که نوشته شد برای این است که مقصود بانی از بنا تسهیل کار مسافران و توسعه منزل گاه زوار و عابرین است. چون قریب به هزار سال حال قوافل در این منازل، بخصوص معیشت هر سایر و عابر-اعم از آن که راکب یا راجل-در این منزل بغایت متعسر و مشکل بوده، وضع حالیه بالنسبه به ازمینه خالیه مصداق و مفاد این مصراع از آیات و افراد شیخ شیرازی است :

ابری که در بیابان بر تشنه‌ای بیارد

باری جل و دو اطاق طرفین در قهوه‌خانه سکوی عربی یك ذرع و نیم عرض، این دو سکو جلو هریك اطاق کشیده شده. از ضلع جلو تا منتهای ضلع جنب اطاق که هریك سکو چهار گوشه پیدا کرده. اما این دو سکو با پارچه‌های سنگ صاف حجاری شده و دوزع و سه ذرع طول یك ذرع و یك ذرع و نیم عرض و روی هر گوشه هریك سکو ستونی از یك پارچه سنگ دو ذرع ارتفاع گذاشته شده این دو سکو را مسقف کرده‌اند، به طوری که سقف از جلو اتکا به ستونها دارد و از عقب متکی به جل و دو اطاق و طرفین در قهوه‌خانه که دو ایوانی هریك پنج‌دهنه

بین ستونهای سنگی پیدا شده ، تمام جلو باهشت ستون سنگی و هشت گوشه مشابه به نصف عمارات کلاه فرنگی متداوله گردیده .

فی الحقیقه وضع غربی و شکوه و نمایش عجیبی است . تفهیم وضع آن بنا به این تحریر و تسطیر محال و تصویر چگونگی آن مبنا فوق تخیل و تمثیل و هم و خیال . مگر دیده شود تا فهمیده شود . بسیار فرق باشد از اندیشه تا وصول .

حمام علی آباد :

دیگر از ابنیه جدید در علی آباد بنای دو حمامی است که در عرض قهوه خانه طرف جنوب شرقی جاده واقع .

اولا مجرای مخصوصی برای آب حمامها قرار داده شده که قبل از آنکه آب در آسیا و عمارت داخل شود جدولی جدا شده و بالاتصال داخل حوض های حمام و از حوض ها سرازیر شده از حمام خارج می شود . این آب مخصوص به هیچ کثافتی ملاقات نکرده تا بحمام می رسد .

ثانیاً بنا بر تقریرات صادقه سرکار این ابنیه که شخصی از گماشتگان کلروان کامل کافی و از مخلصان عاقل و اوفی جناب اجل است بنیان پی حمام ده ذرع تا کف مرتبه تختانی حمام زمین حفر شده با سنگ و شفته آهک محکم چیده شده ، بعد از آن سقف گلخن و سقف کف حمام نیز با سنگ و آهک و همچنین دیوارها تا زیر سقفها ، لیکن سقفها با آجر و گچ ساخته شده .

اما کلیتاً حمام مردانه و زنانه تمام کف و گرم خانه ها و دالانها تا نصف دیوارها تا یک ذرع ارتفاع از پله ها و پله های سنگ عریض و طویل حجاری شده نرم صاف چنان فرش کرده اند که مفاصل سنگی با سنگی در بادی نظر مفهوم نمی شود مگر به دقت و تأمل . گویا تمام حمام از یک پارچه سنگ است . جمله گاه از یک پارچه سنگ مشبك مانند يك كاسه منعكس .

حمام مردانه بزرگتر از حمام زنانه . سرینه و رخت کن حمام مردانه و ضمناً شمن مشتمل است بر هشت ستون سنگی دو ذرع چارک کم ارتفاع و هشت دهنه که چهار دهنه بزرگ چهار صفا رخت کن ، و چهار دهنه کوچک یکی راهرو و خروج

و دخول در حمام یکی راهرو خروج و دخول گرمخانه ، اما دودنه كوچك ديگر جزو چهارصفه رخت كن .

گرمخانه وضعاً مربع متساوی مشتمل بر چهارستون سنگی دودرعی ارتفاع ، و شاه نشین گرمخانه نمازخانه ای واقع است به این طور که يك تختی از يكپارچه سنگ دودرع طول يك ذرع عرض بر روی دو پایه سنگی نهاده شده و دو جلوان تخت حوض مربع مستطیل واقع و بالاتصال آب از این حوض و حوض سربینه سرازير است . لبه حوض سربینه از يك پارچه سنگ مثن شكل ، حوض گرم خانه لبه و چهار دیوار عمق از چهار پارچه سنگ ، طول حوض دو ذرع عرض يك ذرع عمق يك ذرع و نیم ، مقدار چهار پارچه مفهوم شد .

گنجایش و وسعت حمام مردانه از بینه و گرمخانه : بیست نفر در بینه به استراحت رخت می کنند و در گرم خانه به آسودگی می نشینند . پله های دالان حمام ها که هر يك پنج پله می خورد هر پله از يك پارچه سنگ قطور .

حمام زنانه ستون سنگی ندارد لیکن در حجاری مشابه حمام مردانه . خزانه این دو حمام از يك ديگ گرم می شود . آب خزینه به حدی پاك و صاف است که حاجب ماوراء نیست . از ته خزینه ناخن پنجه پانمایان است . عابرين اناثاً و ذكوراً تمام مرخصند در دخول حمام ، تا خواص و عوام به جهت این نعمت راحت و رفاه دعا گوی وجود مبارك اعلی حضرت عالمیان پناه روح العالمین فداه باشند .

از آن جایی که اینگونه نعمات و جریان این قسم حسنات از ایادی و مساعی اشخاص قدسی صفات سعی خیرات در این فیافی و فلوات دور از آبادی و ولایات که در واقع مورث حیات عابرين و مبعث اموات مسافرين است صورت پذیر نیست مگر به خواهش و یاری و اعانت خدا و گشایش و مددکاری حضرت مولا ، ماده تاریخ بنای حمام در این مقام مانند الهام ملك علام حکایتی غریب و آیتی عجیب یعنی « نصر من الله و فتح قريب » آمده .

عجیب تر و غریب تر اتفاق آن که کلام حکیم علی الاطلاق مصدر به مبده

اشفاق نام پادشاه آفاق است تادلالت کند بر این که اظهار این آثار خیریت
دثار در زمان سلطنت و اوان دولت این قهرمان معدلت شعار و به مساعی و همت
امین این سلطان با امانت و اقتدار بوده . امید این سلطنت و نصرت دین پاینده
و خلعت امانت بر قامت حضرت امین زیننده ، مادام که نیرین در چرخ برین فروزنده
و بر بساط بسطت زمین تابنده .

دکاکین علی آباد :

دیگر از ابنیه جدیده در علی آباد دکاکین نانوائی و بقالی و علافی است
که در طرف شمال غربی جاده و شارع عام متصل به عمارت و مقابل حمام با چندین
انبار بسیار وسیع متین با استحکام برای ذخیره هیزم و گاه و غلات و آنچه لوازم
مسافرین و عابرین است از ماکولات نباشده . از بنیان تامتهای جدران با گچ و
سنگ و سقف ها با گچ و آجر .

اما کسبه این دکاکین برخلاف کسبه پیشین حوض سلطان که بجز عنوان
نزد اهالی ایران ایشان را مصداقی نه ، و در دغل و لجاج با مسافران مانند شیوخ
جبل در اخوه گرفتن از حجاج مسلمانان مثل بوده اند ، با این که ملزومات مسافرین
و عابرین را بفراوانی ذخیره نموده و انباشته اند همیشه با وجود دارایی هیچ
نداشته اند یعنی نانوائی بی نان و بقال بی ادام و علاف بی علوفه حیوان تا آن گلابان
بی فروغ و کاسبان دروغ امتعه ارزان را بهر قیمت که خواهند در کم یابی بیشتر
گران فروشند .

لله الحمد الحال در این دکاکین کل ماتشتهیه الانفس و تلذ الاعین یعنی نان
مرغوب خوب وافر فراوان و گاه جو پاک بی خاک حاضر و ارزان ، از هر نوع ادام
مناسب خاص و عام ، چهل بنیات و دسومات چه میوه جات و حبوبات ، ربطاً و یابساً
تمام ماکولات نفیسه بقیمت رخیصه مهیا و آماده بهر کس داده ، بواسطه امتعه
زیاد بازار نان خورش کساد .

آسیای علی آباد :

دیگر از ابنیه جدیده در علی آباد آسیایی است واقع در ظهر عمارت که

تمام آب قنات مذکور از آسیا بعمارت جاریست . تقریباً چهل ذرع جدول مجرای آب که متصل به تنوره آسیاست با سنگ و آهک ساخته شده . دهنه تنوره یک ذرع و نیم در یک ذرع و نیم مدور ، عمق یا ارتفاع تنوره هشت ذرع که با سنگ و آهک به نهایت مستحکم بنا کرده اند .

آسیا مشتمل بر چهار طاق مربع هر یک چهار ذرع ، در چهار ذرع ، وسعت و گنجایش باران از پنجاه شصت و قر غله دارد . عمل آسیا در شبانه روزی یک خروار و نیم است . دوسنگ فوقانی و تحتانی آسیا یک ذرع در یک ذرع مدور ، قطر هر یک یک چارک . اگر این آسیا در ولایات یادر رساتیق (۱) و قریه جات معموره بودی مداخل بسیار و منافع بی شمار داشتی . ان شاء الله تعالی به اقبال بااجلال بندگان علی حضرت شاهنشاه عالم پناه روح العالمین فداه عما قریب از قصبه های معموره معتبره خواهد شد زیرا که اکنون هنوز بنای زراعتی و سکناى رعیتی در او نشده .

باغ علی آباد :

دیگر از ابنیه جدیدة محدثه در علی آباد دوباغ است یکی باغ سفلی مقابل عمارت و کاروان سرا در طرف جنوب شرقی جاده و متصل بقهوه خانه و دیگری باغ علیا واقع در ظهر کاروان سرا .

اما باغ سفلی طولش پانصد ذرع و عرضش تا صد و پنجاه ذرع از طول شصت ذرع و تا سیصد و پنجاه ذرع از طول سی ذرع . باز در ذیل آن اراضی دیگر است که اکنون بایر ولی قابل دایر شدن و جزو باغ می توان کرد ، اما آنچه الحال از آن دایر و معمور بدین تفصیل دیده شد . حواشی جداول خیابان هاشم به اشجار کبوده و سفیدار و زبان گنجشک و چنار مشحون ، و متون قطعات کنارش به نهال های انجیر و آلو و انار مقرون . باین که آن اشجار جدید الغرسند همه گرفته و منظم و اغصان و اورا قشان سبز و خرم .

قطعات وسط به انواع ریاحین و آورده گل کاری و درجوه های این قطعات

دائماً آب‌ها جاری، از گل کوکب و شمعدانی مشتعل و منور و از گل مخملی و بوقلمون مطرز و مصور. آنجا گل‌نرگس دیده شد و گل مریم بویده گردید. بعضی قطعات دیگرش سبزی کاری از بقول و تماماً مشمر و مأکول چنان که از بادنجان‌ش مسمی خوددیم و از بیفتک سیب‌زمینش فرنگی مایی کردیم، از چغندر پخته باغ لب به لبوی ایرانی منشی آلودیم و با سینه‌های نرم سودای خام از دماغ بیرون نمودیم. انشاء الله از بها و صفار شک گلستان ارم و در روح و هوا مانند انقاس هیمی پور مریم خواهد شد.

در ضمن تماشای باغ و تفریح دماغ هر یک از حضار بمناسبت حال و کار خود صحبت داشتند و آن‌ها را از اوقات روزگار خود غنیمت پنداشتند. جناب مستطاب و وزیر علوم آقای تهندس باغچه‌بندی و طراح گل کاری به باغبانان فرمودند و از بساتین فرنگستان و طرز گل کاری پاریس و لندن و انگلیس حکایات با همراهان نمودند. آقای فاضل‌خلوت از سفر و مسأله زیارت حضرت معصومه (ع) شرحی دادند که در فصل چهار باید مشرف شد و دو شب خوبست در این باغ بمانیم و در قیام لیل در کوه‌ای نصف شب و در سحر تیزی او را و از کار اطراف طلوع فجر را طلب کنیم.

حاجی امین‌دارالضرب از قیمت حالیه و مآلیه بستان و منافع ثماریه و بقالیه پائیز و زمستان آن سخنان میراندند و میگفتند که منافع این آنند بهتر آنست که بمصارف قرای زوار یا به مخارج تعزیه‌داری نوباوه سید ابرار (ص) مصروف گردد. حاجی ممیز ممر که از اذله قدم و پیش قدمتر است از همه بودند تمیز و مخمین مخارج آب و زمین و تعیین مداخل زراعت ارجلب و رعیت زمان حالیه و بعد از این رملی نمودند. گاهی ممیزی اثمار اشجار را گوش زد بآفتابان کرده تا تعارف انجیر و انار آتیه حاجی از نظر شلک محو نشود و گاهی حقومی بقال هر سال را به خاطرشان انداخته تا حق السکوت حاجی از ذکرشان بدرنبرد. چون حاجی رخصت مزاح داده بودند چسارت شد و گر نه جل جناب الحاجی که همان پاکش به آرایش طمع و خواهش [آلوده] گردد.

پس از تماشای باغ همه متذکر شدیم که اینگونه واقعات حسنه و اتفاقات مستحسنة، وسعت و زهت مکان یعنی وقوع علی آباد مقابل ونعم البدل مضیق منزل کویر حوض سلطان که همه ساله قبل از این چندین نفوس حیوان و انسان از عابرین مسلمانان و زائرین و مکاربان در آن جاده مشکل از سرما و فرورفتن و ماندن در وحل و گسل، و در منزل از تنگی نان و کاه و جو و نایابی هیزم و آتش در زمستان، و نیز در آن جاده مضعل از گرما و بی آبی و اشتداد عطش در تابستان و هم در منزل چون مرغ نیم بسل از ایدای نانوای بی حیا و اخلاص بقال قتال و بی حساسی قصاب قلاب و اجحاف علاف با انحراف یعنی از تطاول دست ظلم این کسبه ناپاک بی باک مانند شداد و ضحاک در معرض هلاک می بودند، این مصداق «مانسخ من آية اونسها نأت بخیر منها» نیست مگر از حسن نیت و پاکی طینت و بخت و اقبال با اجلال ظل خداوند متعال بندگان اعلی حضرت قدر قدرت کیوان مرتبت سلیمان حشمت شاهنشاه عالمیان پناه روح العالمین فداء و مساعی جمیله مرضیه قدسیه جناب اجل اکرم افخم. هماره این دولت و سلطنت تا قیام قیامت پاینده باد برب العباد و لا زال آل زال ما لهم و الحال بالخير و الاقبال و صبر الله اعدائهم مأخوذاً بالنکایة و الوبال بمحمد و علی و آل.

اما باغ علیا جدید البنا تر و کوچکتر از باغ سفلی در طرف شمال غربی عمارت و ظهر کاروانسرا واقع و اراضی زیاد بایر در اطراف اوست که میتوان دایر نمود و بر او بیفزایند ولی الحال طولش صد ذرع و عرضش پنجاه ذرع. اطراف خیابان و جدولها بذرخت های نوچه مختلفه مغروس و قطعات و سطش به نهال اشجار مشمره مشجر، اما چون از ابتدای احداثش چندی نگذشته هنوز ترقی و نمو معتنا بهی نداشته لیکن تمام قطعات او الحال سبز و خرم است.

معادن سنگ سیاه علی آباد :

دیگر از لواحق علی آباد و متعلقات او معدن سنگی است که اسباب اعتبار و آبادی آنجا شده. این معدن بعد از بنای کاروانسرا و اتمام عمل مهندسی الممالك به اهمات و توجهات جناب اجل در اطراف غربی کاروانسرا و عمارت به مسافت

شصت قدم پیدا شده . تمام سنگ‌های سابق‌الذکر که در عمارت و حمام‌ها بکار رفته از این معدن بوده .

اما چگونگی این معدن :

اولاً سنگ او از حیث رنگ سیاه نیست ویشمی رنگ یعنی لاجوردی نه‌سبز . سنگ این معدن قبول ادوات و آلات صناعی حجاری به‌نهایت خوبی و مطلوبی می‌کند بطوری که نهرخوه و سست است که بزودی خرده و ورقه شود و نه‌چنان سخت که قبول ادوات صناعت حجاری نکند .

ثانیاً به‌باروت و دلیم و بعضی آلات دیگر قطعات و پارچه‌های سنگ تا دوازده و پانزده ذرع طول بیرون آمده و عرض دو و سه و چهار ذرع، لیکن بواسطه نبودن اسباب جراثقال و بعضی ملزومات حمل و نقل نمی‌توان به‌آن طول و عرض نقل و تحویل نمود . لابد تمام سنگی که بیرون می‌آید می‌کنند و پارچه پارچه و قطعه قطعه چهار و پنج شش ذرع طول ، نیم ذرع و سه‌چارک و یک ذرع و یک ذرع و نیم عرض نموده پس از آن حمل و نقل می‌کنند .

خلاصه این معدن چنان سنگ‌های قابل دارد که بجهت ستون و بعضی قطعات سنگ‌های بزرگ طویل و عریض که در بعضی عمارات لازم می‌شود عدیل و نظیر ندارد بلکه قابل است سنگ این معدن را به‌ولایات بعیده حمل کنند . هر که عمارت و حمام علی‌آباد را ببیند میدانند که آنچه در تعریف این نوشته شده، حرفی [است] از طوماری و اندک حکایتی از بسیاری .

معدن سنگ سفید علی‌آباد :

دیگر از لواحق و متعلقات علی‌آباد سنگ سفیدی است که در طرف غربی علی‌آباد به‌مسافت ربع فرسخ باز به‌اهتمامات و تشویقات جناب اجل پیدا شده . چگونگی این سنگ توضیحش آنکه از سنگ مشهد که آلات خراطت در او عمل می‌کند بهتر است زیرا که از آن سنگ اندک سخت‌تر ولی قبول خراطی بکمال خوبی و مرغوبی می‌کند . برای امتحان چنان که به‌خراطی از سنگ مشهد بسیاری ظروف و اوعیه می‌سازند از این سنگ هم بتوسط خراطی ظروف زیادی

مثل پیاله‌ها و نگلدانها و جام‌ها و قلیان‌ها و قهوه‌خوری و شربت‌خوری و قلیان‌وسر قلیان ساخته‌شد که ازسنگ مشهد بهتر از کار درآمد .

علاوه براین چون بعضی گفتند این سنگ گل‌چینی است به جهت امتحان چند پارچه از این ظروف خراطی شده را در کوره حدادی و آجرپزی گذاردند ناپخته شده ، بعد از بیرون آوردن دیده‌شد که لعابی از باطن آن ظروف بسطح ظاهر ظروف بروز نموده بعینه لعاب چینی . ظن متأخم به یقین آن است که همان معدن گل‌چینی است بواسطه همین لعاب که از خود بروز کرده . حاجی‌امین دارالضرب پارچه‌ای از آن ظروف به فرنگستان فرستادند که آنجا بعضی امتحانات شود . بعد از آن انشاءالله تعالی کارخانه از آن در طهران بنا کنند که نفعی از برای [دولت] و ملت حاصل گردد و رفع احتیاجی از ملت ایران به خارجه شود .

معدن گچ علی‌آباد :

دیگر از لواحق و متعلقات علی‌آباد معدن گچی است که باز بعد از اتمام بنای کاروانسرا در طرف مشرق علی‌آباد بمسافت یک میدان بمساعی جناب اجل پیدا شده و بجز کاروانسرا تمام این مذکوره سابق از این گچ بنا شده ، و معدن گچی مثل این معدن کمتر دیده شده در سفیدی رنگ و قبول طبع کوره و نداشتن سنگ .

کاروانسرا سنگی :

دیگر از ابنیه عتیقه و آثار قدیمه غریبه منطقه به علی‌آباد علی‌اختلاف الروایة و الامناد کاروانسرا سنگی یا قلعه سنگی است که در سمت جنوب شرقی بمسافت یک میدان مقابل علی‌آباد در منتهای تلال و وهاد دامنه کوه داغ واقع شده . این بنای عتیق محاذی دهنه دو پارچه کوه کوتاهی که به آنها اختتام دره ماهور دامنه کوه داغ می‌شود واقع است در روی تلی بزرگ که اندک مسطح است . پس از این دو پارچه کوه دیگر پستی و بلندی نیست تا مسافت یک فرسخ که منتهی بکویر می‌شود و کویر متصل به دریاچه ساوه . این یک فرسخ تمام زمینی

است که قابل زراعت و بذر افشانی است .

اما دهنهٔ بین این دو پارچه کوه محاذی قلعه سنگی مجرای سیلی است که از دامنهٔ کوه داغ و تلال و وهاد مقابل جاری شده و از این دهنه مذکور به کویر و دریاچه ریخته میشود . خلاصه تمام کویر و دریاچه تا هر چه امتداد بصر است قریب به مفرسخ منظر این قلعه یا کاروانسراست .

آنچه در باب این قلعه از قرائن خارجی و داخلی ، اقوال رجال مسن آن نواحی و اطراف مفهوم و مسموع شده این است که این بنا از انبیه شاپور ذوالاکتاف است و در زمان دولت فارسیان ساسانیه خط جاده از ری به قم و کلشان و مدتی از زمان دولت عربان امویه و عباسیه تازمان سلطنت سلطان سنجر سلجوقی در کویر نبوده و خط جاده در منتهای دامنهٔ کوه داغ بوده و این کاروانسرای است که منزلگاه و بارانداز قوافل و مکاریان است ، و پر آب بودن دریاچهٔ ساوه را قبل از تولد جناب ختمی مآب (ص) دلیل بر صدق ادعای خود میداشتند که یقین جاده در کویر بواسطهٔ دریاچه بودن محال و غیر ممکن و خط جاده که این کاروانسرا منزل و بارانداز آن است از قدیم الایام از دولت اسلام دایر و بعد هم تا اوائل مائه پنجم که قریب به اواخر دولت عباسیه که فرمانروائی ایران با سلاطین سلاجقه بوده نیز دایر و ممشای خواص و عوام .

تا آن که **سلطان سنجر** در بند غزان و ترکمانان افتاد ، ایشان سلطان را در قفس آهنین نموده و با خود برداشته آهنگ تاخت و تاز هر طرف می نمودند ، من جمله غزان بتاخت و تاز ری و اصفهان از خراسان حرکت کرده بعد از تاخت و غارت ری قصد اصفهان کردند . غزان منحوس بواسطه همراه بودن سلطان محبوس از طرق و شوارعی که در کوهستان و تلال و وهاد بوده احترازی نمی کرده اند ، از خوف طالبان سلطان که شاید در تلال و وهاد و جبال کمین کرده و سلطان را از حبس قفس آهین نجات دهند . چون از این دو منزل خواستند عبور کنند و خط جاده را در تلال و جبال دیدند از کفه و کویر و زمین مسطح عبور نمودند .

معروف است که چون از ری حرکت کردند تا همین نقطه - که کاروان

سرای قدیم حوض سلطان بوده - طی مسافت کردند ، اینجا برای استراحت خود و چهارپایان منزل نمودند . در این نقطه آب نایاب ، اگر آبی هم داشتند به مصارف خود رساندند . سلطان محبوس عطشان و از آب مأیوس و پریشان . سلطان در آن ییخودی و استیلای عطش و خاطر مشوش بضعف و غش بوده ، با خود و خدای خود عهد و نذر نمود که اگر از این شداید زمان توانایی و از قید و بند غزان نجات و زهائی یابم در این نقطه حوضی بنا کنم و آب آنرا از این دامنه جاری ساخته که همیشه پر آب و هر عابر و سایر در ذهاب و ایاب از او بهره مند و سیراب گردند . پس از چندی که سلطان از حبس غزاندهائی یافته برای وفای به عهد و نذر باین نواحی سفر نمود ، در این نقطه حوضی ساخت و چند رشته قنات حفر نموده از این دامنه کوه داغ آب جاری کرد و در حوض انداخت .

گویند آن کاروانسرای قدیم حوض سلطان از ابنیه شجر است . من بعد بجهت بنای حوض و کاروانسرا آنجاده معمور و کاروانیان و مسافران از آن خط عبور و مرور نمودند تا اوایل این سلطنت عظمی که آن منزل بواسطه خرابی مجرای آب و خرابی حوض در تابستانها آب نایاب شده و در نهایت به مکاریان و مسافران بدمی گذشت و همچنین کاروانسرای قدیم به جهت طول زمان خراب و کثیف که قابل منزل نمودن مسافرین و باراندا از قوافل و عابرین نبوده ، هم از صغر و کم وسعتی و هم از گنجایش و بی فسحتی ، **صدر اعظم نوری** برای آسودگی و رفاه عابرین و سایرین از این خط راه حوضی وسیع و کاروانسرای رفیع بنا نمود و هم تعمیری در قنات و مجرای آب کرد بواسطت حاجی علی تاجر ، و در یک فرسخی حوض قلعه رعیتی ساخته شد وسط مسافتی که از دهنة آن دوتل مذکور قبل است تا حوض ، هم برای زراعت و هم برای حفظ مجرای آب بواسطه آبادی .

باری قرینه دالة دیگر که این کاروانسرا سنگی قبل از این منزل کاروانیان بوده و بنای آن فقط برای منزلگاه شده راهی است محاذی این کاروانسرا در تلال و وهادی که اتصال دارد به ملک الموت دره و رودخانه شور سمت شمال و مشرق کویر و دریاچه ای که اکنون اهالی کناره گرد و قراء آن نواحی از آن

راه به علی آباد و کوشک بهرام و منظریه و قم آمد و شد می کنند و بعضی مکاربان هم از آن جاده عبور نموده می گویند این جاده دوفرسخ از جاده جدید که مهندس الممالک ساخته و به قلعه محمد علی خان برخورد و به علی آباد منتهی می شود نزدیک تر است. اگرچه آن جاده صاف تر و بی فراز و شیب تر است ولی بطور یقین تقریباً دوفرسخ دورتر است.

آقا باقر هم مدعی است بر این که این راه محاذی کاروانسرا سنگی با این که در تلال و وهاد، از راه محدث مهندس الممالک نزدیک تر است چون مدتی آقا باقر با کمال دقت آنجاها تجسس و تفتیش نموده و مدعی است که مساحت کرده ام این راه بدوفرسخ شماره ذرع و پیمان نزدیک تر است، و قبل از این بطور یقین جاده همین راه در تلال و وهاد بوده. و قرینه حسی دیگر بر صدق ادعای آقا باقر آن که در راه محاذی کاروانسرا و دره ماهورها بر سر بعضی تپه های بلند در عرض این راه قواعد بروج مخروطه دیده می شود که به جهت حفظ آن جاده در قرون سالفه بنا کرده اند.

هنگام معاودت جناب اجل و همراهان را از آن راه آورده، بر همه ثابت شد که این راه ممشا و شارع عام در قدیم الایام بوده و هم نزدیکتر و اقرب به تهنسین برای آنکه جاده دولتی باشد، با این که دوسه مورد فراز و شیب تنگی دارد که خطرناک است عبور و مرور کالسه که ولی آقا باقر مدعی است که این دوسه مورد صعب را می توان به جزئی اخراجاتی سهل و آسان کرد تا اینکه جاده دولتی که در نهایت معتنا به است هم دفع خلاف تهنسین از او شود که مورد تعیب مهندسین دول خارجی نباشد پس از این زحمات بسیار و اخراجات بی شمار، و هم رفع بعد مسافت گردد برای تسهیل عبور و مرور هر پیاده ضعیف و هر سواره قوی که موجب ذکر خیر و دعا گویی است ابد الابدین.

خلاصه بالمناصبه بعضی مطالب پیش آمد که لازم بود ذکر و اطلاع دادن آن، والا کلام در چگونگی کاروانسرای علی آباد است. باز گو از نجد و از یاران نجد.

خلاصه قراین مذکوره دال است براین که این بنای مرصوص مخصوص منزلهگاه غابرین و مسافرین در عرض راهری و قم است که شاپور ذو الاکف ساخته. اما از جمعی دیگر مسموع شد که از بناهای بهرام گور است در شکارگاه بنا نموده، زیرا که حد فاصل جبال وتلال و کفه و کویر و دریاچه است و عمارت در شکارگاه باید در چنین مواردی سلاطین بنا کنند برای این که جامع همه قسم شکاری باشد. چون بهرام میل مغرطنی بصید و شکار داشته بنای این قسم ابنیه در شکارگاهها بسیار گذاشته بخصوص در چنین موقعی که بی مشقت و زحمت هم شکاربری نزدیک هم شکار بحرّی، هم صید و هادی آماده و مهیا هم صید تلالی و جبالّی لاتعد ولا تحصى، از مرغان هوا و ماهیان دریا و وحشیان صحرا.

قرینه دیگر آنکه در عرض همین قلعه طرف مغرب نیز قریه ای است معروف بکوشک بهرام که برزخ بین جبال و بر وتلال و بحر است. آنجا آثار غریبه و علامات عجیبه دیده می شود از بناهای عمارات سلطانی که اگر خواسته باشیم کیفیت آن ابنیه را تمام بیان نمایم موجب مورت تطویل کلام خواهد شد. قرینه دیگر آنکه در این قلعه دو خلوت سرپوشیده ساخته شده که وضعاً شبیه است به مساکن و منازل بزرگان و سلاطین، و بعید است که در کاروانسرا این وضع محل و منزلی ساخته شود.

اما چگونگی این قلعه یا کاروانسرا وضعاً :

درش رو به جانب جنوب باز می شود. مربع متساوی الاضلاع، شصت ذرع در شصت ذرع مشتمل بر هفت برج. چهار برج واقع در چهار زاویه و چهار گوشه، قاعده دایره هر برجی از خارج چهارده ذرع و دو ذرع از داخل که هر یک شانزده ذرع می شود و سه برج دیگر که در اواسط سه ضلع شرقی و غربی و شمالی واقع است هر یک نصف دایره خارج از ضلع هشت ذرع، و بجای برج وسط ضلع جنوبی در قلعه واقع است.

ارتفاع دیوارها و برجها تا کف بام اطاقهای درون هشت ذرع. ستاره های بام از چهار جانب خراب شده. سردر باحریم طرفین عرضش چهار ذرع

ونیم ارتفاعش هفت ذرع . خود در مخرج و مدخل عرض سه ذرع ارتفاع پنج ذرع . قطر دیوارهای اطراف که چهار ضلع باشد دو ذرع . قطر دیوارهای اطاقها و اصطبلها یک ذرع ونیم .

درون قلعه مشتمل است برسی اطاق، هر ضلع شش اطاق و عقب اطاقهای سه ضلع شرقی و غربی و شمالی سه طویل و ممتد بطول آن ضلع و پنج ذرع عرض هر اصطبل و در اصطبل وسط آن ضلع به این طور که سه اطاق یک طرف و سه اطاق واقع در طرف دیگر . اما ضلع جنوبی عقب اطاقها اصطبل ندارد . بجای اصطبل شش اطاق ، پستوی اطاقهای طرفین دالان و در خروج و دخول است که در این ضلع جنوبی دوازده اطاق واقع و در دوازده این دو ضلع دو خلوت سر پوشیده مشتمل بر چهار شاه نشین و ایران و عقب هریوان اطاقی . حیاط وسط مدور که دوازده ذرع دایره اوست، سقفش نیز مدور بهمین وضع و اندازه ارتفاعش هفت ذرع . از وضع این دو خلوت سر پوشیده چنین مفهوم می شود که این قسم عمارت مناسب کاروانسرا نیست و متوی قول آنها است که می گویند این قلعه عمارت سلطانی است در شکارگاه .

اما استحکام بنیان این قلعه چنان است که اگر چهار عملة بسیار قوی بخواهند یک ذرع مکعب از این دیوارهای قلعه یا اطاقهای درون را در دو ساعت خراب کنند مقدورشان نیست . میرزا نظام آنچه توانسته است خراب کند که مصالح آنرا از گچ و سنگ ببرد برای بنای کاروانسرای جدید در علی آباد ، طاقهای اصطبلها و اطاقها بوده و الا نتوانسته است که دیوارها را خراب نماید . چون طاقها بواسطه طول زمان و اثر برف و باران و طبیعتاً سست تر از دیوارها و از کبر و حجمش کمتر و برف و باران و واردات سماوی در او مؤثر تر بوده از این جهت نتوانسته است خراب کند و الا در بنای دیوارها و جزرها اخلال متسر بلکه بلا احتمال و قریب المحال . در این بنا آجر کمتر بکار رفته مگر در بعضی سقفها و کنگره بروج و گرنه بقیه با سنگهای لبه دار در کمال صافی و نظم و گچ فراوان ساخته شده چنانکه میانه عوام آن نواحی معروف است که این بنای دیواست بواسطه آنکه این قسم بنایی را فوق عمل بنایی انسان می پندارند . و در استحکام

چنان است که گویا تمام این قلعه از گچ و سنگ يك پارچه ریخته شده. مهندس الممالك از بی دقتی که معدن گچ و سنگ به آن نزدیکی را پیدا نکرده و همچنین بنای عتیقی که بودنش اسباب صدگونه اطلاعات و عبرت بوده با هزاران ذحمت و مشقت و بعد مسافت خراب کرده و گچ و سنگ او را به علی آباد حمل و نقل نموده آنجا آن گچ مرده را دوباره پخته و کار کرده در عمارت بنای کاروانسرا.

علی ای حال الحال جناب اجل آنچه را مهندس الممالك از آن قلعه خراب نموده امر فرموده اند مهمانمکن بسازند. اکنون بنا و عمله مشغولند ولی محال است مثل اول ساخته شود. جناب اجل آنجا را بنادارند قلعه رعیت نشین کنند. چند خانوار رعیت را هم آنجا سکنی داده اند.

برج سنگی قدیم :

دیگر از آثار عتیقه برجی است بر سر تلی مرتفع تر از آن تلی که این کاروانسرا یا قلعه سنگی روی آن بنا شده، در عرض همین تل که مسافت آن تا این قلعه سنگی زیاده از صد قدم نیست. با این که قدری از سر این برج خراب شده ارتفاع حالی آن از دوازده ذرع بیشتر است. استحکام بنا و وضع بنایی شبیه به بنای قلعه از گچ و سنگ غیر تراش ولی در نهایت صافی و استقامت. دایره قاعده این برج شانزده ذرع است. گویا با گچ و سنگ ریخته شده.

تمام کویر و دریاچه و از طرف جنوب و مشرق هر چه به مدبصر در آید و قوه دیدن نظر باشد تا بیست فرسخ که همه سراب نباست منظر این برج است و نیز آنچه تلال و وهاد ملك الموت دره و غیر آنجا آنچه بنظر آید از سر این برج دیده می شود. از طرف شمال شرقی جلگه قلعه محمد علی خانی و کوه های زرد دیده میشود، از طرف مغرب تمام تلال و وهاد دامنه شمالی کوه داغ و کوشك بهرام و کفه بین کوشك بهرام و دریاچه به مد نظر در آمده.

قنوات سنجری :

دیگر از آثار قدیمه چهار رشته قنات که در دوره طرفین شرقی و غربی قلعه سنگی است. دورشته از آن چهار رشته قنات را جناب اجل مدتی است مدتی

گذاشته اند در آنها کار کرده تا این که الحال تقریباً دو سنگ آب جاری شده. این دورشته در دره سمت غربی قلعه سنگی بهیست قدم فاصله و مسافت آفتابی شده. اکنون این آب و آب قنات علی آباد بزراعت مصروف نیست با این که اراضی قابل زراعت در خارج دهنه مذکور محاذی قلعه سنگی تا یک فرسخ که به اراضی وسخه و کویر و دریاچه می رسد موجود است، الحال تمام این چهار سنگ آب بلاش از دهنه خارج شده باراضی وسخه فرو می رود. جناب اجل انشاء الله بنادارند که از اطراف رعیت و زارع بخواهند و در قلعه سنگی سکنی داده که این آب فراوان را بکار و آن اراضی خارج دهنه را مزارع قرار دهند و همچنین دورشته دیگر از آن چهار رشته را هم که خرابست تعمیر نمایند. بطور یقین پس از تعمیر این دورشته قنات آنجا شش هفت سنگ آب پیدا خواهد کرد و آبادی معتبر معنا بهی می شود.

این چهار رشته قنات معروف است همان قنات سنجر است که برای آب حوض سلطان احداث نموده و سدی برای دهنه ساخته و مجرای آب را روی سد قرار داده اند.

گویا حکمت سد بستن این بوده که لایذ مجرای این آب قنات برای بردن به حوض بایست از دهنه باشد و این دهنه بواسطه آنکه مسیل سیل تلال و وجات مقابل بود هر وقت سیل می آمده مجرای آب قنات را خراب می داشته و مانع آب قنات می شده که در مجرای خود جاری باشد و به حوض رسد، برای رفع این مانع این سد را بسته و مجرا را بر روی سد قرار داده و چشمه ها برای سد ساخته که آب سیل از آن چشمه های سد از دهنه خارج شود بدون آنکه ضرری به مجرای آب قنات رساند و مانع از رسیدن آب به حوض باشد و آب سیل هم مستقیماً به اراضی وسخه کریر رفته.

تا اوایل این سلطنت ابد مدت که سد خرابی زیاد پیدا کرده و مجاری آب قنات هم خراب شده به جدی که آب از حوض قطع گشته و همچنین قنات هم بواسطه خرابی کم آب برده، این معنی اسباب دل تنگی و پریشانی عابرین

ومسافرین گردیده . صدر اعظم نوری چنان که ذکر شد بواسطه حاجی علی قاجار هم تعمیری درقنوات وهم مرمتی دراین سد ومجاری آب قنوات نموده تاآب باز دراین منزل حوض سلطان بازآمده وتجديد کاروانسرای وسیمی وآب انبار دیگر کرده .

الحال اگرچه بدل منزل حوض سلطان، علی آباد نعم البدل شده وعابرين وسایرین ازان منزل وآب آنجا مستغنی شده اند لیکن بواسطه بردن آب برای اراضی قابل زراعت خارج ازدهنه باز این سد محتاج الیه ومرمت حاجی علی غیر مکفی ، چونکه بطور بایست وشایست مرمت نموده الحال خراب است ولازم التعمیر. اگرچه بعضی برآند که آب رامی توان ازدهنه خارج نمود بدون وساطت سد ، و سد چندان لازم نیست ولی این ادعا مشکوک فییه است تا بعد معلوم شود .

بنای دریاچه :

دیگر درباب دریاچه ساوه که منظر علی آباد واین قلمه سنگی واقع شده همان کویر حوض سلطان است که قبل ازاين خشك وجای آن اراضی وسخه شوره وكویر بوده ، ونیز قبل از تولد حضرت ختمی مآب (ص) در زمان دولت پيشدادیان عجم وضحاکیان عرب وکیانیان ویرنانیان وملوك الطوائف اشکانیان وسامانیان که آخر دولت طوائف عجمان بوده این مورد ونقطه دریا وپرا آب واین کویر امتدادش تا یابانك وجندق وحوالی طبس ولوط زنگی احمد و بلوچستان که منتهی بخاك سنداست واز آنجا به دریای محیط متصل شده قریب به کراچی بندر که ازبندر معروف سند است (۱) . از زمان تولد حضرت رسالت پناه (ص) خشك شده تاشش هفت سال قبل ازاين که کم کم آبی پیدا نموده تاباين حد که اکنون ذکر می شود :

۱ - این کویر وشوره زار مانند عروق در بدن زمین منشعب شده شعبه ای به سمت اصفهان وشعبه ای امتداد بطرف فارس وشعبه ای بطرف قاین خراسان، لیکن کلیتاً آن امتداد بسمت کرمان وبلوچستان دارد .

آنچه الحال پر آب است دوقره و دوقطعه بنظر می رسد یکی بزرگ و [یکی] کوچک تر، امتداد هر دوقره از طرف مغرب است به مشرق آن که بزرگتر است همان است که منظر علی آباد و کوشک نصرت واقع، تقریباً طرف جنوب شرقی و مشرق این دو نقطه واقع است. عرض این قره و قطعه تقریباً دوفرسخ، طولش چهار فرسخ، خط فرضی محیط آن ده فرسخ.

اما قطعه و قره کوچکتر آن طرف مشرق علی آباد محاذی منزل حوض سلطان که تمام کویر و جاده قدیمه را فرو گرفته و نیز مایل بسمت مشرق آنجاست که همان خط کویر و شوره زار است که امتداد بسمت سمنان و بیابانک جندق و طیس و حوالی کرمان و بلوچستان دارد. طول این قره دوفرسخ، عرضش یک فرسخ که دوره محیطی زیاده از پنج شش فرسخ نمی شود.

اگرچه بواسطه عدم محاذات و بعد تحدیدش درست نمی شد لیکن آنچه به نظر رسید همین است که عرض شد.

اما علت وجهت پیدا شدن آب در این کویر سراسر مراب و تشکیل یافتن دریا در این صحرای خشک بی منتهی: اگرچه بعضی حساد عاری از علو و سداد و جهال فاقد عقل و قاد و رجال رجالة فاسد الاعتقاد و اطفال بی تربیت نادیده اوستاد و اغوال ضال ندیافته از شاد که علل از مرض حسد و بخلت و ذلیل از غرض حسد و جهالت، آنانکه از سراب سرور حسد مغرور و از شراب سرور جسد مسرور و در احلام غفلت مخمور و در ظلام جهالت ناینا و کور، با این که بحول الله در حضور بهمت جناب رب الارباب احباب و اصحابند لیکن در غیاب چون کلاب عاویه دنداندا گاز و مانند ذباب قاویه زبان را دراز نموده و تشکیل دریا را نسبت به جناب جلیل اجل آقا داده اند که برای طمع حصول تمنا و آمال و وصول به ازدیاد مال و مثال صحرا را دریا نموده و قطع شوارع و ممشا کرده. سبحان الله ثم سبحان الله. این تهمت است بروی و بر دودمان وی.

دور دور از همت والای او که غرض گردد طمع فرمای او
این نسبت بسیار شبیه به تهمت سفاهتی است که معاندین یثرب و بطحا

بهرسول خدا (ص) و شبیه تثبیت سرقتی است که منافقین بی شرم و حیا به علی
عالی اعلا داده اند. یزیدون ان یطغوا نورالله بافواهم، ولیکن: یا بئ الله [الا]
ان یتیم نوده ولو کره المشرکون.

ای (۱) بریده آن لب و خلق و دهان کو کند تف سوی ماه آسمان
تف بریشش باز گردد بی شکی تف سوی گردون ندارد مسلکی

باری از این تهمت‌های دروغ و نسبت‌های فریه بی فروغ تدرفت دیوار
مرتبتش مثلث و نه وسعت ساحت عزتش کاست و کم. چون از حسد خفاش و حر با
آفتاب عالم تاب رانقص و وبال نی و از رشک بی و بعوضه باد جهان پیمارا تعویق
و اخلال کی.

ذم خورشید جهان ذم خود است که دو چشم ناقص است و مرزداست
تا کی توجه به اراجیف حساد دون؟ تا چند تطف به زخاریف جهال مجنون؟
فذرهم فی خوضهم یلعبون.

این معنی برهه و زرای دولت و امنای سلطنت و علمای ملت و حکمای با
تریت اوضح من الشمس و ابین من الامس است که جناب اجل بواسطه خدمت
به دولت و امثال امر اعلی حضرت سلطنت و تسهیل عبور و مرور کافه برایا و عامه
رعایای ملت از خارجه و داخله چندین هزار تومان علاوه بر آنچه از دولت
اخراجات شده ایشان شخصاً اخراجات نموده اند بلاعوض بدون غرض، نه از
کسی تشکر خواسته و نهدل به امید جزای احدی بسته، اگر چنانچه حسد حساد
بقرب و عزت سلطانست آنچه را ایشان دارند هر که دارای آن شود عزیز سلطان
است چنانکه حکما فرموده اند:

من عدم العقل لم یزده السلطان عزاً

ای حاسد زاید البهل! ای حاقد فاقد العقل! «گر تو مرد رهی یا و بیار»
و گرنه از این مرحله گذشته و از این مسأله چشم فرو هشته، باید ملاحظه نمود

و متنبه و متفقه (۱) شد که جناب اجل با اینکه از همه وزرای حول مرکز سلطنت اقل سنّاً و اصغر جنة هستند معلوم است که چرا اکبر رتبه و اعظم مرتبه و اکثر منصباً و شغلاً واقع شده، و هم کمتر کسی است از اعظم که از ابتدای سن ایشان واقف به محالاتشان نبوده بلکه کمال احاطه را هر يك دارند که از اول عمر با عصمت و عفت تارك محرمات و مکروهات، عامل واجبات و مستحبات، صاحب برکات و خیرات، معطی زکات و تصدقات، وافی وفاء و احسان کافی پناه و امان، باحمیت و حمایت، با شهامت و کفایت، با حیاء و صفاء، بانوال و کمال، با فضل و فضایل با عقل و عقایل، بارأی و رویت با همت و عطیت.

تأقیامت گر بگویم این کلام صدقیامت بگذرد وین ناتمام
باری در ابتدای بنای تغییر جاده جناب اجل را کلیتاً مداخله‌ای در این عمل نبوده تا اینکه برای رواجش تشکیل دریا را به ایشان نسبت دهند، بلکه این تغییر جاده پرورش از مصدر جلال علیه حضرت همایونی و ظهور و امثالش از مرحوم امین السلطان جنت مکان شده. از آنجایی که ضمیر منیر علیه حضرت شاهنشاهی متقابل بالالواح قضا و قدر الهی است واقعات آتیه از لوح محو و اثبات الهیه در آن آئینه جهان نما منعکس و مترائی شده که این بیابان - یعنی کویر حوض سلطان - به حالت اولیه که دریاچه ساوه و پر آب بوده عود خواهد کرد. از برای علاج و تدارک این واقعه حتمیه

و کان امر الله مفعولاً

در ده سال قبل از وقوع از مصدر سلطنت جاده قدیمه ممنوع و در تجدید این جاده بشروع فرمان داده شد. مرحوم میرور جنت مکان امین السلطان که نیز از مصالح منویه و حکم مخفی و واردات غیبیه و اشارات لاریبیه

قلب السلطان مابین اصبعی الرحمان

یعنی تناسیل او امر علیه حضرت ظل الهی اطلاع و آگاهی داشته، همندرا در موافقت و همراهی بر این گماشته که این عزم را محض خیال از مصدر جلال پندارند

و این امر را لازم الاتباع و واجب الامثال دانند.

پس از آن مرحوم مبرور خود مأمور این امر مزبور شده و در صدور این منظور که تسهیل عبور و مرور مسافرین از نزدك و دور است از خواص و عوام ابتدا و اقدام نموده ، اما بواسطه اجابت داعی « والیه المعیر » اتمام آن از ایشان صورت پذیر نشد. ولی چنانکه بنای مسجد اقصی شروع از داود و اختتام آن از سلیمان بود این جاده و ممشانی از آن قدس آشیان ابتدا شده و اختتام اتمام آن از اهتمامات این قدسی صفات گردیده که اگر چنانچه کشف این معنی در باطن شاهنشاه عالم پناه نمی شد و کرامتی در اظهار و وقوعش نمی فرمودند اکنون بواسطه قطع این جاده تمام عابری و مسافرین در محذورات و معسورات واقع بودند (۱) .

سبب واقعی تشکیل دریاچه :

اما از روی واقع که حساً ثابت شد با کمال استکشاف و استطلاع : سبب پیداشدن و تشکیل دریا این است که همیشه رودخانه قم و رودخانه شور در فصل تابستان و پاییز خشک می شد و آب آنها مقطوع ، الحال شش سته است که آب هیچ يك از این رودخانه ها در این دو فصل مقطوع نشده .

و نیز در کویر سدی یا خط جاده ای را ساخته بوده اند با سنگ به وضع محدب ، بجهت عبور عابری و مسافرین در زمستان که کویر گل و آمدود شد مشکل بوده بر آن عبور می کرده اند و این راه ساخته سدی بوده است برای مجاری این آب ها که به و امین می رفته ، آب بطرف شمال که این کویر واقع است میل نمی نموده ، بواسطه مرورد هور این سد و راه عبور خراب شده آب رودخانه ها میل به این طرف نموده جمع شده و دریاچه تشکیل یافته .

دوشنبه هیجدهم صفر :

امشب که شب دوشنبه هیجدهم شهر صفر است بعد از ادای فرایض و جواب عرایض مردمی که به حاجت آنجا آمده و تشویق و اعطای انعامات اشخاصی که آنجا بودند از سرکاران و معماران و ارباب صنایع و حجاران ، در ساعت چهار از شب که مهتاب تمام عمارت را فرو گرفته قدری جناب اجل با همراهان کنار دریاچه مذکوره در عمارت شب نشینی نمودند و همه باز متذکر این نعمت عظمی که وقوع علی آباد باشد با این همه وسعت و صفا مقابل جوض سلطان و ریاضت عایرین مسلمانان شدیم . تماماً زبان بدعا گوئی مبدأ و مرجع این نعمت و موهبت گشودیم ، یعنی وجود ذی جود مبارک علی حضرت قدر قدرت همایونی روح العالمین فداء . پس از آن صرف شام شده و هر يك در بسترهای راحت آرام گرفته . اول طلوع فجر برخاسته بحمام رفته ، بعد از حمام و ادای فریضه و صرف چای يك ساعت بعد از طلوع آفتاب امروز که یوم دوشنبه هیجدهم شهر صفر است کالسکهها حاضر و آماده ، بعزم کوشک نصرت براه افتاده .

خط جاده علی آباد تا کوشک نصرت بطرف مغرب منتهی . امتداد مسافت راه يك فرسخ و نیم یش نیست لیکن راه بسیار صعب و سخت در تلال و وادو فر از و شیب زیاد ، واقع در دامنه کوه داغ ، خط جاده از علی آباد تا کوشک نصرت مرمت لازم دارد . باید کوه بری و تسطیح سرانبری شود .

کالسکهها که نیم فرسخ از علی آباد گزشت دلیجانی که چند نفر نوکر در او بودند شکست . درست کردن آن چون معطلی داشته همه پیاده شده ، کالسکهها را گذاشته تا کالسکهچی ها دلیجانی را ساخته از عقب برسند . نوکران ها را را برداشتند و بیشتر به کوشک نصرت رفتند .

جناب اجل و جناب وزیر علوم با همراهان پیاده قدم زده این نیم فرسخ مسافت

تا بکوشك نصرت حاجی ممیز صحبت داشته، با این که حضرات همراهان به پیادمد روی عادی نبودند به اشتغال صحبت های بامزه شیرین مضحك نمکین حاجی زحمت ومشقت راه را تا به کوشك نصرت ملتفت نشدند. واقعاً صحبت پیران سالخورده خاطر پریشان فرسوده را شادمانی وتن ناتوان خسته و مانده را توانایی است.

کوشك نصرت :

پس از ورود به مهمانخانه کوشك نصرت ناهار حاضر ومهیافرفشده، بعد برای انکشاف واطلاع آنجا وتفحص وتفتیش آن منزل ومأواقدری مکت نمودند. کوشك نصرت دردانه کوه داغ واقع. آبادی آن منحصر به یک مهمانخانه. این مهمانخانه را نمی توان نسبت به مهمانخانه کهریزك وحسن آباد داد. از مباشرین سؤال شد که این مهمانخانه باین خوبی واستحکام در بناچه سبب دارد که برخلاف مهمانخانه های قبل شده؟ گفتند کارهایی که مهندس المالك در این راه کرد وقتی بود که اعلیحضرت همایونی روح العالمین فداه بسفر مشهد وخراسان تشریف فرما بودند ودر کارها اعتنایی نشد، پس از مراجعت از سفر مشهد که جناب اجل خودشان به قم تشریف آوردند بنای مهمانخانه ها را نپسندیدند، این مهمانخانه را خود دستورالعمل دادند وآدم مخصوصی رامواظب مهندس المالك نمودند. به این جهت این مهمانخانه خوب ومستحکم البناء شد که تاحال محتاج تعمیر ومرمتی نشده.

مهمانخانه کوشك نصرت :

این مهمانخانه وضعاً شبیه به مهمانخانه های قبل. ایوانی طرف صحرا وخارج جلو اطاقها پنج دهنه، دو دهنه راهرو وسه دهنه سه اطاق، اطاق وسط پنج ذرع طول سه ذرع عرض ودواطاق طرفین کوچکتر، سه اطاق دیگر عقب این سه اطاق رو به حیاط عقب، در سه ضلع دیگر حیاط اصطلیل وکالسه کنه خانه وانبیابها برای ذخیره کاه وجو وغیره وآشپزخانه. تمام اطاق های عمارت مفروش مشتمل بصندلی ها وتخت خوابها وپتوها وشمدها، اسباب میز خوراك باظرفها وکارد چنگالها، باجمیع مایحتاج میز توالت از آفتابه لگن وحوله وصابون وباقی متعلقاتش از آینه های بزرگ وتنگه های بزرگ بلور وحوله ها وماهوت پاک.

— کن‌ها ، میز تحریر از کاغذ و قلم‌دان و پاکت با متعلقات دیگر : يك جلد كلام الله — كتاب دعوات — كتاب خواجه شیرازی — كتاب سفید نمره دار رضا نامه که هر که وارد شود واقعات خود را نوشته و اگر از مهمان‌خانه یا از مهمان‌دار و عمله و اجزاء شکایت یا رضایت داشته بنویسد .

در کتابچه این مهمان‌خانه بسیار نوشته‌جات از اشخاص مختلفه بود که خواندنش خالی از مزه نبود از آن جمله حضرت اشرف اسعد و الاطل السلطان بخط مبارک عبارتی نوشته بودند که صورت آنرا بعینه نقل کردم :

« بتاریخ پنج‌شنبه شهر صفر ۱۳۰۳ بکوشك نصرت آمدیم خیلی بانظم و ضبط است . خداوند طول عمر بحضرت شاهنشاهی روحی فداه که پدر تاجدار من است بدهد ، آمین . عبد (۱) العاصی مسعود قاجار » .

بعضی نوشته‌جات دیگر هم دیده شد که ذکر آنها مورت تطویل است . دیگر آنکه عمارت مهمان‌خانه و ایوان او رو بطرف قبله و منظر باصفایی از صحرای وسیع و دریاچه مذکوره دارد . اما صحرای وسیع دامنه کوه کوشك بهرام که اتصال به کوهستان ساوه دارد در طرف مغرب کوشك نصرت و قبله آن ، دریاچه سمت جنوب و مشرق آن واقع ، مقابل عمارت رو بطرف خارج محوطه‌ای است که دیواری اطراف وی با ارتفاع يك ذرع کشیده شده .

این محوطه سی ذرع در چهل ذرع مربع طولانی ، وسط محوطه حوض وسیعی مدور ، اطرافش باغچه‌های سبز و خرم غیر مشجر . آب این جا بقدر يك چارك از دامنه کوه عقب مهمان‌خانه جاری . منبع این آب قبل از این چشمه کوچکی بوده در دامنه کوه داغ ، بعد باخراجات زیاد چند چاه حفر شده تا باین قدر آب پیدا کرده . از مهمان‌خانه تا سرچشمه دوست قدم مسافت بیش نیست . قریب بسر چشمه باغی است مشجر به چند درخت انار که شاهسونان انار باغی میگویندش .

وجه تسمیه کوشك نصرت :

اما وجه تسمیه این مکان به کوشك نصرت این است که چند سال قبل از

این مرحوم مغفور جنت مکان قدس آشیان امین السلطان - روح الله روحه ونورالله مضجعه - برای تعیین خطوط جاده و مراحل و تبیین نقاط مهمان‌خانه و منازل این نواحی را تجسس و این صحاری و بوادی را تفحص می فرموده اند سیرشان که به اینجا منتهی می شود و این جا را مناسب منزل و مهمان‌خانه می یابند بمناسبت به **کوشک بهرام** تشریف برده ، آن آثار عتیقه و علایم قدیمه بهرام شاه ساسانی را دیده و این مکان را در عرض کوشک بهرام یافته ، در حال مقیمان را امر می فرمایند به حفر چند پشته چاه که بر آب اولی آن افزوده گردد و همچنین معملات را به بنای مهمان‌خانه واداشته .

نامقابل بناهای آن پادشاه ساسانی بنایی از این شهنشاہ مسلمانی ساخته و گذاشته شود . با آن بینونت معنوی که غرض بهرام از آن ابنیه، عمارت در شکارگاه و غرض این سلطان با احتشام از این ابنیه ضیافت خواص و عوام در منزلگاه . نتیجه آن ایدای وحشیان رسته بی گناه ، فایده این احیای مسافران خسته بی پناه . اثر آن خرافات و مضرات ، ثمر این خیرات و میرات .

زین بنا تا آن بنا فرقی است ژرف

باری امین السلطان جنت مکان این جا را بمناسبت قرب مکان با کوشک بهرام «**کوشک نصرت**» نام نهاد . چنانچه نام بهرام تا این اعوام و ایام مستدام ، ابد الا بدین این نام که مأخوذ از نام نامی و اسم گرامی سلطان این زمان است باقی و پاینده بماند .

* * *

بعد از قدری مکث و صرف قهوه کالسکه چی ها دلچایان را ساخته از عقب رسیدند .

جناب اجل با همراهان در کالسکه ها روانه منظریه شده . از این جا خط جاده بطرف قبله امتداد یافته تا یک فرسخ و نیم که طی مسافت می شود اندک سرازیر است . طرف یمینای جاده صحرای مسطحی واقع که دامنه کوه کوشک بهرام و کوه های ساوه است . طرف یسرای جاده به مسافتی قلیل دریاچه مذکوره واقع .

به قدر نیم فرسخ دیگر از مسافت این جاده مسطح و پست که مسیل آن صحرای مسطح یمنای جاده است به طرف دریاچه . بعد از جاده کم کم سربالاشده آنجا قله کوه دماوند را دیدیم .

به قدر يك فرسخ دیگر که طی مسافت شد خط جاده به دره ماهور منتهی گردید . از كوشك نصرت تا این جا سه فرسخ است . دیگر از این جا دریاچه ناپدید گردید و بعضی کوه های کوتاه طرفین جاده پیداشده . این تلال و جبال از طرف مشرق جاده بسمت جنوب دریاچه کشیده شده و از طرف مغرب بکوه های ساوه منتهی می شود . در این تلال و وها د چند مورد به بعضی آب های شور رسیدیم به قدر يك فرسخ در این دره ماهورها طی مسافت شد ، به گردنه جاده منتهی گردید که آنجا گنبد مبارك حضرت محصومه (ع) را از دور زیارت نمودیم .

ساسان گرد که منظر یه باشد زیر این گردنه واقع . طرف یسرای خط راه روی این گردنه کوه کوتاهی دیده شد . معدن سنگ قابل حجاری . حجاران آنجا مشغول سنگ بریدن برای پل جدید البنای مقابل پل دلاک . قدری آنجا مکث کرده ، تماشای قطعات سنگ های عریض قطور نموده . قدری از این جا که گذشتیم کاروانسرای منظر یه و مهمان خانه آنجا نمایان شد .

کاروانسرای منظر یه :

يك ساعت به غروب مانده وارد مهمان خانه شدیم . پس از صرف چای وادای فریضه به تماشای کاروانسرا و ابنیه جدید ملحقه بآن رفتیم . واقعاً عجب بنائی دیده شد که در این اوان کمتر همچنین ابنیه بنا می شود به این استحکام و وسعت ، و به این شکوه و رفعت .

اما چگونگی وضع و بنای کاروانسرا بدین تفصیل است :

در کاروانسرا بسمت مشرق باز شده . وضعاً تمام کاروانسرا مربع مستطیل . طول صدوسی ذرع ، عرض هشتاد ذرع . درون و برون مشتمل بر هفتاد و پنج حجره ، ضلعین جنوبی و شمالی هر يك يك حجره سعدری در وسط و شش اطاق يك دری طرفی و شش دیگر در طرف دیگر که ضلعین منضمین بیست و شش حجره ، اما ضلع

غربی يك اطاق سه‌دری وسط و پنج اطاق يك‌دری طرفی و پنج دیگر در طرف دیگر، که این ضلع متضمن یازده حجره. و همچنین ضلع شرقی وسط‌الان و ده اطاق در دو طرف آن و در خود دالان چهار حجره مقارن یکدیگر. دیگر دو خلوت در دوزاویه ضلع مغربی نباشده که هر يك مشتمل بر چهار اطاق مسکن و متعلقاتی که محتاج به خارج نیست مثل يك دست‌خانه که دو خانوار بتوانند آنجا گذران کنند. دیگر عقب اطاق‌های ضلع جنوبی و شمالی اصطبل‌های طویل و عریض با طاق‌نماهای بار انداز کاروانیان در زمستان، و همچنین از بیرون کاروانسرا طرفین در خروج و دخول در هر طرفی پنج اطاق واقع رو بسمت مشرق.

و مشتمل است این کاروانسرا بر شش برج که چهار از آن مساوی بابام کاروانسرا و دو برجی که در دو گوشه و زاویه ضلع مشرقی است هر يك بلندتر از کف بام به دو ذرع که باعث جلوۀ جلو کاروانسرا شده و به قدر بیست ذرع دو ضلع که یکی شمالی و دیگری جنوبی از این دو برج بلند جلو امتداد یافته، مابین این دو ضلع يك جلو خان وسیعی جلو در کاروانسرا احداث شده که نیز بر حسن جلو کاروانسرا و سردر افزوده.

اما این دو ضلع طرفین شمالی و جنوبی مشتمل است اول يك طاق نمای عریض مرتفع که مانند درگاه وسیع مرتفعی است که هر کالسه بزرگی و شتر سواری می‌تواند آمد و شد کند. این دو درگاه متصل به دو برج قرینۀ يك دیگر. بقیۀ ضلع جنوبی بعد از درگاه بزرگ دکا کین نانوائی و بقالی و علافی و قهوه‌خانه بسیار بزرگی خوش وضع که جلو آن باغچه بندی شده در نهایت صفا واقع، و بقیۀ ضلع شمالی بعد از درگاه متصل به برج چند انبار ذخیره کاه و جو و لوازم عابرین و در منتهای این ضلع قرینه و مقابل قهوه‌خانه آن ضلع مسجدی نباشده.

اما کیفیت بنا و بنایی کاروانسرا: از بنیان و پی با سنگ‌های غیر تراش طبیعی و مدار با گچ بسیار ساخته شده تازیر سقف‌های اطاق‌ها و طولی‌ها از پس کار، ولی پیش کار و سقف‌ها تمام با آجر و گچ در کمال استحکام.

دیگر از متعلقات کاروانسرا آب انباری مقابل قهوه‌خانه به مسافت پنجاه

قدم طرف مشرق نباشده ، وضعا مدور چهارده ذرع در چهار ذرع که دایره دور
چهل و دو ذرع می شود . عمق آن پنج ذرع . کف بام آن مسطح که آنجا نیز
مسجدی است .

مهمانخانه منظریه :

اما مهمانخانه این منزل رو بسمت جنوب واقع . از ایوان و اطاق و حیاط
عقب ، از اصطبل و کالسکه خانه و انبارها و آشپزخانه وضعا مثل مهمانخانه های
قبل ولی باینایی با استحکام و از حیث اسباب مهمانخانه با التمام از فروش و میز
و صندلی و تخت خواب و درخت خواب و پتوها و شمدھا و ظروف و اسباب قهوه خانه
و آیدار خانه و اسباب اصطبل و کالسکه خانه و غیره منظم و مهیا و آماده . و جلو
عمارت رو به جنوب حوضی مدور ، سه ذرع و نیم در سه ذرع و نیم . اطراف حوض
باغچه بندی غیر مشجر و منظم ولی گل کاری و سبز و خرم .

اما آب منظریه الحال زیاده از پنج سیر نیست . این آب از قناتی است
واقع در دامنه کوه شمالی این جا یعنی گردنه ای که تپه سلام بود ، زیر همان کوه
سنگی که جاده آنجا امتداد داشت . از ابتدای پشته های چاه های قنات تا آنجا
که آب آفتابی می شود دوست و پنجاه ذرع مسافت می شود . این چند پشته چاه
قدیمی است و مخروبه از زمان قبل که این جا « ساسان گرد » و باین اسم خوانده
می شده و آباد بوده ، بادو آبادی دیگر که نیز [به] همین اسم مسمی بوده اند که دو
آبادی (۱) از آن سمت غربی جاده و دیگری طرف شرقی جاده واقع . اما اکنون
جناب اجل ازدو جانب ابتدای این قنات مقنی گذارده اند و پشته های جدید خشت
کار حفر می کنند زیرا که ارباب خیره و مقنیان از این دو خط احتمال کلی و امید
آب فراوان دارند بلکه ملتزم و داوطلب شده اند که بزودی انشاء الله تعالی دو
سنگ آب جاری کرده تا تهیه زراعتی شود .

امشب که شب سه شنبه نوزدهم است ارتماشای کاروانسرا و قنات و
باقی ابنیه و عمارات به مهمانخانه معاودت شد . بعد از ادای نماز جناب اجل باز

از باب حوائجی که این جا اظهار مطالب خود را در هر باب نموده جواب فرموده، هر يك از بنا و معمار و عمله و سرکار و مقنی و حجار را رسیدگی، و تشویقات و اعطای خلعت و انعامات شده.

ورود آقا باقر و وضع او :

ناگاه آقا باقر از سر پل معجلاً مستقبلاً وارد. وضع و هیأت ظاهر و چگونگی برزخ و صورت آقا باقر :

موی سروریش از بی حمای و بی خضایی سفید، رنگ روی از تابشات و حرارت آفتابی سیاه همچون عیید، از بی اصلاحی و بی اعتنائی مانند کبکهای الوار که کیلویه و خوانین اترک قشقائی، شلوار شلخته سرداری کهنه گیوه بغل دریده و یخه پیراهن پاره و چرک و چکنه، از عرق و گرد و غبار صحاری و برار از بی سامانی و پریشانی اگر او را کسی نمی شناخت می پنداشت عمله قمی است یا بنای کاشانی. بوضع و هیأتی و ترکیب و صورتی که به تحریر و تقریر نمی آید. از او سؤال شد این چه وضع و هیأت و چه کسوت و صورت است با وجود قرب آبادی و مهیا بودن اسباب و توانایی اصلاح از هر باب؟ جواب گفت نوکر مأمور در حین مأموریت معذور کسوت فاخر و زینت ظاهر، نوکر صداقت باطن و مواظبت او امر است. انشاء الله بعد از اتمام خدمت مخلف بخلفت التفات و مزین بزینت مناصب و علو درجات خواهم شد.

در اول ملاقات جناب اجل با و فرمودند: آیا قدغن کرده ای کسی از قم با استقبال نیاید یا نه؟ عرض کرد: مخصوصاً چند سوار امروز صبح مأمور شد که در دروازه مواظبت کنند و نگذارند يك نفر با استقبال آید که موجب کلال و ملال باشد. بعد از آن قدری از شب به شب نشینی گذشته و هر يك به مناسبت صحبتی داشته، در ضمن تذکر دعا گویی وجود ذی جود اعلی حضرت شاهنشاه عالمیان پناه روح العالمین فداه بودیم که در او ان این دولت کیوان رفعت و زمان این سلطنت کیهان وسعت آن منزل پل دلاک پر خس و خاشاک و کاروانسری تنگ و کثیف ناپاک که همیشه از کمی غلات و نایابی مأكولات و آب شور و بقال قتل باژمانلوی

قمرودی پرزور، وعسرت مناخ و مرحل کاروانان و عدم فسحت منام و منزل مسافران و زواران، تمام سواران عابر در اشکال و همه پادگان سایر در اضمحلال، مبدل به چنین منزل وسیع و مأمن رفیع مثل این کاروانسرا و آب گوارا و وفور کاه و جو و نان و اقسام ادام فراوان گردیده. خداوند جهان جانما و جان همه اهالی ایران را بقربان خاک پای مبارکش گرداندا.

واقعه در اویش :

بعد از ختم کلام احضار شام شد. ناگاه منتظماً از خارج مهمانخانه گفتگویی و در آبدار خانه هیاهویی مسموع که کسی بداد خواهی و پناه - جویی آمده و از حضرات قرا سورانها ممنوع است. جناب اجل امر با حضارش فرمودند.

چون وارد شد دیدیم جوان مردی یزدی بشیوه و شیمه درویشان، در اقوال و احوال سراسیمه و پریشان، با اضطراب و التهاب بسیار از روی عجز و انکسار اظهار داشت که امروز در عرض راه کوشک نصرت و منظریه بعد از آمدن شما که هر یک از فقرا را اطعام بطعامی و مستفیض بفیض و انعامی فرمودید پنج شش نفر از قلندران او باش و بی پاورسان نباش و نره گدایان کلاش و رندان پابند گسیته قلاش و غولان از کار گریخته نا تراشیده نا خراش، که الحال بصورت و کسوت درویش و بالمال و حقیقت کلاه بر و کپسه بر و شارب حشیش، الدنگان بی شرم و حیا و بنگان سراپا خطا، ... (۱)، بنگیان بینگ مفتون و افوریان مبهوت از افیون، مجلس بلباس و کسوت درویشان و بی خبر از طریقه و حالت ایشان، و مصور بصورت سیاحان و بی اثر از سیر و سیاحت آنان، این لاتان بی باک و لوطیان سینه چاک، این قماربازان پاک باخته و ... (۲) خراب بلباس اولیاء خود در ساخته پناه باین دو کسوت و عنوان آورده تا این که حامل هر ممنوع و منکری که باشند و فاعل هر خطیبه و سیئه ای که گردند هم از تحذیر شرعی امام مصون و هم از تأدیب عرفی

۱ - دو جمله حذف شد.

۲ - دو کلمه حذف شد.

حاکم عرف مأمون بوده . از حضرت عبدالعظیم با این گدامشان لثیم و تبعه شیطان رجیم و منحرفان از طریقه مستقیم همراه وهم قدم وهم صحبت وهم شدیم .

در ضمن مصاحبت و مراقبت در این طی زمان و مدت و قطع مسافت از حضرت عبدالعظیم تا کوشک نصرت از بعضی مکالمات و علامات و برخی حکایات و روایات من استنباط و درایت کردند که پول دارم و دارای درهم و دینارم . اما آقا جان چه درهمی و چه دیناری ؟ در مدت مدیدی و عهد بعیدی که از یزد تا طهران با حالت پریشان فلوس فلوس از افراد نفوس و یک پول از هر ظلوم و جهول ، اما در طهران قران قران از هریاور و سلطان و شاهی شاهی در سر هر خیابان و راهی بتکدی و اصرار و تعدی و خرگدایی ، به بی آزر می و بی حیایی جمع و خود را از خرج و خوردنش منع کردم تا آن که مبلغ و مقدار و شمار درهم و دینار بعد از تعب و رنج بسیار هشتاد قران یعنی هشت تومان شد . این وجه را برای سفر زیارت کربلا گذاشته و خود را از خرج کردنش بزحمت و ریاضت واداشته ، زیر و صله خرقه پنهان و وصلات دیگر بر آن دوخته ، در دل بر ازدیادش لایلا و نهاراً آتش افروخته و برای صیانت و حراستش خفاء و چهاراً دلق تر را سوخته .

این وجهی را که بوجه مذکور و بوصف مسطور بدست آورده بودم این ظالمان بی مروت و این کافران بی ایمان بی ملت امروز از چنگم در آوردند به این وضع که یک نفر مرشد و مطلوب و بقیه مرید و طالب ، یک نفر آمر و حاکم و بقیه مأمور و محکوم ، پس از آن مرا گرفتند و در این وادی و دراز آبادی نزد مرشد پیا داشتند و در موقف پیرمانند اسیر رشته ای برگردنم گذاشتند . یکی بنادر ویشی به گواهییم ایستاد - دیگری شهادت بر بی پیری و بی راهیم داده ، یکی گفت دزد راه درویشان است - دیگری گفت بناحق خورنده لقمه ایشان است ، یکی گفت غول است دست درویش بر سرش نرسیده - دیگری گفت مجهول است پیر و مرشد ندیده ، یکی گفت باید چست و برهنه اش نمود - دیگری گفت باید داغ آهنش فرمود ، یکی گفت منافق است سنگ بر سرش سوار باید کرد - دیگری گفت خطا کار است به گیسر آویخته بایدش بدارزد . عاقبت الامر مرشد متمسک

به حدیث نبوی شده که «اقتل المودى قبل اذائه» (۱)، مریدان متشبث بشمرخواستگاه شیرازی شده که :

پیش درویشان بودخونت مباح گرنسازى مال خود در ره سبیل
پس از آن مرشد بامریدان متفق بر کشتن من شدند . کاردی را صیقل زده
آماده و بندی بردست و پایم نهاده ، من چون مرغ بسمل دل بکشته شدن در داده ،
یکی از آن میان وساطت کرده که آنچه مال فقرا نزد اوست تسلیم می کند چون
گذشت شیوه فقرا است و عفو و بخشش شیمه آنها است مرشد از او گذشت کند .
من از بیم جان و ایمنی از دست آن ظالمان وجه را بایشان نشان داده پول را از
خرقه بیرون آورده مرا رها کردند . اینک هر پنج شش نفر در کاروان سراحاضر
و شمار در گرفتن حق من از آنها قادر .

فی القور جناب اجل امر به احضار آن طراران فرمودند . بزودی چهار
نفر از آنها را حاضر نمودند . یکی از آنها در قدیم الایام قاطرچی بوده ، همان
وقت که فهمیده بود درویش یزدی خدمت جناب اجل برای عرض حال رفته فرار
نموده ، هر چه تفحص و تجسس کردند او را نیافتند . از قراری که نشانی دادند
شخص قاطرچی از رانده های قاطرخانه بوده که چند سنه قبل جناب اجل او را
اخراج از قاطرخانه فرموده بودند ولی چون جناب اجل از شرارت و طراری و
دزدی او مطلع بودند بسیار مبالغه در تجسس او کردند که شاید پیدا شود و او
را بکفر و سزا برسانند .

محاکمه در اویش :

باری در استنطاق ، آن چهار نفر بحدی عجز و زبان بازی کردند که از برای
حضار شبهه پیدا شد که شاید درویش عارض کاذب باشد در ادعا . جناب اجل
که مظهر اسم «یاستار» و مصداق حدیث قدسی «یا غوث الاعظم ! کن رافعاً علی
البریه» اند و از رحمت رحمانی که جلی و غریزی ایشان است مصمم شدند که
دراویش را رها نمایند و ترحمی در حق جوان عارض فرموده ، قصه را کوتاه

کنند ، جناب مستطاب وزیر علوم که مظهر اسم «یا جبار» که بمعنی تلافی کننده است و متحقق بمصدق «ولتعرفنهم فی لحن القول» بودند فرمودند : درویش عارض مظلوم و صادق در ادعا و آن نادریشان خاطی ظالم و عامل مدعا . آقا باقر که مظهر اسم «یا قاهر» و در شناسایی غولان یا بانی و طراران و عیاران صحرایی و کوهستانی ماهر ، از جناب اجل استدعا نمود که رفع غائله را بمن واگذار فرمایند تا صدق و کذب را معلوم و احقاق حق را از ظالم برای مظلوم نمایم . جناب اجل با و واگذار فرموده ، شام حاضر شد .

بعد از صرف شام هنوز قهوه صرف نشده ، که آمدند و گفتند پول درویش از پیش آن نادریشان در آمد . کیفیت حال را از آقا باقر سئوال نمودند . عرض کرد : حضرات را بدست قراسورانها دادم و در ضمن آنها را به اندک تعذیب و زجر امر کردم . قراسورانها به اندک فشار آنها را باقرار آوردند که پول زیر تل سرگینی که در فلان طویله کاروانسرا است مخفی کرده ایم . قراسورانها پول را بینه بیرون آورده ، اینک پول را حاضر هر چه امر فرمایند عملی شود . درویش صاحب پول را حاضر کردند ، وجهی را به او رد کرده ، جناب مستطاب وزیر علوم دو تومان بر مبلغ پول درویش افزودند و جناب اجل مأموری همراه این بیچاره فرمودند که او را به قم رساند و به زیارت عتبات مشرف شود . آقا باقر خواست آن نادریشان را بکبیر و سزا رساند ، چون آنها پناه بکسوت درویشان برده بودند اذیت آنها را شوم و مذموم دانستند . چند سوار مأمور شد که آنها را از خاک قم اخراج نمایند .

بعد از صرف قهوه در بسترهای راحت غنودیم .

سه‌شنبه نوزدهم صفر :

صبح اول طلوع فجر برخاسته ادای فریضه نمودیم . چای صرف شده ، کالسکه‌ها حاضر گردید . در کالسکه‌ها نشسته به راه افتادیم .

خط جاده امروز یوم سه‌شنبه نوزدهم بطرف جنوب امتداد دارد . بقدر نیم فرسخ شن‌زار و سرازیر ، بقدر يك فرسخ مسطح و کویر . در این يك فرسخ همه جا آقا باقر سنگ‌های قوی از يك فرسنگ و نیم بار کرده و همان جا مهابای پای‌کار نموده و بناها و عملجات مشغول بودند بسنگ‌چینی راه ، و این يك فرسنگ را بمرض دوزخ سنگ فروش نموده بوضع خیابان بواسطه رفع اشکال و سختی گل‌زمستان . در حقیقت این نوع تهیه و تدارک آماده برای راه‌سازی و بنایی و تعمیر جاده کمتر دیده می‌شود ، از آمادگی مصالح کار و استعداد سرکار ، با اینکه این سنگ از يك فرسخ و نیم باید آماده شود و این قسم بنا و عمل حاضر . واقعاً همه این‌ها را از مواظبت و درست‌کاری آقا باقر یافتیم که عکس عزم و شئون خیالیه جناب اجل بود که مساعی و اهتمامات ایشان است که از آقا باقر ظاهر شده . جد از آن باخود گفتیم :

این همه آوازه‌ها از شه بود گرچه از حلقوم عبدالله بود

تا آنکه بمسرپل جدیدالبن رسیدیم . دیدیم تقریباً سیصد نفر عمل و بنا و سنگ‌کش و شن‌کش و گچ‌پز و معمار و سرکار ، میرزا و محاسب از مفایر و مناسب ، هریک بر سرکار خود استوار . دکان نانوایی و بقالی و غلافی و قهوه‌خانه ، بی‌دکان‌داری و غل‌غش بهانه ، امتعه لازمه این جمعیت مذکور را ازداد و صاف بمنصه ظهور آورده و هیچ يك را برای معیشت مهمل و محط و مهجور نگذاشته . چندین چادر قلندری برای بنا و سرکار و چندین آفتاب‌گردان و تاها و خوری برای

محاسب و معمار. دستگاه آقا باقر مشتمل به چادرهای فاخر و پیشگاه قاهر باهرش برای هر بنای دغل و عملۀ تبیل و معمار باغبش و سرکار مشوش عذاب الیم و نار جحیم. وضع منظمی و عزم محکمی در آن بیابان مشاهده شد که کمتر در آبادی و شهرستان دیده می شود.

خلاصه پل را قریب الاتمام یافتیم. دوثلث روی پل شن ریزی شده مشغول به ثلث دیگر بودند. نصف دست انداز پل از طرفین تمام کرده، بناها و حجارها اشتغال بنصف دیگر داشتند. اگرچه چگونگی و وضع این پل چندان مغایر با وضع آن پل مسبق الذکر نیست ولی لازم است بجهت اطلاع باز مفصلاً چگونگی بنای این پل ذکر شود:

طول این پل از ابتدا تا انتها سیصد ذرع از شمال به قبله و جنوب امتداد یافته مشتمل است به پنج دهنه و چشمه. عرض دهنه وسط ده ذرع و چهار دهنه طرفین عرضی هر یک هشت ذرع، ارتفاع دهنه وسط یازده ذرع طول دهنه ها نه ذرع، یک ذرع و نیم سکوی پیش بند و یک ذرع و نیم سکوی پس بند. این دوسکوی پیش بند آب برد و پس بند معین تاجایی است که سنگ کار شده.

اما پیش بند که جلو آب است از حد سنگ کاری بیابا تا یک ذرع و نیم با آجر درجه درجه کم شده بوضع مخروطی که یک نیمه آجر منتهی می شود. پی کف چشمه ها و پایه ها پنج ذرع تا کف دهنه که آب جاری است و پایه ها از کف تا دو ذرع و نیم از بالا از تخته سنگ های هزاره سه ذرع و سه ذرع و نیم و دو ذرع و دو ذرع و نیم طول، یک ذرع و نیم و یک ذرع و سه چارک عرض حجاری شده صاف ساخته شده. عرض پایه ها شش ذرع، طول پایه ها دوازده ذرع که تمام دور هر پایه سی و شش ذرع است و از حد سنگ کاری تا سقف و خود سقف ها با آجر قالب بزرگ و گچ بنا شده.

اما سقف را دومر تبه بنا کرده اند برای استحکام که در واقع دو سقف زده شده. عرض روی پل نه ذرع، دست انداز سه چارک ارتفاع دارد از پارچه های سنگ حجاری شده محدب. دیگر طرف غربی پل که جلو آب است طرفین جنوبی

وشمالی رودخانه از مبتدا و منتهای پل دومنایه بنا شده دودرع عرض و پنج ذرع طول . پی این دومنایه محاذی پی پایه‌ها و کف دهنه‌های پل که چهار ذرع است است تا کف رودخانه . ارتفاع این دومنایه دودرع از کف رودخانه بلندتر . این دومنایه بنای او از پارچه سنگ‌های سه ذرع و دودرع و نیم و دودرع طول ، يك ذرع و نیم يك ذرع و سه چارک عرض که در منتهای این دومنایه پنج ذرع طول و دوبرج قرینه يك دیگر بنا شده بارتفاع شش ذرع . این دومنایه بمنزله دومهار است برای طرفین پنج دهنه پل . بجز قدری شن‌ریزی و سنگ بست معبر روی پل و قدری از این دومنایه و برجن باقی مانده که عما قریب با تمام می‌رسد .

دیگر هشت میل سنگی دودرع طول که چهار از آن دومیل بر مبتدای دو دست انداز طرفین پل و دومیل بر منتهای دودست انداز طرفین پل منصوب ، و چهار دیگر بالای دست انداز وسط پل محاذی دو پایه وسط مقارن یکدیگر منصوب . وقوع این هشت میل مقارن اسباب مزید شکوه پل گردیده .

در بین تماشای پل که جناب اجل با همراهان صحبت می‌داشتند نه بصورت خاطری ، نه به تفکر شاعری ، نه نجوم است و نه رمل و نه حساب ، بل بالبداهه و وحی حق - والله اعلم بالصواب - بخاطر انور جناب اجل مستطاب در آن حین ماده تاریخ بنای پل چنین رسید که :

پی تاریخ آن گفته است قدسی پل شاهی صراطاً مستقیماً

بعد از آن یکی از نبایر مرحوم میرزا ابوالقاسم قائم مقام ، میرزا صادق نام که شاعری و الامقام و صاحب طبع سلیم و ذوق مستقیم است بر این فردی که هم چند جوهر فرد بوده افراد دیگر مانند کرد کرد مرد افزوده ، فی الفور خطاطان باهر و حجاران منبت کار ماهر بر لوحی از سنگ مرمر که مصفا تر از فطرت عاشقان مجرد دل از کف داده و منور تر از طلعت شاهدان مجرد ساده ، مشغول بکتب و نقر آن شدند که آن ماده تاریخ قدسی ظهور مسطور و منقور بر لوح الی یوم یفخ فی الصور بماند و بر آن پل نصب نمایند ، و نام نامی سلطان امین بالصراحه و تخلص گرامی امین السلطان بالکنایه ابد الابدین باقی باشد ، و این بنائی که برای هر

عابری «و یهدیک صراطاً مستقیماً» و به جهت هرزایری «الم نجعل الارض مهاداً» و نیت بانی در بنا «لا اريد منكم جزاءً ولا شكوراً» و فطرت ساعی در سعی «انا هدیناه السبیل اما شا کراً و اما کفوراً» ست مشهود تمام خواص و عوام در شهور و اعوام آتیه خواهد گردید و مورث ذکر خیر اهالی بلاد مغرب و مشرق از موافق و منافی بل تمام عباد الی یوم المیعاد خواهد شد.

* * *

امروز که یوم [سه] شنبه نوزدهم است در دستگاه آقا باقر خان نهار در رنگینی صرف شده. جناب وزیر علوم در نهایت اظهار تعجب از این بنای پل می نمودند که بعد از پل خاجوی اصفهان که از ابنیه سنجر و پل شهر شستر که معروف به معماری قیصر است با استحکام بنا و دوام و بقاء، بنائی مستحکم تر از این پل نمی-شود. این آثار است که در این دولت ابد مدت و اوان سلطنت کیوان رفعت اعلیٰ حضرت همایونی روح العالمین فداه بنا گذاشته شده که باعث آسودگی و رفاه عابری از مشرق به مغرب و از مغرب به مشرق است در این خط راه.

پس از نهار همگی مراسم دعا گویی را بتقدیم رسانده، بعد از صرف قهوه برخاستیم. جناب اجل تمام بنا و عمله و سرکاران را بفرخور مراتب انعام داده و لساناً همرا تحسین و تشویق نمودند. یک ساعت بعد از ظهر کالسکه ها حاضر شده براه افتادیم. خط جاده به جانب جنوب امتداد داشت. قدری راه در تلال و وهاد واقع بود و قدری در زمین مسطح. آنجا که تلال و وهاد بود کالسکه ها را از خارج راه راندند. معلوم شد که باز مهندس در راه سازی اشتباه نموده.

از سر پل تا شهر قم مسافت راه سه فرسخ بیش نیست. در یک فرسخی شهر قهوه خانه و دکان بقالی بود. آنجا مکشی کردیم. فریضتین ظهر و عصر بعمل آمد. روانه شهر شدیم.

دو ساعت بغروب مانده وارد مهمان خانه قم شدیم. این مهمان خانه در خارج شهر طرف شمال غربی رودخانه واقع است. آنجا چای صرف شده، بجهت

غسل زیارت بمحمام متولی باشی - که در خارج شهر است و در عرض مهمان خانه - رفتیم . لذحمام بیرون آمده از پل عور نموده وارد دروازه شده ، از کوچه کنار رودخانه وارد صحن دارالشفاء و مدرسه فیضیه شده ، داخل صحن قدیم شدیم و به ایوان مبارک و حرم مطهر مشرف شدیم .

پس از زیارت و اعمال مخصوصه و ادای فرائض بیرون آمدیم و وارد مقبره مرحومه مغفوره والده جناب اجل شدیم . فاتحه خوانده ، متولی باشی و آقا حسین مجتهد و تمام اعیان قم حاضر بودند . آنجا بجهت دوام عمر و دولت اعلی حضرت همایونی روح العالمین فداه ذکر مصیبت جناب خامس آل عبا (ع) شده . بعد از ذکر مصیبت جناب اجل و جناب وزیر علوم باهر یک از اعیان تطف و دلجویی و مهربانی بفرارخور حال نمودند .

در ساعت سه از شب از مقبره برخاستیم و معاودت به مهمان خانه کرده ، جناب اجل از مقبره تا مهمان خانه بوضع مخفی ابذل و انعام در حق سادات و فقران نمودند . چون وارد مهمان خانه شدیم بعد از قدری شب نشینی صرف شام شده در بسترهای استراحت غنودیم .

اما این مهمان خانه اگرچه از حیث بنا اوهن من بیت النکبوت است ولی از جهت وضع بسیار خوب و مرغوب . عمارت او مشتمل است بر فوقانی و تحتانی .

اما تحتانی متضمن شش اطاق . دو اطاق وسط پنج ذرع طول ، سه ذرع و نیم عرض ، و دو راهرو طرفین عرضاً یک ذرع و نیم . چهار اطاق طرفین دو راهرو طولاً سه ذرع و نیم و عرضاً دو ذرع و نیم . ایوان جلو این عمارت بطول سه اطاق طرف خارج و دو راهرو که رودخانه منظر این طرف عمارت است و بمشرق تقریباً واقع . و در مقابل حوضی مدور و باغچه چهل ذرع در چهل ذرع مشجر مقابل حوض و ایوان که اطرافش چوب بست است ، و شش ذرع عرض حیاط و دوازده ذرع طول ، و حوض مدور در وسط آن واقع . و سه اطاق دیگر در ظهر این سه اطاق ایوان دار است .

اما عمارت فوقانی مشتمل بر شش اطاق بالاخانه باندازه اطاقهای ظهر عمارت تحتانی، و در جلو مهتابی وسیعی که منظر آن رودخانه و تمام شهر قم. اسباب مهمانخانه در کمال نظم، مفصل تر از اسبابهای مهمانخانههای دیگر. و حیاطی وسیع در ظهر عمارت که نیز مشتمل بر آشپزخانه و اصطبل و کالسکه-خانه ها و انبارها.

چند حاشیه

سفر قم :

در روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه ذیل وقایع سال ۱۳۰۴ آمده است
(ص ۴۶۴ - ۴۶۵ چاپ دوم) :

«شنبه ۱۷ صفر - امروز امین السلطان قم رفتند. مخبرالدوله، ناظم خلوت
و ملیجک راهم بردند».

«یکشنبه ۲ ربیع الاول - همراهان امین السلطان که قم رفته بودند وارد شدند.
خودشان ورامین رفته اند».

حاجی کر بلائی دلقک امین السلطان بوده که وصف او در همان کتاب :
۱۹۲ و ۴۶۳ (همان چاپ، و ۲۱۳ و ۵۰۲ چاپ نخست) آمده است.

حمام علی آباد :

بالای سردر این حمام که بقایای ویرانه آن تا یکی دو سال پیش باقی بود
سنگ نبشته ای مرمرین بود که اکنون برداشته و در گوشه حیاط مهمانخانه علی آباد
نهاده اند. چنین است متن این سنگ :

به عهد ناصر دین قهرمان آتش و آب

که کرد سطوت و قهرش ضمان آتش و آب

خدیو خطه ایران و مهتر ملکان

که گشته خاک درش حکمران آتش و آب

جناب اشرف امجد امین سلطان خواست

به روی خاک نماید قران آتش و آب

ز صخره های متین کرد حصن های حصین
 گرفته همچو سلیمان عنان آتش و آب
 به کاخ خاک هوا را گرفت و کرد اسیر
 نمود زنده ز نو استخوان آتش و آب
 ز اعتدال حساش نبود کس نشنید
 که باد و خاک شود توأمان آتش و آب
 چو او ز عنصر فضالش چهار فصل نمود
 ز جسم خاک و هوا و ز روان آتش و آب
 بساخت پایه و سقف و بنای این حمام
 که همچو تیغ ملک شد جهان آتش و آب
 چو کرد هست وی این نگار زین بنیان
 به سطح خاک زمین آسمان آتش و آب
 شد از ترانه پروانه شمع قاریخش
 نموده جمع از این در میان آتش و آب
 در تزیین های میان ایات هفتم قادم :
 « به سعی و اهتمام / مقرب الحضرت آقا میرزا حسنعلی / اتمام پذیرفت
 ۱۳۰۴ / میرزا آقا » .

آقا باقر :

آقا باقر سعد السلطنه حاکم قزوین و زنجان و مدیر راه اهدائی امین
 السلطان به قم که از نزدیکان او نیز بوده است . در گذشته ۱۳۲۵ و مدفون در قم
 (بنگريد بعروضاة خاطرات : ۵۶۱ چاپ دوم، شرح زندگانی من مستوفی ۱ :
 ۳۸۹ چاپ دوم ، سفرنامه قم افضل الملك : ۴۳ ، راهنمای قم : ۱۰۴) .

میرزا صادق پروانه :

میرزا صادق پروانه فرزند میرزا محصوم فرزند میرزا عیسی سیدالموزدیه قائم
 مقام بزرگ از سرایندگان و مشایخ خوب دوره ناصری . سرگذشت او را در

المآثر والآثار: ۲۱۷، سفرنامه قم افضل الملك: ۵۹، الملايح المصنوعه (ش ۹-ب مخطوطات دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، فهرست آن: ۱۰۱) و درجه ۱۵۸:۹ و دیگر مصادری که در فرهنگ سخنوران: ۱۰۳ یاد شده است ببینید. اوباما بن السلطان خویشاوندی داشته و ماده تاریخها و اشعار و کتبههای صحن نو آستانه قم - که از بناهای همین وزیر است - نیز همه از اوست. ازدیوان اشعار او يك یادونسخه در کتابخانه ملی هست (نسخههای خطی ۶: ۱۷۷ / فهرست کتابخانه ملی ۲: ۴۰۰ / فهرست مزوی ۳: ۲۲۵۷ و ۴: ۳۲۶۸، ۳۲۷۰).

ادیب الممالك فراهانی سراینده خوب و مشهور نیمه نخستین قرن حاضر نواده اوست.

علی آباد:

در سفرنامه قم افضل الملك (نسخه شماره ۶۹۷ کتابخانه مجلس شورای ملی) که اخیراً در تهران چاپ شده و هنوز انتشار نیافته است وصفی درباره بنای علی آباد هست که به نقل آن مبادرت می رود:

«سابقاً مردم از روی استهزا به یکدیگر در باب هلی آباد اصفهان می گفتند که: «فلان خیال کرده است که علی آباد هم شهر است» اما حالا در باب این علی آباد می توان گفت که اینجا از شهر هم برتر و بهتر است، چه عمارات خوبی که در اینجا بنا شده است و چه آبهای صافی و حوضهای بزرگ سنگی و چه آب افشارها و چه فواره ها و چه سنگ خوب و چه باغها و ستونهای سنگی و حمام عالی و منظرها و ایوانهای سنگی حجاری شده در اینجا دیده می شود که نظیر آنها در شهرهای ایران کمتر است. دهی است آباد که لم یخلق مثلها فی البلاد در شان آن است. دارای باغ بزرگ دولتی و چند خانوار رعیت است. مهمانخانه بسیار خوبی دارد که تمام آن از سنگهای صاف ساخته شده است. قریب دوسنگ آب از میان مهمانخانه عبور می کند. کاروانسرای محکم جدیدی در آنجا است که بسیار عالی است. در سمت دست راست جاده که طرف مهمانخانه است

فضای وسیع مرتفعی را از سنگ فرش کرده و وسط آن را استخری ساخته اند که علی‌الاتصال يك سنگ و نیم آب از آن جاری است و این آب در باغ مقابل مهمان‌خانه می‌ریزد.

این باغ اگرچه جدید است، لیکن اکثر از درختانش به میوه رسیده است. پشت مهمانخانه نیز باغ دیگری احداث شده است که تمام درختانش میوه است و لا ینقطع آب جاری دارد.

اجاره این باغات و کاروانسرا و حمام و غیرها در عرض سال هزار و چهار صد تومان است و این ده و باغ و عمارات کلاً متعلق به حضرت مستطاب اشرف افخم آقامیرزا علی اصغرخان وزیراعظم دامت شوکته است که همت در آبادی اینجا گماشتند.

اینجا در سابق آب باریکی داشت و به قیمت نازلی اتباع شد. بندگان حضرت اجل موافقتی در این کار فرموده، آب بسیاری ظاهر شد و از کثرت میمنت و اقبال در نیم فرسنگی این مکان جایی را شکافتند معدن سنگی ظاهر شد که خود آن معدن نهایت امتیاز را دارد. ستون‌های ده ذرعی بیرون می‌آید. سنگ‌هایی که از آنجا بیرون می‌آید يك تخته هموار و صاف است که حجاری چندان لازم ندارد. مثلاً صفحه سنگی بیرون می‌آید که از حیث طول و عرض بیست و پنج و شش ذرع با قطر نیم ذرع است. طوری صاف است که يك روز يك نفر سنگ تراش می‌تواند پست و بلندهای آن را صاف کند که دیگر حجاری لازم نداشته باشد. بواسطه این معدن هرچه طاق و صفه و عمارت و سکو و حمام و اطاق و منازل مسافین ساخته شده است تمام از سنگ است. ناظرین از طرز عمارات اینجا به حیرت می‌افتند. و نیز معدن خاکی در این جا است که تازگی از آن ظروف چینی می‌سازند. چینی آن خوب است، رنگ خوبی دارد، ظروف آن قابل مجالس بزرگ است. علی‌آباد هم جزو گوگ‌داغ است. از آثار خبری و نظری چنین معلوم می‌شود که راه قدیم و جاده سابق ازری به قم و اصفهان از همین جاده بوده است که علی‌آباد جزو منازل این راه محسوب می‌شده است و سابقاً این منزل معروف به

کاروانسرا سنگی بوده است و اکنون هم اثر آن باقی است و صاحب معجم البلدان در لغت **گردشیر** - با کاف فارسی - می نویسد که «گردشیر قلعه معتبری داشته است و در وسط راه قم واقع بوده است» .

ما به قرینه «کوشک بهرام» که هم منزلی بالاتر از اینجا است و از اسامی قدیمه است می توانیم بگوییم که «گردشیر» همین علی آباد بوده است و مسافرین قم روی در اینجا منزل می کرده اند . و بهترین دلیل که برای جاده بودن علی آباد به قم به دست آمده است این است که بالای کوهی که مشرف به کاروانسرای قدیم علی آباد است آثار برجی است که از سنگ و گچ ساخته شده و روی آن برج به طرف کویر حوض سلطان واقع شده است . چنین معلوم می شود که این برج از برای مستحفظین و دیده بانان این جاده ساخته شده است با آنکه شبها در آنجا آتش می افروختند که اگر در شب کسی راه را گم کند و داخل بحیره سابق و کویر شود بواسطه روشنایی سر برج به بی راهی نیفتاده، به طرف کاروانسرای قدیم علی آباد حرکت کند . این نیز دلیل بر این است که از اینجا راه عبور و مرور قوافل بوده است .

البته دهی که اکنون آنهمه آب دارد یقیناً مالکین و متمدنین سلف نمی پ گذاشته اند که چنین استعدادی در زیر زمین بماند و قلعه در آنجا ساخته نشود. بدون تردید سابقاً راه از همین جا بوده و بواسطه انقلابات زمان و تغییر و تبدیل پادشاهان و فتنه های چنگیزی و غیره آبادی های این راه معدوم شده و راه مسدود گشته و بعدها باز جاده را تغییر داده اند ، و راه را به طرف کویر خشک و حوض سلطان که از ابنیه سلطان سنجر است قرار داده اند . و اکنون چند سال است که از بند سازه آبی به جاده کویر و حوض سلطان افتاده ، دوباره دریاچه تشکیل یافت و بواسطه اهتمامات حضرت مستطاب اشرف وزیر اعظم دامت شوکه راه ری و قم از طرف علی آباد واقع شد . حقیقتاً آثار قدیمه را احیاء کردند .

و بانی آبادی علی آباد و تجدید جاده به این طرف مرحوم مغفور آقا محمد ابراهیم امین السلطان اول طاب ثراه بود که در سنه هزار و دوست و نود و هشت

شروع به ساختن راه قدیم قم شده و آثار کهنه و منازل قدیمه این راه را تجدید نمودند، در تسطیح جاده و مرمت راه همت گماشتند. و در این موقع که علی آباد نام دارد حفر قناتی علی حده نمودند و به اسم فرزند خودشان حضرت مستطاب اشرف میرزا علی اصغر خان امین السلطان ثانی وزیر اعظم دامت شوکه موسوم ساختند. ولی عمرایشان آنقدر باقی نماند که این طرح خود را به اتمام رسانند و در هزار و سیصد هجری وفات کردند.

بعد از فوت آن مرحوم ولد امجدشان حضرت مستطاب اشرف امین - السلطان وزیر اعظم دامت شوکه خواستند نام پدر را بجا و رسم او را احیاء فرمایند، لهذا به آبادی علی آباد و احمدآباد و کوشک نصرت و سایر منازل و مهمانخانه‌ها که در هر چهار فرسخ این راه است همت گماشتند و راه را شوسه کردند و از برای مسافرین درشکه و کالسکه و تریگا و دلیجان و ترماس و فورقان که آلات سواری است ترتیب دادند که مسافرین آنها را کرایه کرده به سهولت از طهران به طرف قم بروند و در مهمانخانه‌ها منزل کنند از حمل بار و بیه و اسباب سفر آسوده شوند. در هر مهمانخانه که وارد شوند از سماور و اسباب و میز و فرش و تشک و لحاف و غیرها مستغنی باشند. جمیع این اشیاء اکنون هم در مهمانخانه‌ها موجود است.

و ایجاد این راه و تشکیل مهمانخانه‌های راه قم و تعیین آلت‌های سواری از طهران تا قم در اواخر سنه هزار و سیصد و یک هجری واقع شد و در آن سنه یک لایحه برای راه شوسه قم و تکلیف مسافرین نوشته شده، بطور اعلان در دیوارهای طهران چسبانیدند. صورت آن لایحه در یکی از سفرنامه‌هایی که در راه کلار - دشت نوشته‌اند ضبط است.

علی آباد نامه

سرکار محمد کاظم خان کاشانی

قریه علی آباد از قراء سراجة قم از موقوفات قدیم آستانه مقدس حضرت فاطمه معصومه - ع - است (۱) که سالیانی دراز بهوقف معمول بوده، و نام آن جزء موقوفات آستانه در نسخه های جمع و خرج سرکار فیض آثار و فردهای دوره صفوی و اسنادی دیگر به تکرار هست. جز آن که با گذشت زمان مانند بسیاری دیگر از موقوفات آستانه به تصرف مالکن خصوصی درآمده و از صورت وقفی بیرون رفته است

نسخه ای از ترجمه کتاب قم در کاشان بود مورخ شوال ۱۲۸۱ از روی «نسخه کهنه قدیمی که سلاله دودمان رسالت میرزا علی نقی فرستادند» (۲). در پایان آن رساله ای است مشتمل بر چند فرد و حکم شرعی در باب موقوفه بودن همین علی آباد. این رساله را سرکار محمد کاظم خان فرزند محمد حسین خان کاشانی متصرف یک دانگ و نیم مزرعه مزبور در همین سال ۱۲۸۱ یا اندکی

۱ - تاریخ دارالایمان قم، محمد تقی یک ارباب: ۹۲/ کتابچه تفصیل احوالات دارالایمان قم، همو: ۴۴. نیز ببینید: کتابچه تفصیل حالات دارالایمان قم، افضل الملك: ۱۰۵ و سفرنامه قم همو: ۱۹۶ که از تصرفات بعدی حکایت دارند.

۲ - این نسخه اکنون در قم است. ببینید: آشنایی با چند نسخه خطی، دفتر اول، مقاله چند نسخه از یک کتابخانه شخصی.

پس از آن نگاشته و در آن سه نسخه جمع و خرج آستانه مربوط به سال‌های ۱۱۳۹، ۱۱۴۷ و ۱۱۴۸ را عیناً درج و ثبت نموده است.

محمدحسین خان کاشانی پدر نگارنده این رساله باید همان حاکم قم در روزگار فتحعلی شاه (۱)، مالک قریه زعفرانی سراج (۲) باشد. در احکام و ارقامی از فتحعلی شاه - مربوط به دوره حکمرانی همین محمدحسین خان در قم - علی‌الرسم از او نام آمده است. نسخه‌ها تنظیم محمد ابراهیم بن محمد جعفر مستوفی آستانه در نیمه نخستین قرن دوازدهم (۳)، و از رهگذر جغرافیای تاریخی قم و تاریخ آستانه و جز آن بسیار سودمند است.

دیباچه این رساله و اعلام انسانی و جغرافیایی نسخه جمع و خرج سال ۱۱۳۹ بلیقه‌های از دو نسخه دیگر و احکام و شهادت پایان رساله پیش از این استخراج و در مجلد اول کتاب تربت پاکان (۲) چاپ شده است. متن کامل حروفی و سیاقی آنرا نیز جناب آقای دانش‌پژوه بدرخواست نگارنده خوانده و استخراج و تنظیم نموده، و گویا همین‌ایام نشر خواهند فرمود.

م. ط

- ۱ - کتابچه تفصیل حالات و نفوس و املاک دارالایمان قم: ۱۸۲.
- ۲ - همان مأخذ و کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم افضل الملك:
۱۰۲. نیز تفصیل احوالات دارالایمان قم ارباب: ۴۳ و تاریخ دارالایمان قم ۹۱: ۹۱.

۳ - تربت پاکان ۱: ۲۵۱.

۴ - صفحات ۳۵۳ تا ۳۶۸.

بسم الله الرحمن الرحيم حضرت مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم

[illegible][illegible]

از آنکه در آن سال که در آن سال
برگ سبز و بهار آمدن و بهار آمدن و بهار آمدن
و بهار آمدن و بهار آمدن و بهار آمدن

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

بسم الله الرحمن الرحيم

عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من قرأ سورة الواقعة في ليلة نزلت فيها لم يمت حتى يرى مقادير حياته.

وہی ہے جو کہ ان کے لئے ہے

و بعد از آنکه در این کتاب

مجلس
الوصف

۱۰۰

مستوفی از راهی از راه
و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

و در روزی که در راه بود

مراد و در هر سال
 ۱۲۳۶
 محمد حسن
 معنای

۳

باز در اصل
 بکسر و اصل

ار
 ماه دوم در هر سال
 ماه هر فصلی

بکسر

ار
 بکسر

ار
 بکسر

ار
 بکسر

ار
 بکسر

ار
 بکسر

ار
 بکسر

ار
 بکسر

ار
 بکسر

ار
 بکسر

ار
 بکسر

ار
 بکسر

حق است در این عالم که هر که را
 میسر آید در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را

در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را

در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را

در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را

در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را

در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را

در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را

در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را
 در این عالم که هر که را

سید احمد علی

جمع و جود است که در این کتاب مذکور است و در این کتاب مذکور است
از این کتاب مذکور است که در این کتاب مذکور است
۱۱۳۷

۱۰۰

که در سال اول که هر یک از اینها را
در دست خود دارند و اگر یکی

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين

مجلس اول
در بیان احوال و سیرت حضرت علی علیه السلام

در کتب معتبره
در کتب معتبره

کتابخانه عمومی

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

— رجب است، ایام —

میں نے

۴۴

۱۰۰

مجلس

۱۰۰

المستطاب

موسم قوت

۱۰

$\frac{1}{2}$

Handwritten text in Urdu script, likely a signature or a note, located at the bottom of the page.

مجلس

مجلس ۱۰۰

بجمله در احوال که سرع و عسر است
عسر در احوال که عسر و سرع است
او طایفه که سرع و عسر است
از فرار و عسر و سرع است
نصفه که سرع و عسر است
منابع را عسر و سرع است
رعد

بیچ مس سید
 در کمره در سوزن
 مطهر و پاک نسبی
 ان را با بار نفع
 بعد از آنکه

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

وہی ہے جس نے

[illegible]

۱۱۴۲
 ۱۱۴۳
 ۱۱۴۴
 ۱۱۴۵
 ۱۱۴۶
 ۱۱۴۷
 ۱۱۴۸
 ۱۱۴۹
 ۱۱۵۰
 ۱۱۵۱
 ۱۱۵۲
 ۱۱۵۳
 ۱۱۵۴
 ۱۱۵۵
 ۱۱۵۶
 ۱۱۵۷
 ۱۱۵۸
 ۱۱۵۹
 ۱۱۶۰
 ۱۱۶۱
 ۱۱۶۲
 ۱۱۶۳
 ۱۱۶۴
 ۱۱۶۵
 ۱۱۶۶
 ۱۱۶۷
 ۱۱۶۸
 ۱۱۶۹
 ۱۱۷۰
 ۱۱۷۱
 ۱۱۷۲
 ۱۱۷۳
 ۱۱۷۴
 ۱۱۷۵
 ۱۱۷۶
 ۱۱۷۷
 ۱۱۷۸
 ۱۱۷۹
 ۱۱۸۰
 ۱۱۸۱
 ۱۱۸۲
 ۱۱۸۳
 ۱۱۸۴
 ۱۱۸۵
 ۱۱۸۶
 ۱۱۸۷
 ۱۱۸۸
 ۱۱۸۹
 ۱۱۹۰
 ۱۱۹۱
 ۱۱۹۲
 ۱۱۹۳
 ۱۱۹۴
 ۱۱۹۵
 ۱۱۹۶
 ۱۱۹۷
 ۱۱۹۸
 ۱۱۹۹
 ۱۲۰۰
 ۱۲۰۱
 ۱۲۰۲
 ۱۲۰۳
 ۱۲۰۴
 ۱۲۰۵
 ۱۲۰۶
 ۱۲۰۷
 ۱۲۰۸
 ۱۲۰۹
 ۱۲۱۰
 ۱۲۱۱
 ۱۲۱۲
 ۱۲۱۳
 ۱۲۱۴
 ۱۲۱۵
 ۱۲۱۶
 ۱۲۱۷
 ۱۲۱۸
 ۱۲۱۹
 ۱۲۲۰
 ۱۲۲۱
 ۱۲۲۲
 ۱۲۲۳
 ۱۲۲۴
 ۱۲۲۵
 ۱۲۲۶
 ۱۲۲۷
 ۱۲۲۸
 ۱۲۲۹
 ۱۲۳۰
 ۱۲۳۱
 ۱۲۳۲
 ۱۲۳۳
 ۱۲۳۴
 ۱۲۳۵
 ۱۲۳۶
 ۱۲۳۷
 ۱۲۳۸
 ۱۲۳۹
 ۱۲۴۰
 ۱۲۴۱
 ۱۲۴۲
 ۱۲۴۳
 ۱۲۴۴
 ۱۲۴۵
 ۱۲۴۶
 ۱۲۴۷
 ۱۲۴۸
 ۱۲۴۹
 ۱۲۵۰
 ۱۲۵۱
 ۱۲۵۲
 ۱۲۵۳
 ۱۲۵۴
 ۱۲۵۵
 ۱۲۵۶
 ۱۲۵۷
 ۱۲۵۸
 ۱۲۵۹
 ۱۲۶۰
 ۱۲۶۱
 ۱۲۶۲
 ۱۲۶۳
 ۱۲۶۴
 ۱۲۶۵
 ۱۲۶۶
 ۱۲۶۷
 ۱۲۶۸
 ۱۲۶۹
 ۱۲۷۰
 ۱۲۷۱
 ۱۲۷۲
 ۱۲۷۳
 ۱۲۷۴
 ۱۲۷۵
 ۱۲۷۶
 ۱۲۷۷
 ۱۲۷۸
 ۱۲۷۹
 ۱۲۸۰
 ۱۲۸۱
 ۱۲۸۲
 ۱۲۸۳
 ۱۲۸۴
 ۱۲۸۵
 ۱۲۸۶
 ۱۲۸۷
 ۱۲۸۸
 ۱۲۸۹
 ۱۲۹۰
 ۱۲۹۱
 ۱۲۹۲
 ۱۲۹۳
 ۱۲۹۴
 ۱۲۹۵
 ۱۲۹۶
 ۱۲۹۷
 ۱۲۹۸
 ۱۲۹۹
 ۱۳۰۰
 ۱۳۰۱
 ۱۳۰۲
 ۱۳۰۳
 ۱۳۰۴
 ۱۳۰۵
 ۱۳۰۶
 ۱۳۰۷
 ۱۳۰۸
 ۱۳۰۹
 ۱۳۱۰
 ۱۳۱۱
 ۱۳۱۲
 ۱۳۱۳
 ۱۳۱۴
 ۱۳۱۵
 ۱۳۱۶
 ۱۳۱۷
 ۱۳۱۸
 ۱۳۱۹
 ۱۳۲۰
 ۱۳۲۱
 ۱۳۲۲
 ۱۳۲۳
 ۱۳۲۴
 ۱۳۲۵
 ۱۳۲۶
 ۱۳۲۷
 ۱۳۲۸
 ۱۳۲۹
 ۱۳۳۰
 ۱۳۳۱
 ۱۳۳۲
 ۱۳۳۳
 ۱۳۳۴
 ۱۳۳۵
 ۱۳۳۶
 ۱۳۳۷
 ۱۳۳۸
 ۱۳۳۹
 ۱۳۴۰
 ۱۳۴۱
 ۱۳۴۲
 ۱۳۴۳
 ۱۳۴۴
 ۱۳۴۵
 ۱۳۴۶
 ۱۳۴۷
 ۱۳۴۸
 ۱۳۴۹
 ۱۳۵۰
 ۱۳۵۱
 ۱۳۵۲
 ۱۳۵۳
 ۱۳۵۴
 ۱۳۵۵
 ۱۳۵۶
 ۱۳۵۷
 ۱۳۵۸
 ۱۳۵۹
 ۱۳۶۰
 ۱۳۶۱
 ۱۳۶۲
 ۱۳۶۳
 ۱۳۶۴
 ۱۳۶۵
 ۱۳۶۶
 ۱۳۶۷
 ۱۳۶۸
 ۱۳۶۹
 ۱۳۷۰
 ۱۳۷۱
 ۱۳۷۲
 ۱۳۷۳
 ۱۳۷۴
 ۱۳۷۵
 ۱۳۷۶
 ۱۳۷۷
 ۱۳۷۸
 ۱۳۷۹
 ۱۳۸۰
 ۱۳۸۱
 ۱۳۸۲
 ۱۳۸۳
 ۱۳۸۴
 ۱۳۸۵
 ۱۳۸۶
 ۱۳۸۷
 ۱۳۸۸
 ۱۳۸۹
 ۱۳۹۰
 ۱۳۹۱
 ۱۳۹۲
 ۱۳۹۳
 ۱۳۹۴
 ۱۳۹۵
 ۱۳۹۶
 ۱۳۹۷
 ۱۳۹۸
 ۱۳۹۹
 ۱۴۰۰
 ۱۴۰۱
 ۱۴۰۲
 ۱۴۰۳
 ۱۴۰۴
 ۱۴۰۵
 ۱۴۰۶
 ۱۴۰۷
 ۱۴۰۸
 ۱۴۰۹
 ۱۴۱۰
 ۱۴۱۱
 ۱۴۱۲
 ۱۴۱۳
 ۱۴۱۴
 ۱۴۱۵
 ۱۴۱۶
 ۱۴۱۷
 ۱۴۱۸
 ۱۴۱۹
 ۱۴۲۰
 ۱۴۲۱
 ۱۴۲۲
 ۱۴۲۳
 ۱۴۲۴
 ۱۴۲۵
 ۱۴۲۶
 ۱۴۲۷
 ۱۴۲۸
 ۱۴۲۹
 ۱۴۳۰
 ۱۴۳۱
 ۱۴۳۲
 ۱۴۳۳
 ۱۴۳۴
 ۱۴۳۵
 ۱۴۳۶
 ۱۴۳۷
 ۱۴۳۸
 ۱۴۳۹
 ۱۴۴۰
 ۱۴۴۱
 ۱۴۴۲
 ۱۴۴۳
 ۱۴۴۴
 ۱۴۴۵
 ۱۴۴۶
 ۱۴۴۷
 ۱۴۴۸
 ۱۴۴۹
 ۱۴۵۰
 ۱۴۵۱
 ۱۴۵۲
 ۱۴۵۳
 ۱۴۵۴
 ۱۴۵۵
 ۱۴۵۶

مجلس اول
در روز شنبه
۱۱۱۱

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين

وعلیهم السلام
اینک است
مجلس اول

در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱
در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱

در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱
در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱

در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱
در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱

در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱
در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱

در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱

در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱

در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱
در روز شنبه
در شهر کربلا
در محرم الحرام
در سال ۱۱۱۱

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

وآلهم الصلوة والسلام
على سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين

والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين

والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين

والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله
الطيبين الطاهرين

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

١٠

س

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين

مجلس

١٠

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

Handwritten text in Urdu script, likely a continuation of the historical account, mentioning various figures and events.

[illegible]

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

Handwritten notes in Urdu script, including the word "میں" (Mein) and other illegible text.

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

١٠
 ١١
 ١٢
 ١٣
 ١٤
 ١٥
 ١٦
 ١٧
 ١٨
 ١٩
 ٢٠
 ٢١
 ٢٢
 ٢٣
 ٢٤
 ٢٥
 ٢٦
 ٢٧
 ٢٨
 ٢٩
 ٣٠
 ٣١
 ٣٢
 ٣٣
 ٣٤
 ٣٥
 ٣٦
 ٣٧
 ٣٨
 ٣٩
 ٤٠
 ٤١
 ٤٢
 ٤٣
 ٤٤
 ٤٥
 ٤٦
 ٤٧
 ٤٨
 ٤٩
 ٥٠
 ٥١
 ٥٢
 ٥٣
 ٥٤
 ٥٥
 ٥٦
 ٥٧
 ٥٨
 ٥٩
 ٦٠
 ٦١
 ٦٢
 ٦٣
 ٦٤
 ٦٥
 ٦٦
 ٦٧
 ٦٨
 ٦٩
 ٧٠
 ٧١
 ٧٢
 ٧٣
 ٧٤
 ٧٥
 ٧٦
 ٧٧
 ٧٨
 ٧٩
 ٨٠
 ٨١
 ٨٢
 ٨٣
 ٨٤
 ٨٥
 ٨٦
 ٨٧
 ٨٨
 ٨٩
 ٩٠
 ٩١
 ٩٢
 ٩٣
 ٩٤
 ٩٥
 ٩٦
 ٩٧
 ٩٨
 ٩٩
 ١٠٠

۱۰
 ۱۱
 ۱۲
 ۱۳
 ۱۴
 ۱۵
 ۱۶
 ۱۷
 ۱۸
 ۱۹
 ۲۰
 ۲۱
 ۲۲
 ۲۳
 ۲۴
 ۲۵
 ۲۶
 ۲۷
 ۲۸
 ۲۹
 ۳۰
 ۳۱
 ۳۲
 ۳۳
 ۳۴
 ۳۵
 ۳۶
 ۳۷
 ۳۸
 ۳۹
 ۴۰
 ۴۱
 ۴۲
 ۴۳
 ۴۴
 ۴۵
 ۴۶
 ۴۷
 ۴۸
 ۴۹
 ۵۰
 ۵۱
 ۵۲
 ۵۳
 ۵۴
 ۵۵
 ۵۶
 ۵۷
 ۵۸
 ۵۹
 ۶۰
 ۶۱
 ۶۲
 ۶۳
 ۶۴
 ۶۵
 ۶۶
 ۶۷
 ۶۸
 ۶۹
 ۷۰
 ۷۱
 ۷۲
 ۷۳
 ۷۴
 ۷۵
 ۷۶
 ۷۷
 ۷۸
 ۷۹
 ۸۰
 ۸۱
 ۸۲
 ۸۳
 ۸۴
 ۸۵
 ۸۶
 ۸۷
 ۸۸
 ۸۹
 ۹۰
 ۹۱
 ۹۲
 ۹۳
 ۹۴
 ۹۵
 ۹۶
 ۹۷
 ۹۸
 ۹۹
 ۱۰۰

Handwritten notes in Arabic script, likely a continuation of the text or a separate entry. The text is written on a piece of paper with a horizontal line at the top. The handwriting is cursive and includes various words and phrases, some of which are underlined. The notes appear to be a list or a series of observations related to the botanical study.

مجلس اول
در روز دوشنبه
در شهر کاشان
در سال ۱۱۲۰

مجلس دوم
در روز سه شنبه
در شهر کاشان
در سال ۱۱۲۰

مجلس سوم
در روز چهارشنبه
در شهر کاشان
در سال ۱۱۲۰

مجلس چهارم
در روز پنجشنبه
در شهر کاشان
در سال ۱۱۲۰

مجلس پنجم
در روز شنبه
در شهر کاشان
در سال ۱۱۲۰

در روز شنبه
در شهر کاشان
در سال ۱۱۲۰

عزیز الله
عزیز الله
عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله
عزیز الله
عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله
عزیز الله
عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله

عزیز الله
عزیز الله
عزیز الله

دعای اول در روز جمعه ۱۱۲۹
و در روز شنبه

بسم الله الرحمن الرحیم
الحمد لله رب العالمین
والصلاة والسلام
على سيدنا محمد
وآله الطيبين الطاهرين
الطاهرين

و بعد از آن
بگویند

یا رب العالمین
یا قهار
یا قیوم
یا ذا الجلال والإکرام

یا رحمن
یا رحیم
یا کریم
یا مدبر

یا مبین
یا منان
یا منیع
یا مظهر

یا مبین
یا منان
یا منیع
یا مظهر

یا مبین
یا منان
یا منیع
یا مظهر

یا مبین
یا منان
یا منیع
یا مظهر

یا مبین
یا منان
یا منیع
یا مظهر

یا مبین
یا منان
یا منیع
یا مظهر

یا مبین
یا منان
یا منیع
یا مظهر

یا مبین
یا منان
یا منیع
یا مظهر

۱۱۴۱
 ۱۱۴۲
 ۱۱۴۳
 ۱۱۴۴
 ۱۱۴۵
 ۱۱۴۶
 ۱۱۴۷
 ۱۱۴۸
 ۱۱۴۹
 ۱۱۵۰
 ۱۱۵۱
 ۱۱۵۲
 ۱۱۵۳
 ۱۱۵۴
 ۱۱۵۵
 ۱۱۵۶
 ۱۱۵۷
 ۱۱۵۸
 ۱۱۵۹
 ۱۱۶۰
 ۱۱۶۱
 ۱۱۶۲
 ۱۱۶۳
 ۱۱۶۴
 ۱۱۶۵
 ۱۱۶۶
 ۱۱۶۷
 ۱۱۶۸
 ۱۱۶۹
 ۱۱۷۰
 ۱۱۷۱
 ۱۱۷۲
 ۱۱۷۳
 ۱۱۷۴
 ۱۱۷۵
 ۱۱۷۶
 ۱۱۷۷
 ۱۱۷۸
 ۱۱۷۹
 ۱۱۸۰
 ۱۱۸۱
 ۱۱۸۲
 ۱۱۸۳
 ۱۱۸۴
 ۱۱۸۵
 ۱۱۸۶
 ۱۱۸۷
 ۱۱۸۸
 ۱۱۸۹
 ۱۱۹۰
 ۱۱۹۱
 ۱۱۹۲
 ۱۱۹۳
 ۱۱۹۴
 ۱۱۹۵
 ۱۱۹۶
 ۱۱۹۷
 ۱۱۹۸
 ۱۱۹۹
 ۱۲۰۰
 ۱۲۰۱
 ۱۲۰۲
 ۱۲۰۳
 ۱۲۰۴
 ۱۲۰۵
 ۱۲۰۶
 ۱۲۰۷
 ۱۲۰۸
 ۱۲۰۹
 ۱۲۱۰
 ۱۲۱۱
 ۱۲۱۲
 ۱۲۱۳
 ۱۲۱۴
 ۱۲۱۵
 ۱۲۱۶
 ۱۲۱۷
 ۱۲۱۸
 ۱۲۱۹
 ۱۲۲۰
 ۱۲۲۱
 ۱۲۲۲
 ۱۲۲۳
 ۱۲۲۴
 ۱۲۲۵
 ۱۲۲۶
 ۱۲۲۷
 ۱۲۲۸
 ۱۲۲۹
 ۱۲۳۰
 ۱۲۳۱
 ۱۲۳۲
 ۱۲۳۳
 ۱۲۳۴
 ۱۲۳۵
 ۱۲۳۶
 ۱۲۳۷
 ۱۲۳۸
 ۱۲۳۹
 ۱۲۴۰
 ۱۲۴۱
 ۱۲۴۲
 ۱۲۴۳
 ۱۲۴۴
 ۱۲۴۵
 ۱۲۴۶
 ۱۲۴۷
 ۱۲۴۸
 ۱۲۴۹
 ۱۲۵۰
 ۱۲۵۱
 ۱۲۵۲
 ۱۲۵۳
 ۱۲۵۴
 ۱۲۵۵
 ۱۲۵۶
 ۱۲۵۷
 ۱۲۵۸
 ۱۲۵۹
 ۱۲۶۰
 ۱۲۶۱
 ۱۲۶۲
 ۱۲۶۳
 ۱۲۶۴
 ۱۲۶۵
 ۱۲۶۶
 ۱۲۶۷
 ۱۲۶۸
 ۱۲۶۹
 ۱۲۷۰
 ۱۲۷۱
 ۱۲۷۲
 ۱۲۷۳
 ۱۲۷۴
 ۱۲۷۵
 ۱۲۷۶
 ۱۲۷۷
 ۱۲۷۸
 ۱۲۷۹
 ۱۲۸۰
 ۱۲۸۱
 ۱۲۸۲
 ۱۲۸۳
 ۱۲۸۴
 ۱۲۸۵
 ۱۲۸۶
 ۱۲۸۷
 ۱۲۸۸
 ۱۲۸۹
 ۱۲۹۰
 ۱۲۹۱
 ۱۲۹۲
 ۱۲۹۳
 ۱۲۹۴
 ۱۲۹۵
 ۱۲۹۶
 ۱۲۹۷
 ۱۲۹۸
 ۱۲۹۹
 ۱۳۰۰
 ۱۳۰۱
 ۱۳۰۲
 ۱۳۰۳
 ۱۳۰۴
 ۱۳۰۵
 ۱۳۰۶
 ۱۳۰۷
 ۱۳۰۸
 ۱۳۰۹
 ۱۳۱۰
 ۱۳۱۱
 ۱۳۱۲
 ۱۳۱۳
 ۱۳۱۴
 ۱۳۱۵
 ۱۳۱۶
 ۱۳۱۷
 ۱۳۱۸
 ۱۳۱۹
 ۱۳۲۰
 ۱۳۲۱
 ۱۳۲۲
 ۱۳۲۳
 ۱۳۲۴
 ۱۳۲۵
 ۱۳۲۶
 ۱۳۲۷
 ۱۳۲۸
 ۱۳۲۹
 ۱۳۳۰
 ۱۳۳۱
 ۱۳۳۲
 ۱۳۳۳
 ۱۳۳۴
 ۱۳۳۵
 ۱۳۳۶
 ۱۳۳۷
 ۱۳۳۸
 ۱۳۳۹
 ۱۳۴۰
 ۱۳۴۱
 ۱۳۴۲
 ۱۳۴۳
 ۱۳۴۴
 ۱۳۴۵
 ۱۳۴۶
 ۱۳۴۷
 ۱۳۴۸
 ۱۳۴۹
 ۱۳۵۰
 ۱۳۵۱
 ۱۳۵۲
 ۱۳۵۳
 ۱۳۵۴
 ۱۳۵۵
 ۱۳۵۶
 ۱۳۵۷
 ۱۳۵۸
 ۱۳۵۹
 ۱۳۶۰
 ۱۳۶۱
 ۱۳۶۲
 ۱۳۶۳
 ۱۳۶۴
 ۱۳۶۵
 ۱۳۶۶
 ۱۳۶۷
 ۱۳۶۸
 ۱۳۶۹
 ۱۳۷۰
 ۱۳۷۱
 ۱۳۷۲
 ۱۳۷۳
 ۱۳۷۴
 ۱۳۷۵
 ۱۳۷۶
 ۱۳۷۷
 ۱۳۷۸
 ۱۳۷۹
 ۱۳۸۰
 ۱۳۸۱
 ۱۳۸۲
 ۱۳۸۳
 ۱۳۸۴
 ۱۳۸۵
 ۱۳۸۶
 ۱۳۸۷
 ۱۳۸۸
 ۱۳۸۹
 ۱۳۹۰
 ۱۳۹۱
 ۱۳۹۲
 ۱۳۹۳
 ۱۳۹۴
 ۱۳۹۵
 ۱۳۹۶
 ۱۳۹۷
 ۱۳۹۸
 ۱۳۹۹
 ۱۴۰۰
 ۱۴۰۱
 ۱۴۰۲
 ۱۴۰۳
 ۱۴۰۴
 ۱۴۰۵
 ۱۴۰۶
 ۱۴۰۷
 ۱۴۰۸
 ۱۴۰۹
 ۱۴۱۰
 ۱۴۱۱
 ۱۴۱۲
 ۱۴۱۳
 ۱۴۱۴
 ۱۴۱۵
 ۱۴۱۶
 ۱۴۱۷
 ۱۴۱۸
 ۱۴۱۹
 ۱۴۲۰
 ۱۴۲۱
 ۱۴۲۲
 ۱۴۲۳
 ۱۴۲۴
 ۱۴۲۵
 ۱۴۲۶
 ۱۴۲۷
 ۱۴۲۸
 ۱۴۲۹
 ۱۴۳۰
 ۱۴۳۱
 ۱۴۳۲
 ۱۴۳۳
 ۱۴۳۴
 ۱۴۳۵
 ۱۴۳۶
 ۱۴۳۷
 ۱۴۳۸
 ۱۴۳۹
 ۱۴۴۰
 ۱۴۴۱
 ۱۴۴۲
 ۱۴۴۳
 ۱۴۴۴
 ۱۴۴۵
 ۱۴۴۶
 ۱۴۴۷
 ۱۴۴۸
 ۱۴۴۹
 ۱۴۵۰
 ۱۴۵۱
 ۱۴۵۲
 ۱۴۵۳
 ۱۴۵۴
 ۱۴۵۵

[illegible]

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

Handwritten text in Urdu script, likely a continuation of the list or a separate entry, featuring various words and numbers.

Handwritten notes in Urdu script, likely bleed-through from the reverse side of the page.

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

Handwritten text in Arabic script, likely a continuation of the previous page, featuring dense cursive script and some marginalia.

خطاب تیر و عری که صاحب کسره ۱۲۸۰ در قسم در افتاد

حکم هر که می آید از حسین بن محمد و تمام حکمرانان
صدر خطا جوان محرم

بوالله ما به
وقف مزارعم و فراه نور و اطمینان
و این برای آنست که بیاید و استغاثه و کعبه
در وقف این محقق است ارا و قاف نموده
سکا رخصی انا در صورت ظاهر و علمها علی
اما بهما الترام ایف سلیم و خیر است و در
طو اسیر و دفاتر وقف نامی است و در حق
سکا رخصی انا رضیات و در حق عی
جهت وقف در آن محقق حرام و علمها علی

صدر سال
بهره هر که می آید
که در حق ضات علیار و اقم در اجبه بر کار
در علم املکات و فقر کار رخصی فی رسید نموده با خبر و کاه و دفع کردن
مردم هر که در مورد ارا و محقق است که در حق ارا و دفع کردن
عزایه مردم و غیره هر که می آید که علی حاصی بعد از آن چون ارا و دفع
ندم و معوض نموده اند و ارا و دفع کردن
حکایت هر که می آید بر سر کار و عی و شهادت مستوفی المالک
بخت جایی که گذشت و فاجعه روزانه و خیر

موافق بر ریشه و دفتر خانه و بر سر کار شده فاخته ارا و دفع
در اجبه هر که می آید فقر کار رخصی فی رسید نموده با خبر و کاه و دفع کردن
و بار بایه معول است که سر معوض و ارا و دفع کردن
و در حق ارا و دفع کردن

کتابخانه

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

[illegible]

فدائے الہیہ کا رسم شدہ کدی
عبدوسمان بن احمد اموی

مدرسه دارالعلوم
مدرسه دارالعلوم
مدرسه دارالعلوم

وہو اے صوفیاء! کہ
اے اہل علم و ادب! کہ
اور اے اہل علم و ادب!

بجایگاه شرعی قبول نمود و ایام معراج جایگاه عرب و سادات سراسر اهل کربلا را
خفیه صفی المهرت و عارفان بنیاد نیز صحن جان کاشا یکی زمانه است
اسبغ ذوق بجزارت غنیمت از از عجمه ششادک نیز عجمه خواهان و سواد
حق آباد و غیره که رضی الله عنه و آله و صحبه اجمعین و عباد الله که برزخ و فواید

ابرستجان نامه

چندسند مربوط به «آبرستجان» از مزارع قدیم قم که نام آن به تکرار در کتاب قم و دیگر تواریخ این شهر آمده است :

(۱) قبالة مورخ ۲۶ شعبان ۱۰۸۳ حاکی از فروش ۹۶ خروار و ۱۴۱ درهم و دوثلث درهم از مزرعة ابرستجان وسیلة حاجی محمد علی فرزند حاجی عزیزالله تاجر به حاجی ابوالفتح قیم میرمحمد جعفر و میرابراهیم فرزندان میر محمد تقی قمی بمبلغ ۲۶ تومان تبریزی نقره. با سجل محمد صالح شریف بالای سند و گواهی «مرتضی» و «حاجی بدیع الزمان» و «الله محمد علی» در هاشم. در هاشم سند صلح نامه میرزا محمد فرزند ملاشفیع قمی است با عالی شان میرزا محمد ابراهیم مستوفی آستانه در عوض ۱۵ تومان اشرافی مورخ شعبان ۱۲۳۲ در مورد همین مزرعه ، با سجل میرزا ابوالفضل و میرزا علی رضا دو مجتهد و حاکم شرع آن دوره قم .

(۲) فروش نامه مورخ ۲۶ رجب ۱۰۸۵ حاکی از فروش سدانگ مشاع مزرعة ابرستجان با همه توابع آن وسیلة حاجی محمد اصیل به خلیل یکا بمبلغ ۳۳۰ تومان تبریزی نقره . با سجل «المنسک برسول الله والتقلین محمد طاهر بن محمد حسین ۱۰۷۹» (ملا محمد طاهر شیخ الاسلام در گذشته ۱۰۹۸) و سلطان محمد و دیگری بالای سند ، و گواهی محمد هاشم بن حاجی محمد حسین معنار و «محب شاه دین حاجی محمد» و دو تن دیگر در هاشم آن .

(۳) حکم مورخ ۱۴ - ۱۳۰۶ ناصرالدین شاه خطاب به اعتضادالدوله

حکمران قم وساهو وزرند ، مربوط به شکایت وراثت میرزا محمد ابراهیم مستوفی آستانه در مورد مزرعه ابرستجان که دودانگ آن میراث آنان و باقی خالصه دیوان بود وتیول داران خالصه سهم موروثی آنان رانیز تصاحب وتصرف کرده بودند . در این حکم هادیخان تفنگدار خاصه همایونی به تحقیق در این باره مامور گردیده است .

(۴) خطاب «یا علی الاعلی» به «مقرب الخاقان هادی خان تفنگدار خاصه همایونی» درباره مأموریت مزبور او . مورخ ع ۲ - ۱۳۰۶ .

(۵) «صورت مجلس گفتگوی جناب حاجی میرزا محمد حسین مستوفی آستانه مبارکه حضرت معصومه سلام الله علیها بازار عین حالیه مزارع ابرستجان قم» مورخ ع ۲ - ۱۳۰۶ که همان صورت تحقیق هادیخان تفنگدار است با صحنه اعتضاد الدوله ومهراو در پایان .

(۶) حکم مورخ رمضان ۱۳۰۶ ناصرالدین شاه خطاب به سپهدار حکمران قم که طی آن با اشاره به حکم پیشین وصورت مجلس مزبور برونظر هادیخان تفنگدار دستور داده شده است مزرعه ابرستجان به ۱۲ حصه تقسیم وسهم ورثه مستوفی بدانان تسلیم شود .

(۷) خطاب «امین السلطان» به «جناب امیرالامراء العظام سپهدار حکمران قم» مورخ ج ۱ - ۱۳۰۷ ، در مورد مسامحه سپهدار در اجرای فرمان پیشین شاه .

(۸) حکم «امین السلطان» خطاب به میرزا عبدالمولی (۱) مورخ صفر ۱۳۰۹ ، در تعقیب همان فرمان شاه که اجرای آن تا این تاریخ به عهده تعویق افتاده بود .

(۹) سوادى از وقف نامه قریه نصرت آباد احدائی میرزا نصرالله صدرالممالك اردبیلی که یکصد خروار از مزرعه ابرستجان نیز جزو جمع آن بود (۲) مورخ ۱۰ شوال ۱۲۷۰ .

۱- بینید : تربت پاکان ، ج ۱ ، ص ۱۰۳ و ۳۲۲ .

۲ - بینید : مجموعه حاضر ، صفحات ۱۱۱ و ۱۸۶ .

کتابخانه
مجلس شورای
وزارت معارف

بسم الله ذي المن والافعال والكفدة والتمان

بسم الله ذي المن والافعال والكفدة والتمان

بسم الله ذي المن والافعال والكفدة والتمان

بسم الله ذي المن والافعال والكفدة والتمان

بسم الله ذي المن والافعال والكفدة والتمان

بسم الله ذي المن والافعال والكفدة والتمان

بسم الله ذي المن والافعال والكفدة والتمان

و در هر صورت که این کتاب را در هر حال از هر چه که در دست رسد

در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است و در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است

در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است و در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است

در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است و در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است

در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است و در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است

در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است و در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است

در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است و در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است

در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است و در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است

در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است و در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است

در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است و در هر یک از این موارد که در این کتاب آمده است

کتابخانه مجلس شورای اسلامی
تاسیس ۱۳۰۲
شماره ثبت کتاب: ۱۳۰۲/۱۳۰۲
تاریخ ثبت: ۱۳۰۲/۱۳۰۲
محل ثبت: تهران
شماره قفسه: ۱۳۰۲/۱۳۰۲
تاریخ تحویل: ۱۳۰۲/۱۳۰۲
محل تحویل: تهران
شماره ثبت کتاب: ۱۳۰۲/۱۳۰۲
تاریخ ثبت: ۱۳۰۲/۱۳۰۲
محل ثبت: تهران
شماره قفسه: ۱۳۰۲/۱۳۰۲
تاریخ تحویل: ۱۳۰۲/۱۳۰۲
محل تحویل: تهران

جایگاه در میان دولت بدو خدمت داشتند که چون تمام شده دهنده بخانه رسید
و در آنجا رسید

جایگاه در میان دولت بدو خدمت داشتند که چون تمام شده دهنده بخانه رسید
و در آنجا رسید

جایگاه در میان دولت بدو خدمت داشتند که چون تمام شده دهنده بخانه رسید
و در آنجا رسید

جایگاه در میان دولت بدو خدمت داشتند که چون تمام شده دهنده بخانه رسید
و در آنجا رسید

چون که بختی ستر فرزند زین و پسرش در ده حرم میرزا محمد باقر مستوفی است و این ده است شرح یافته در این کتاب که در این کتاب

تغیر کرده و پنج پسر از فرزندان خود و غلامان و در ده حرم است و در ده حرم و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است

مردمان و این ده در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است

و این ده در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است

و این ده در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است

و این ده در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است و در ده حرم است

باسم نزار و در نستانم که در جویان و در کوهستان و در ارض و در آسمان و در زمین
 با ارض و در آسمان و در زمین و در کوهستان و در جویان و در نستانم

موراسی که در این آستانه است به نیکو نام و در
 در این آستانه است به نیکو نام و در
 در این آستانه است به نیکو نام و در

باسم نزار و در نستانم که در جویان و در کوهستان و در ارض و در آسمان و در زمین
 با ارض و در آسمان و در زمین و در کوهستان و در جویان و در نستانم
 در این آستانه است به نیکو نام و در
 در این آستانه است به نیکو نام و در
 در این آستانه است به نیکو نام و در

جواب نزار و در نستانم که در جویان و در کوهستان و در ارض و در آسمان و در زمین
 با ارض و در آسمان و در زمین و در کوهستان و در جویان و در نستانم
 در این آستانه است به نیکو نام و در
 در این آستانه است به نیکو نام و در
 در این آستانه است به نیکو نام و در

جواب نزار و در نستانم که در جویان و در کوهستان و در ارض و در آسمان و در زمین
 با ارض و در آسمان و در زمین و در کوهستان و در جویان و در نستانم
 در این آستانه است به نیکو نام و در
 در این آستانه است به نیکو نام و در
 در این آستانه است به نیکو نام و در

چند قبور و قبرستان در این شهر و در این شهر و در این شهر

است بقدرت حضرت مسعود علیهم السلام و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ

تقدم بقدرت حضرت مسعود علیهم السلام و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ

و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ

و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ

و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ و در وقت مرگ

تقدم بستره و بوجیه حکم عرفیه و سبب و شریعه از مفسر کفره تا هم قطع از دلایع کبریا و قوه در قریب هم مکرر

و کذا که قطعات مرقومیه مزاج کبریا و نیز تحقیقات و دلایع و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا

مشرع حق است که غضب کرده نه صبر کرده و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا

بعد و در مرقومیه مزاج کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا

عالم و عرف کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا

کلم تر جانی محقق صانع این دنیا است در مرقومیه مزاج کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا

سند و کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا

منقسم هم و کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا

نهایت این است و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا

عزل و کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا

بروز و کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا و کذا که در کتب کبریا

ک
۱۶

چند مرتباً بجزایر و کشتیهای آنجا میفرستادند و قلوب و دلهای مردم را میبردند

با این نظم و اندیشه در قلوب و کشتیهای بزرگ و کوچک و در قلوب و کشتیهای بزرگ و کوچک

در هر یک از این کشتیها و در هر یک از این کشتیها و در هر یک از این کشتیها

انوار در هر یک از این کشتیها و در هر یک از این کشتیها و در هر یک از این کشتیها

و این در هر یک از این کشتیها و در هر یک از این کشتیها و در هر یک از این کشتیها

درست نمیشود و ملازم غنیمت می باشد و در این مورد هیچ کس را

اطلاق در این مورد که به جهت حق است خروج موقوفه ملازم حکم می شود بر این که در این مورد هیچ کس را

و غیر این در این مورد که به جهت حق است خروج موقوفه ملازم حکم می شود بر این که در این مورد هیچ کس را

و غیر این در این مورد که به جهت حق است خروج موقوفه ملازم حکم می شود بر این که در این مورد هیچ کس را

و غیر این در این مورد که به جهت حق است خروج موقوفه ملازم حکم می شود بر این که در این مورد هیچ کس را

و غیر این در این مورد که به جهت حق است خروج موقوفه ملازم حکم می شود بر این که در این مورد هیچ کس را

و غیر این در این مورد که به جهت حق است خروج موقوفه ملازم حکم می شود بر این که در این مورد هیچ کس را

و غیر این در این مورد که به جهت حق است خروج موقوفه ملازم حکم می شود بر این که در این مورد هیچ کس را

و غیر این در این مورد که به جهت حق است خروج موقوفه ملازم حکم می شود بر این که در این مورد هیچ کس را

صورت چشم عمرو از درخت تپه که مرضی کی از پیش سر روحی رفته به

رشته قنات نو کفر و نو سوره بصر است با دو قاتین مرغین منور که با حسن آب و ده رشته قنات دیگر که قنای بسیار
 الله حیز التوریر غاب واقف در آنجا فرموده اند و دیگر رشته قنات منظم دیگر که با سهار قنای در آنجا کرده اند و اینها
 واقف است و هکذا اما شش انگ باغ بزرگ که مشهور و بعضی آنرا انگ است و اما شش انگ پنج در قریه بر قنات
 شش انگ قلعه در آن قریه که جناب واقف ساخته اند با این آنرا تمام و بیوات ساخته شده و از خود قلعه با موضع بیوات
 در قلعه و خارج قلعه و یک طاحونه در مرغینش هر یک سبع کلات و در آن کلات واقع در دهنه قنات مواضع طواغیر خف
 که نقشه طواغیر معماران کشیده شده است و بعد از این سخته شود و هکذا موضع دیگر که نیز نقشه طواغیر معماران کشیده
 ساخته موضع شش است و هکذا قطعاً از موضع معینه علاوه که اینها عریض واقف است و طواغیر استقبالات مذکوره با
 از ارض و صحرای و آب و انهار و اشجار و جلدل و مراتع و تال و جبار و سایر توابع مزایع مرقومه سوار موضع مسجدی
 در نقشه طواغیر شش است بجهت مسجد که بعد از این مسجد خواهد شد انشاء و مسینه وقف بعد از این موضع خف خواهد شد
 التو سوار موضع مسجد مرقوم جمیع دشتها و قنوات و دره و غیره و دره قطعاً از ارض ارباب عاری کرده شده آنچه
 متعلق باین قنات است که بر ملکیت جناب واقف برقرار است با باغ و قلعه و پنج و حمام و بیوات قلعه و خارج قلعه
 طاحونه و دره و مواضع طواغیر مشخص شده در دهنه قنات و موضع مشخص شده بجهت کا و انهار را نیز جمیع مواضع
 و صحرای را بعد رشته باقنات مرقومه و آب و انهار و جلدل و اشجار و مراتع و جبار و تال و قریه مرقومه که مذکور است
 وقف است بر هر و در حین مذکور باقی آنکه که جناب واقف المانع و بالایش عیناً جامعاً فیما بین

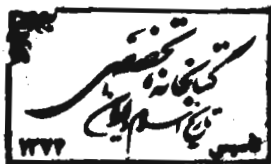
این مهر بن صغیر باشد و بعد بر او لادایش ز کور و زانما در هر طبعه و انگشت که موقوف است بطریق لث
لث که ضعف الانثی بمعین کسب بق ذکر شد و بعد بر او لادایش ز کور و زانما در انزل و انسد بنسیر و عقاب بنسیر
بطریق لث بنمونه کور در سبق و العیاذ بالله بنو در هر یک که از این دو بگوید و با انفر اضر او لاد هر یک از این دو بگوید
سهم لث و قف لث بر آن دیگر و قف لث بر او لاد و آن ز کور و زانما و بگوید بر او لاد و آن ز کور و زانما بنسیر
بطریق لث بنمونه کور در سبق و با انفر اضر او لاد این موقوف عیدها و قف لث بر او لاد و آن شجاعت و قف ز کور
و زانما و انزل و انسد بنسیر و عقاب بنسیر بطریق لث بنمونه کور در سبق و تولیت موقوفات مبروره را جناب
و اقف و ادم الحیوة بنفس بنفس خد موقوف فرمودند و بعد از خد تولیت هر سهم را ب صاحب خود شش موقوف فرمودند و بگوید
تولیت آن سهم را بعد از آن صاحب بر او لاد و آن ز کور و زانما و اصف ز کور و زانما و اصف ز کور و زانما و اصف ز کور و زانما
نزل و انسد بنسیر بنسیر کسب بقا ذکر شد موقوف فرمودند و با عدم او لاد و کور سرکار و اقف بار شد و اقف
او لاد و آن شایسته موقوف فرمودند و با انفر اضر جمیع العیاذ بالله و قف لث بر مصارف تغریب جناب بنسیر
و صرف روز شصت مقصد قم و نجف اشرف که با معتد و کاغذ و سر من را از که نفع آن را عاید عامه مسکین می شود و بگوید
بر آن ز کور و زانما و انسد بنسیر او لاد و آن ز کور و زانما و انسد بنسیر او لاد و آن ز کور و زانما و انسد بنسیر او لاد
و آن را لایمان رقم فرمودند با وجود مجتهد مذکور در آن دیار و با عدم آن سهم و اقف و ادم الحیوة بنسیر او لاد و آن ز کور و زانما
صانها لث قم و بایر که متولد هر عصر هر که باشد و الله حقیق را حاضر و ناظر دانسته منافع هر ساله آنرا بعد از وضع

خمس اجابت و سایر مایزیم وضعه و اخراج آتشی بماند مرف موقوف علیهم نماید بغیر منافع هر سهم بلا بعد از وضع
 مایزیم وضعه مرف موقوف علیهم آنهم نماید و با انقضای موقوف علیهم مرف مصارف عامه مذکوره نماید و صیغه
 وقف بر مراتب مذکوره و تخصیص موقوفه و بخوارشاده خوانش شد و جناب ائمه مقتضای ترتیب مذکوره
 بقصر واقف شرع در تمام اعیان موقوفه بمهر آوردند و وقف مذکور لازم شرع گردید و مستاجر تعرف
 استیجار از سرکار متولد و لم عمره متصرف شد و قاضی صیفاً شریفاً و تبیلاً مرسیاً دنیا لازماً منجزاً
 مغللاً مؤیداً بحیث لایبایع و لایبایع و لایبایعین فخریه بعد از سمعه فائداً شده علی الذین سبوا لونه
 و الله سميع عليم و بعد کتب ذلک فی یوم النخمس عشر شهر شوال الکرام شهر شعبان سبعین و یاقین بعد الاف
 من الهجرة النبویه الحمیده علی باجره الف صلوات و سلمه و تحية ۱۲۷۰

از سلسله

مآخذ تحقیق در باره قم

نشر شده است :

سرآغاز (کتاب شناسی آثار مربوط به قم	حسین مدرسی طباطبائی
۱ (تذکره مشایخ قم	نور الدین علی منعل قمی
۲ (تاریخ دار الایمان قم	محمد تقی بیک ارباب
۳ (خلاصه البلدان	صفی الدین محمد حسینی
۴ (راهنمای جغرافیای تاریخی قم	[مجموعه متون و اسناد]